

replika

131

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR JOGFILOZÓFIA SZOCIOLÓGIZÁLÓ TENDENCIÁI

POP-RAP

HAVASRÉTI 60

131

2024/1

JOGSZOCIOLÓGIA

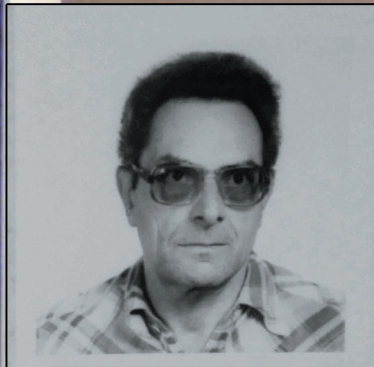
HAVASRÉTI JÓZSEF

CSAK A ZENE?

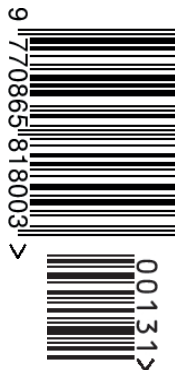
MŰFAJOK, STÍLUSOK, IDEOLÓGIÁK
A MAGYAR POP-ROCK ZENE TÖRTÉNETÉBEN

TOLYÉS

ára: 2990 Ft

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2024/1.

131. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnóczky Tamás, Havas Ádám, Köműves Dániel, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Szabó Róbert, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
és a Magyar Kultúráért Alapítvány támogatásával készült.
A kiadványt az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

BORÍTÓ

A borítót Fáber Ágoston fotójának felhasználásával Wagner Sára készítette.
A hátsó kis felvételen Maróthy János szerepel (a Maróthy-család engedélyével),
a középsőn Horváth Barna feleségével és egykori tanítványával,
Szabó Józseffel (Boleratzky Loránttól átengedetten Varga Csaba gyűjteményéből),
jobbra Havasréti József borítóképe a Tipotéka Labs szerkesztésében.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

A magyar jogfilozófia szociologizáló tendenciái

Szerkesztette: Barcsi Tamás és Demeter Tamás

Barcsi Tamás és Demeter Tamás

Szociologizáló tendenciák a magyar jogfilozófiában?

Bevezetés.....7

Nagy J. Endre

Pulszky Ágost szociológiai államtana..... 21

Perecz László

Horváth Barna és jogsociológiája

A magyar jogfilozófia és a magyar filozófia „szociologizáló hagyománya” 27

Zsidai Ágnes

A jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű 39

Fleck Zoltán

Vannak-e szociologizáló tendenciák a magyar jogelméletben?..... 57

Varga Csaba

Szociologizáló tendenciák jogfilozófiánkban?..... 73

Bencze Máttyás

„Law is (not) politics!”

A liberális jogszemlélet szerepe az „illiberális állam” felemelkedésében 85

Társadalmi reprezentációk és ideológiák a populáris zenében

Szemere Anna és Ignác Ádám

Zene és ember

Maróthy János utópizmusának alakváltozásai a szocialista realizmustól

a zenetudományi mikrofizikáig. I. rész (1948–1956)..... 99

Iványi Márton Pál

A gettó CNN-jéből a flexelés fórumáig?

Réteghelyzet, habitus és a fogyasztáskultusz mintázatai a rapben 137

Barna Emília

I'll Be Your Plaything

Anna Szemere és András Rónai. New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney:

Bloomsbury Academic..... 165

Havasréti 60

Radnai Dániel Szabolcs

Havasréti József és a hazai populáris zenei kutatások

Régimódi pályakép..... 171

Replikázás

Rácz József

Hozzászólás Básthly Ágnes és Lengyel Zoltán *Farmakológiai biopolitikák*

című írásához..... 181

Básthly Ágnes és Lengyel Zoltán

Válasz Rácz József hozzászólására..... 191

Recenzió

Bayer József

Egy „rendszerváltó időutazás” margójára

Laki László (2021): *A „színlelt” szocializmusból a „színlelt” kapitalizmusba.*

(Szerk. Békés Zoltán) Szeged: Belvedere. 199

Abstracts..... 207

PULSZKY ÁGOST

MOÓR GYULA

PIKLER GYULA

A magyar jogfilozófia szociologizáló tendenciái

SOMLÓ BÓDOG

HORVÁTH BARNA

BIBÓ ISTVÁN

Szerkesztette: Barcsi Tamás és Demeter Tamás

Barcsi Tamás és Demeter Tamás

Szociologizáló tendenciák a magyar jogfilozófiában?

Bevezetés

Absztrakt: E tanulmány a magyar jogfilozófia szociologizáló tendenciáit feltérképező különszám bevezetése. A tanulmány tisztázza a jelen összeállítást inspiráló eszmetörténeti megközelítés szervező fogalmait. E megközelítés szerint a szociologizáló inspiráció és érzékenység a magyar filozófia megkülönböztető vonását jelentik, és „a magyar filozófia szociologizáló hagyományának” gondolata egy, a 20. századi magyar filozófia- és eszmetörténetet koherensen ábrázoló narratíva keretét adja. A tanulmány felveti a kérdést, hogy ez a megközelítés kiterjeszhető-e a magyar jogfilozófiai vizsgálódások történetére, és ebből a szemszögből mutatja be az összeállításban szereplő írásokat.

Kulcsszavak: szociologizáló hagyomány, magyar filozófia, jogfilozófia

A magyar eszmetörténet nem bővelkedik nagy elbeszélésekben. Kevés olyan próbálkozás akad, amely a magyar eszmetörténet egy nagyobb szeletét valamilyen szervező elv szerint koherens narratívában kívánná megkonstruálni. Az utolsó ilyen próbálkozások évtizedekkel ezelőttre datálódnak. A tízkötetesre tervezett, Pach Zsigmond Pál által főszerkesztett *Magyarország történetének kultúr- és művelődéstörténeti részei*, vagy a „sponét”-ként ismert, Sótér István által főszerkesztett *A magyar irodalom története*, vagy Sándor Pálnak *A magyar filozófia története 1900-1945* című munkája említhetők példaként. Ezeket a műveket a jellemzően egyoldalú és interpretatív teljesítőképességénél jobban megterhelt marxista szemléletmódjuk már megjelenésük idején problematikusá tette. Időtállóbbnak bizonyultak az olyan kisebb ívű narratívateremtési kísérletek, mint Nyíri Kristófnak (1986) a közép-európai és azon belül a magyar filozófiai gondolkodásra jellemző „antropológiai konzervativizmust” rekonstruáló tanulmányai, vagy Lee Congdonnak (1991) a két világháború közötti emigráns magyar filozófiai gondolkodást a közösség elvesztésének élménye, és általában a társadalmi felbomlás tapasztalata felől megközelítő értelmezése.

A narratívateremtésre irányuló igény hiánya történeti-szociológiai szempontból éppen érthető is. Mivel a nagyívű narratívák kudarcosnak bizonyultak és kudarcuk túlhajtott marxizmusuktól elválaszthatatlan volt, e marxizmusuk pedig politikai-intézményi preszsióktól nem volt független, így a preszsiók eltűnésével eltűnt a marxista megközelítés érvényesítésére – és vele együtt a nagy narratívákra – generált aspiráció is. A lokális (azaz magyar eszmetörténeti) nagy narratívák illetően diszkreditálódása találkozott a korlátozott narratívákból meríthető inspirációval és a nagy narratívák létjogosultságának megkérdőjelezéséhez ideológiai felhajtóerőt kínáló „posztmodern állapottal” (lásd különösen Lyotard 1993). Az átfogó marxista narratíva felé irányuló preszsió alóli felszabadulás következményeként az eszmetörténeti figyelem nem pusztán a marxizmustól fordult el, hanem a marxizmussal együtt a nagy narratívától is – a mozaikszerű elbeszélés felé. Ennek illusztrációjaként olvasható a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztette, és már címében is a mozaikszerűségre utaló *A magyar irodalom történetei* (2007), és ilyen jegyeket mutat a Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László által jegyzett *A magyar filozófia a XX. században* (2000) is.

A jelen összeállítás szerzőit arra kértük, reflektáljanak a kérdésre: felismerhetők-e a magyar jogfilozófiai gondolkodás nagyívű történetében olyan tendenciák, amelyek megvilágító módon összefüggésbe hozhatók szociológiai elméletekkel – azaz lehetséges-e a magyar jogfilozófia történetének olyan narratívája, amelyet a szociológiai érzékenység és fogalomalkotás konstitutív szerepét hangsúlyozza. A jelen összeállítás ötletét az a magyar eszmetörténeti nagy narratíva felélesztésére irányuló javaslat inspirálta, amelyet Demeter Tamás *A szociologizáló hagyomány: A magyar filozófia főárama a XX. században* című könyvében programatikusan megfogalmazott (2011).¹ Eszerint a magyar filozófia 20. századi története termékenyen megkonstruálható arra a gondolatra támaszkodva, hogy a korszak meghatározó és nemzetközi hatást gyakorolni képes magyar filozófiai teljesítményei lényegi módon viselik magukon a szociológiai szemléletmód lenyomatát. Ennek a javaslatnak minden kulcsterminusa magyarázatra szorul.²

A szerkesztői munkát és a tanulmány megírását az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatta.

1 A koncepcióhoz lásd még Demeter (2008, 2017), valamint Jász és Zuh (2021).

2 Ahogy az a koncepció *Országút* című folyóiratbeli összefoglalása nyomán közzétett hozzászólásokból jól látható (Balázs 2020; Bene 2022; Karácsony 2020; Kupa 2022; Mezei 2021; Percz 2020; Szélnyi 2020; Varga 2020; Wessely 2022).

A 'magyar' a jelen kontextusban nem etnikumra vagy nemzeti hovatartozásra vonatkozik, nem is a szereplők identitására vagy származására, hanem arra az *élményvilágra, tapasztalatra, szocializációra*, amelynek háttere előtt e hagyomány formálójának filozófiailag értékelhető gondolatai szociológiailag, pszichológiailag és eszmetörténetileg értelmezhetővé válnak – és amelyben jól argumentálhatóan gyökereznek is. Ennek a közegnek a problémáit öröklik meg a hagyomány formálói kétféleképpen. Egyrészt hatástörténeti értelemben, egymástól tanulva, a szociológiai szemléletmódot generációk között átörökítve és az átadás során formálva. Másrészt a magyar életvilág kínálta problémákat akár nemzetközi hatások alatt is konceptualizálva.

A szociologizáló hagyomány legfontosabb bölcsője, a Vasárnapi Kör és Lukács György indulása példa az utóbbira: a drámakönyv, *A regény elmélete és a Történelem és osztálytudat* (Lukács 1971, 1975, 1978) mind megérthető a magyar irodalom és a polgárosodás problémáinak, illetve az első világháborút követő válság filozófiai lenyomataként. A *heidelbergi művészetfilozófia és esztétika*, vagy Hauser Arnold és Mannheim Károly korai munkái, beleértve az *Ideológia és utópiát* (Mannheim 1996),³ Lukács e műveitől nem független reflexiók a szociológiai megközelítésmód lehetőségeinek és határainak feltérképezésére – főleg az esztétikai és a politikai gondolkodás területén. Lakatos Imre (1997) későbbi, már Angliában kidolgozott tudományfilozófiája, mely különbséget tesz a tudomány racionálisan rekonstruálható „belső” és a tényleges, azaz szociológiai és pszichológiai beágyazottságú „külső” története között, ugyancsak termékenyen olvasható a konkrét viszonyok között keletkező, de e viszonyoktól függetlenedni látszó episztémikus érték megragadására tett kísérletként. Ez a probléma pedig ugyanaz, amellyel a fiatal Lukács és Mannheim az esztétikai érték vonatkozásában birkózik.

De itt említhető *A három nemzedék* is Szekfü Gyulától (1920/1934). A történelmi magyar állam összeomlásának szekfüi rekonstrukcióját szellemtörténeti tudásszociológia által megalapozott történelemszemlélet mozgatja, mely a folyamatban releváns csoportok társadalmi pozíciójából eredeztetni fogékonyságukat bizonyos cselekvésformáló eszmék iránt. Nem ördögtől való *A történelem és osztálytudat* és *A három nemzedéket* úgy olvasni, mint amelyek a magyar polgárosodás átélt problémáit eltérő társadalom- és történelemfilozófiai látásmóddal és fogalmisággal, de mégis hasonlóan diagnosztizálják – noha eltérő látásmódjuk miatt radikálisan különböző gyógymódokat javasolnak.⁴

A filozófiai jelentőségű kérdések szociológiai megközelítését inspiráló magyar alapélmény egyúttal közös közép-európai tapasztalat is: az emberi ész „mérhetetlen esendőségének tapasztalata” – ahogy azt Papp Zsolt nagyon találóan megfogalmazta (1980: 56). Az a tapasztalat tehát, hogy a racionális argumentáció jószerével az élet egyetlen területén sem hozza a racionálisan elvárható eredményt. Itt az észhasználat rendre megszűnik, és helyét szimbólumok, tekintélyi hivatkozások, és retorikai manőverezés veszi át, s zárja el a racionális cselekvés és az argumentatív érdekérvényesítés útját.⁵ Ez a közös közép-európai élmény bizonyosan nem mindenhol volt egyformán mélyen átélhető, ám a 20. századi magyar történelem laboratóriumi körülményeket kínált az észhasználat gyakorlati

3 Hauser korai munkáiról lásd az *Enigma* 91. (2017) számát, és benne Zuh (2017) tanulmányát; lásd még Zuh (2018).

4 E párhuzamok és divergenciák részletes kifejtését lásd Demeter (2019).

5 Az ebből fakadóan deformálódó közép- és kelet-európai politikai kultúra klasszikus diagnózisát adja Bibó (1986: 213–227).

terméketlenségének tapasztalatához. Ha pedig a folyamatok racionálisan nem érthetők és nem befolyásolhatók, akkor magyarázatukhoz és előrejelzésükhöz aracionális vagy irracionális elemekhez kell folyamodni – olyanokhoz, amelyeket a szociológia és a pszichológia képes feltárni. Innen nézve szinte szimbolikus, hogy a Karácsony Sándornál Debrecenben még tudományos fogalomalkotás szociológiájáról szóló doktori értekezését megvédő Lakatos Imre majd Angliából kel annak a hitnek a védelmezésére, hogy a tudomány végső soron racionális vállalkozásként szemlélhető.

A 'főáram' nem elsősorban arra utal, hogy a szociologizáló hagyományba sorolható művek számosságban felülmúlják az alternatív megközelítésmódok által inspirált műveket, vagy hogy ne léteznének alternatív szempontok, amelyekből a más szemléletű magyar filozófiai művek jelentősek lehetnének. Inkább e hagyomány azon vonásáról van szó, hogy az európai eszmetörténetben jelentős recepciót felmutató, fenti értelemben magyar művek jellemzően ennek a hagyománynak a termékei. Egyrészt arról van szó, hogy ez a hagyomány – ellentétben a magyar eszmetörténet más tendenciáival – elsősorban nem receptív.⁶ Nem külföldi filozófiák magyar viszonyok közötti honosítására aspirál, nem arról vitatkozik, hogy kit és hogyan kellene a magyar gondolkodásban recipiálni, és nem is arra törekszik, hogy valami „disztinktív” magyar és nemzeti filozófiát hozzon létre (mely igény vélhetően ugyancsak az autochton filozófia hiányérzetéből táplálkozik). Hanem – miközben a szociologizáló hagyomány, mint minden európai filozófiai tradíció, természetesen recipiál – maga is azon a színvonalon járul hozzá a nemzetközi diskurzushoz, amely szintről inspirációt merít. Másrészt, és éppen ezért, a szociologizáló hagyományt definiáló fő művek a mai napig *filozófiailag elevenek*: nem pusztán történeti értelmezés tárgyai, hanem kortárs filozófiai argumentáció célpontjai és inspirálói – csakúgy, mint a nyugati filozófiai és társadalomelméleti hagyomány kanonikus művei.

A 'filozófia', ha nem kérdezik, mindenki tudja, hogy micsoda, ha viszont mégis kérdezik, az zavarba ejtő – különösen igaz ez a magyar filozófia és azon belül a szociologizáló hagyomány esetében. A szociologizáló hagyománynak alig van olyan definiáló szereplője, akit „vegytisztá filozófusnak” lehet tekinteni – azaz olyan szereplőnek, akire egyrészt más diszciplínák történetírása nem tart igényt mint az adott diszciplínát definiáló szereplőre, és akire másrészt a nyugati filozófia különböző iskolái konszenzuálisan filozófusként tekintenek. Talán az egyetlen igazán fajsúlyos vegytisztá eset Lakatos Imre, akinek a tudományfilozófiai programja olvasható úgy, mint amelyet a szociologizáló hagyomány *negatív*e inspirált. A „külső” és „belső” történet megkülönböztetésével Lakatos törekszik megőrizni a tudomány történeti-szociológiai kontingenciáktól független racionális magvát, azt a meggyőződést, hogy a tudomány racionális vállalkozás, amely ugyanakkor nem racionális közegben és nem minden lépésében racionálisan fejlődik. Ez a szociológiai perspektíva megszüntetve megőrzésének programja – és a tudományos tudás szociológiai megközelítésének kritikája. Más kulcsszereplők esetében a viszony viszont pozitív: Lukács, Mannheim és Hauser egyúttal a szociológia klasszikusai. Polányi Mihály kritikusa ugyan a tudásszociológiának, ahogyan azt például Mannheim érti, de azt a vállalkozást nevezi így, amely a tudomány (marxi inspirációjú) ideológiai és makroszociológiai

⁶ A magyar filozófiáról mint alapvetően recepciófilozófiáról újabban lásd pl. Pecz (2021). Polányi társadalomelméleti relevanciájáról újabban lásd Bíró (2024).

meghatározottságát állítja és kutatja – miközben ő maga a szociológiai „practice turn” előfutára,⁷ aki azt képviseli, hogy a tudományos tudás konstitutív „hallgatólagos” össze-tevője társas gyakorlatokba rejtett szabályokon, a tudományos közösségen belüli tekintélyen, hagyományokon, és más mikroszociológiai tényezőkön alapul.

Más, fontos szereplők esetében hatékonyan kérdőjelezhető meg filozófusi mivoltuk, és világos, hogy nem is gondoltak magukra filozófusként – művük mégis legitimen és termékenyen olvasható magyar filozófiatörténeti jelentőségüként. Például Szeff Gyula vagy Hajnal István esetében világos, hogy történeti munkájuk filozófiai megalapozású és filozófiai jelentőségű. *A három nemzedék* (1920/1934), bár explicitte nem tett, de mégis szellemtörténeti történelemfilozófiára támaszkodik, és mondanivalója társadalomfilozófiai jelentőségű – a társadalmi és politikai problémák diagnosztizálásának és orvoslásának normatív elmélete olvasható ki belőle. Hajnal írástörténeti munkái az európai történelem mozgatórugóinak általános elmélete felé vezetnek, és az ebből kinövő Weber-kritikája a társadalmi változás általános mozgatórugójaként megragadott racionalizálódás alternatív felfogását javasolja (Hajnal 1932, 1933). A gondolkodás- és társadalomszerveződés Hajnal által körvonalazott, ugyancsak írástörténeti gyökerű elmélete Nyíri Kristófnál kommunikációfilozófiai jelentőséget kap – és ilyen jelentőségűvé válnak Balogh József filológiai gyökerű olvasástörténeti kutatásai és Ágoston-értelmezése is.⁸ A szovjet típusú értelmiség Konrád György és Szelényi Iván (1989) által megfogalmazott szociológiai elmélete egyúttal az „osztály” és vele „osztálytársadalom” fogalmának posztmarxista, társadalom- és ismeretfilozófiai jelentőségű újraalkotása, amely a tulajdonviszonyok marxi hangsúlyozása helyett a többletermék fölötti rendelkezést, és a teleologikus tudására hivatkozva ennek jogát magának vindikáló értelmiség szerepét állítja középpontba. Ebből a szemszögből értelmezve Konrád és Szelényi műve organikusan illeszkedik a szociologizáló hagyomány nemzetközi diskurzusokat is meghatározó tudásszociológiai vonulatába.⁹ Ezeknek a belátásoknak a filozófiai implikációit lehet, de nem érdemes tagadni. A tagadás ára ugyanis aspektusvakság: az a jelenség, hogy az eszmetörténet merev diszciplináris kategóriák szerint tagolt szemlélete vakká tesz bennünket az egyes művek olyan értékes és inspiráló aspektusaira, amelyek csak akkor mutatkoznak meg, ha hajlandók vagyunk e nem *par excellence* filozófiai műveket filozófiai elköteleződéseikre és implikációikra érzékenyen olvasni.

Tekintettel e filozófiai hagyomány inherensen szociológiai jellegére nem lehet meglepő, hogy a hagyomány főhősei egyben a szociológiatörténet főhősei is – filozófusi szemszögből lehet ezt problémának érzékelni, és ezért úgy érvelni, hogy a szociologizáló hagyomány nem „tulajdonképpen” filozófiai hagyomány. Az analitikus filozófiai hagyomány szemszögből például a dolog úgy látszhat, hogy a szociologizáló hagyomány jószerevel semmit sem mond a filozófia központi kérdéseiről, a metafizika, az ismeretelmélet, az etika és az esztétika centrális problémáiról.¹⁰ Bár ez a diagnózis igaz, mégis igazságtalan.

7 Lásd erről Savigny, Knorr-Cetina és Schatzki (2000).

8 Lásd erről Hajnal (1932, 1933). Hajnal kommunikációfilozófiai jelentőségéről lásd Nyíri (1993). Balogh József filozófiatörténeti jelentőségéről lásd Demeter (2004).

9 Lásd erről részletesebben Demeter (2020).

10 Tózsér János (2018) például arra jut, hogy a magyar zeneesztétika szociologizáló hagyományának eredményei éppenséggel a zene által felvetett „nagy” filozófiai kérdésekre nem mondanak semmit.

A szociológiai hagyomány ugyanis nem magukra a kérdésekre, hanem a kérdések szociológiailag értelmezhető genezisére és jelentőségére érzékeny. Ez pedig legitim és lényegileg filozófiai érzékenység, amely olyan kérdésekre irányul, hogy miért és miért az adott formában merül fel egy filozófiai (filozófiatörténeti, tudomány-, művészet-, politikafilozófiai, etikai, esztétikai stb.) probléma az adott történelmi-szociológiai viszonyok között, vagy hogy mi a viszony egy absztrakt filozófiai probléma és szociológiailag értelmezhető konkrét megnyilvánulásai között, vagy hogy miért születnek egy filozófiailag problematizált kérdésre különböző megoldási javaslatok. Ilyesfajta problémafelvetés jelenik meg Mannheim bölcsészdoktori dolgozatában, *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzésében* (Mannheim 1918), Lukácsnál *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétikában* (Lukács 1975), vagy Antal Frigyesnek *A firenzei festészet és társadalmi háttere* című művében (Antal 1986). A „tulajdonképpeni” filozófia szempontjából tehát úgyszólván metafilozófiáról van itt szó, amely a filozófiai problémák szociológiai beágyazottságának kutatásával és a problémák szociológiailag érzékeny feloldásával művel filozófiát – és nem kísérletezik egyenes filozófiai megoldásukkal. Metafilozófiát művelni pedig legitim filozófiai foglalatosság.

Ha egy szűkre szabott filozófiafogalom kedvéért lemondunk egy belátásokkal kecsegtető és vitára ingerlő narratíva konstrukciójáról, akkor egy olyan narratíváról mondunk le, amilyenhez hasonlóknak a magyar eszmetörténet-írás – mint mondtuk – nem bővelkedik. Ez túl nagy áldozatnak tűnik a „tulajdonképpeni” filozófia oltárán. Az, hogy a narratíva egésze éppúgy, mint számos eleme vitatható, éppen az egyik kardinális erénye: azok a narratívák és eszmetörténeti (re)konstrukciók, amelyek konszenzuálisak vagy vitathatatlanok, amelyek nem provokálnak ellenvetésekre és alternatív értelmezésekre: eszmetörténetileg terméketlenek – és még fájdalmasabb, hogy egyszerűen unalmasak.

A filozófia 2500 éves történetét tekintve rendkívül heterogén vállalkozás, melyben a diszciplínák fejlődése elmosódott határok között, s gyakran homályos diszciplináris identitással zajlik. Ennek az általunk ismert történetnek a vége felé, az elmúlt mintegy 300 évben szakadnak ki a szaktudományos diszciplínák a „tulajdonképpeni” filozófiából, és ezen belül az elmúlt mintegy 200 évben a társadalomtudományok – Newton és Adam Smith saját felfogásuk szerint még mindketten filozófiát műveltek. A magyar filozófia szociologizáló hagyományának születése arra az időre esik, amikor a szociológia diszciplináris identitása éppen megszilárdul – de Max Webernél és a magyar kontextusban különösen fontos Georg Simmelnél még erősen összefonódik a filozófiával.¹¹ Az összefonódás a szociologizáló hagyomány születésénél is jelen van, és a hagyomány sajátos jellegzetessége, hogy folyamatosan fenn is maradt.

A ’szociologizáló’ jelző persze éppúgy problematikus lehet a szociológusok oldaláról, mint a ’filozófia’ a filozófusok oldaláról: mi a „tulajdonképpeni” szociológiai természetű a szociologizáló hagyományban? Erre fentebb részben válaszoltunk is: a filozófiai jelentőségű kérdések szociológiai szemlélete, vagy ha úgy tetszik: egyfajta módszertan. A ’módszertan’ itt természetesen nem problémamegoldó algoritmust jelent, és nem is azt, amit ma szociológia szakokon módszertan címen oktatnak, hanem annál valami lazábbat és átfogóbbat: a jelenségek szemléletének, kezelésének, és a fogalomalkotásnak bizonyos

¹¹ Amint Lukács (1989: 111) maga mondja, „a drámakönyv tulajdonképpeni filozófiája a Simmel-féle filozófia” – a drámakönyv pedig joggal tekinthető a szociologizáló hagyomány vonatkozásában *A köpönyegnek*, amelyből a hagyomány hősei előbújnak.

módját. Olyan elkötelezettségeket, amelyek meghatározzák, hogy egyáltalán mit látunk problémának, és hogyan lássunk hozzá annak kezeléséhez, amit problémának látunk.

Ebben az értelemben a szociologizáló hagyomány története négy egymásra torlódó és egymást átfedő módszertani szemléletmód szerint szakaszolható. Az első szakaszt a *pozitívizmus* jellemzi, az a meggyőződés, hogy a filozófiai problémák valamely természettudomány – jellemzően a biológia – perspektívájából szemlélve termékenyen kezelhetők. A második szakasz *szellemtörténetiként* jellemezhető, ahol a „korszellem” (és rokon jelenségek: „népszellem”, „nemzetkarakter”, „világnézet” stb.) értékeket, gyakorlatokat, átélést meghatározó szerepének és társadalmi gyökereinek kutatása áll az érdeklődés homlokterében. A harmadik szakasz *marxista* szemléletmódú, az osztályok, a termelési viszonyok és a hamis tudatként értett ideológia fogalmainak eszköztárával közelít meg filozófiai problémákat. A negyedik, *posztmarxista* szakasz a marxi fogalmakra továbbra is támaszkodva, de azokat átértelmezve kezeli a filozófia problémáit.¹² E szakaszokra jellemző közös konstitutív vonás a filozófiai problémák és történetük szociológiai kategóriákra támaszkodó megközelítése – hogy milyen konkrét szociológiai kategóriákban, az az egyes szakaszokra jellemző filozófiai preferenciák függvénye.

Azért találó ezt az eszmetörténeti vonulatot 'hagyomány'-ként felfogni, mert egymással interakcióban formálódó megközelítésmódok, problémák és fogalmiságok laza szövedékéről van itt szó. Nem „kutatói programról” vagy „paradigmáról”, amelynek magja és határai világosabban láthatók, mint ennek a különböző diszciplínákat és elkötelezettséget összekapcsoló hagyományának a fentiekből is láthatóan elmosódó határai. Jogosan felvethető kérdés, hogy mennyiben konstruált és mennyiben rekonstruált ez a hagyomány. Erre a kérdésre aligha lehet kielégítő választ adni. Egy hagyomány részesei nem szükségképpen vannak tudatában hagyományformálói szerepüknek, és meg kevésbé szükségzerű, hogy a hagyományra és a benne elfoglalt helyükre reflektáljanak. Értelmezői argumentáció és keretezés kérdése, hogy kit, mit és hogyan helyezünk el a hagyományban. Közben fontos az ilyen értelmezői lépések megalapozása, még fontosabb az a kérdés, hogy mi a lépés hozadéka.

A szociologizáló hagyomány szempontjából – azaz a kereső értelmezői kísérlet szempontjából – olyan perspektíva nyílik, amelyből a magyar eszmetörténet széles spektruma érthető meg új viszonylatokban. Innen szemlélve az egyes művek filozófiai vagy szociológiai relevanciájára vonatkozó, fentebb felvillantott meglátásokon túl a művek között is eleddig feltáratlan összefüggések bontakoznak ki. Termékeny diskurzusbá állítható itt egymással például Lukács drámakönyve és a Vasárnapi Körben megforduló Molnár Antal későbbi, *A zene-történet szociológiája* című műve. Lukács a drámairodalmat a polgári társadalom reprezentatív műfajának tekintti, s a modern dráma általa esztétikailag argumentált hanyatlását a polgári társadalom hanyatlásának szimptomájaként kezeli. Molnár a zeneirodalmat tekinti a polgári korszak társadalmilag kondicionált lelki jellegzetességei szempontjából reprezentatívnek, és ezen az esztétikai-szociológiai szemüvegen keresztül nem látja a polgári társadalmat hanyatlónak. Az így konstruált diskurzusból kiderül, hogy a drámairodalom hanyatlásának Lukács által adott diagnózisát elfogadva sem kell azt a polgári társadalom hanyatlásának szimptomájaként tekinteni. Inkább arról van szó, hogy eltérő

¹² Demeter (2017) bevezető fejezete részletesebben bemutatja ezeket a módszertani szakaszokat.

társadalmi viszonyok között eltérő szellem virágzik, melynek reprezentatív művészete is más. Meglepő párhuzamok és lehetséges, ám ki nem bontakozott kontroverziák (re)konstruálhatók, mint azt fentebb említettük, Lukács és Szekfű között a (magyar) polgári társadalom válságát illetően, vagy – amit eddig nem említettünk – Mannheim, Polányi, Fülep Lajos, Babits Mihály, Hajnal István között a tudásszociológia lehetőségeiről és értelméről.¹³ E konstrukciók révén új anyagot nyerünk a kortárs eszmetörténeti diskurzusainkhoz, új kontextusokat arra, hogy eszmetörténeti klasszikusaink relevanciáját megmutassuk, hogy mondanivalójukat a nemzetközi diskurzusba is beágyazzuk – és legfőképpen: új lehetőséget kapunk annak megakadályozására, hogy eszmetörténeti értékeink feledésbe merüljenek.

Hitünk szerint ennek az összeállításnak az írásai ehhez a törekvéshez járulnak hozzá. A magyar jogfilozófia olyan kulcsszereplői, mint Somló Bódog, Horváth Barna, vagy a jelen összeállításban kevésbé diszkutált Petschka Vilmos munkássága a magyar jogfilozófia olyan történeti ívét sugallja, amely párhuzamba állíthatónak látszik számos más filozófiai diszciplína 20. századi magyar történetével. Az itt közölt tanulmányok némelyike e történeti ív rekonstrukciójához szolgáltat anyagot – mások szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy ilyen történeti ív a magyar jogfilozófiában egyáltalán felismerhető-e. Ám mindegyük értékes hozzájárulás a magyar jogfilozófia, és tágabban: a magyar eszmetörténet alakulásának megértéséhez.

Nagy J. Endre tanulmányában a 19. század második felének jelentős állam- és jogelméleti gondolkodójáról, a Társadalomtudományi Társaság első elnökéről, Pulszky Ágostról ír. Pulszky főműve az 1885-ös *A jog- és állambölcészet alaptanai*, amelyet pár évvel később angol nyelven is megjelentetett. Ez a kötet némi nemzetközi visszhangot is kiváltott. Nagy – bár nem használja a szociologizálás fogalmát –, lényegében arra világít rá, hogy Pulszky szociologizáló jog- és államelméletet művelt, a jogi fogalmak értelmezésénél a történeti és a társadalmi kontextust is figyelembe vette (látni fogjuk, hogy Fleck Zoltán, aki csak érintőlegesen foglalkozik Pulszkyval nagyívű tanulmányában, szintén ebben a szellemben ír róla). Nagy J. Endre kitér Pulszky *A munkáskérdés* című, 1890-ben publikált tudományos esszéjének jelentőségére is. E művében Pulszky az állami szociálpolitika fontosságát hangsúlyozza, és az angol szociálpolitikára hivatkozik követendő példaként. Ugyan manapság a jog- és állambölcselettel foglalkozók ritkán hivatkoznak Pulszkyra, Nagy szerint egy olyan társadalom- és államelméletet fejtett ki, ami eredetiségben Karl Marx vagy Herbert Spencer koncepcióihoz mérhető.

Perecz László ott folytatja a történetet, ahol Nagy J. Endre abbahagyja: a 19. század végén és a 20. század első felében alkotó legjelentősebb jogfilozófusok pályáivét tekinti át. Felvázolja Pikler Gyula az organicista-evolucionista társadalomfelfogásra épülő „be-látásos elméletét”, és rámutat arra, hogy ez miként vezeti el Piklert a kísérleti pszichológiai kutatásokhoz. Olvashatunk a pozitivistá szociológiától a neokantiánus jogfilozófiáig eljutó Somló Bódogról, illetve a neokantiánus jogfilozófia, későbbi korszakában pedig az „új kultúrfilozófia” jogbölcseletének művelőjeként számontartott Moór Gyuláról. Horváth Barna híres *Jogszociológiájának* és a szinoptikus jogelméletnek külön fejezetet szentel Percz. Úgy véli, hogy Horváth műve valójában nem jogszociológia, hanem

13 Lásd ezekről kissé részletesebben Demeter (2017, 2019, 2021).

a mű alcímének megfelelően a „jog társadalom- és történelemelméletét” kifejtő munka. Percz több írásában részletesen ismertette azon álláspontját, hogy a magyar filozófiában nincsenek szerves hagyományok, ahogy a magyar filozófia egésze sem képez hagyományt, így szociologizáló hagyomány sem létezik. A magyar jogfilozófiai hagyományról viszont megállapítja, hogy ez „valóban hagyománynak minősíthető: az egymással mester–tanítvány-viszonyban álló szereplői egymás gondolataira építve, az átvett gondolatot továbbalakítva és meghaladva, szerves gondolati evolúciót képeznek meg” (Percz 2024: 29). Adódik a kérdés, hogy a Percz által is hagyománynak tekintett magyar jogfilozófiai gondolkodás (amely nem ér végét Horváth Barnával, Bibó István meghatározó jelentőségű életműve is ide kapcsolható), értelmezhető-e szociologizáló hagyományként? Percz válasza nemleges, mivel szerinte megkérdőjelezhető az említett szerzők elméleteinek jogszociológiai irányultsága, illetve a szociologizáló hagyomány Demeter Tamás 2011-ben publikált könyvében megfogalmazott – fent röviden összefoglalt – legfontosabb tartalmi és tudásszociológiai jellemzői nem egyértelműen azonosíthatók a vizsgált magyar jogfilozófusok munkásságában. Mindenesetre Percz jelzi, hogy nem teljesen biztos ebben a nemleges válaszban, ezért – tesszük hozzá – érdemes lenne további kutatásokat folytatni, különösen Horváth Barna életművével behatóbban foglalkozni témánk szempontjából.

Ehhez a kutatáshoz ad szempontokat Zsidai Ágnes Horváth Barna-tanulmánya. Zsidai Horváth nemzetközi figyelmet kapott, de számos elutasító kritikával is illetett szinoptikus jogelméletét Percz Lászlóval ellentétben jogszociológiaként, egy „sajátos”, „egyedi” jogszociológiaként értelmezi. A szerző tézise szerint Horváth jogszociológiájának újjátása, hogy az újkantiánizmust és a pragmatikus-empirikus jogi szemléletmódot egymásra vonatkoztatja. Horváth épít Kelsen elméletére (lásd a tény és a norma logikai ellentétét, a módszertisztaság elvét), de bírálja is annak bizonyos aspektusait. Ahogy Zsidai rámutat: Kelsen a saját koncepciójára aszociologikus jogtánként utalt, Horváth azonban arra törekszik, hogy kimutassa a tiszta jogtanban a szociologizáló tendenciát. A Kelsen–Merkl joglépcső-elmélet szerint a jog kötelező ereje a jogrend csúcán elhelyezkedő alapnormából származik, amely egyrészt megalapozza – az erkölcstől, a vallástól, és minden más rendtől különböző – jogrendnek, másrészt pedig a – teológiától, a politikától és az etikától elkülönült – jogtudomány autonómiáját. Ugyanakkor Kelsen arról is ír, hogy az alapnorma a hatalom joggá való transzformációjaként ragadható meg, ezzel viszont kritikusi szerint ellentmondásba kerül saját módszertani kiindulópontjával. Zsidai bemutatja, hogy Horváth miként kísérli meg feloldani ezt az ellentmondást a saját szinoptikus jogelméletének segítségével. A tiszta jogtan szociologizálása abban rejlik, hogy az alapnorma tartalmában a lét és a kellés funkcionális egymáshoz rendelése megy végbe. Azt is feltárja Zsidai, hogy a kelsen-i felfogás mellett miként határozta meg a pragmatikus-empirikus paradigma Horváth gondolkodását, illetve nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben a paradigmában a szociologikus perspektíva mely elemei lelhetők fel. Horváth Barna jogszociológiáját Zsidai ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket tartalmazó szemléleti jogelméletnek, „Tiszta Jogszociológiának” tartja.

Míg Percz László hagyományként utal az elsősorban Pikler, Somló, Moór, Horváth művei által fémjelezett jogfilozófiai törekvésekre, addig Fleck Zoltán ezeket mindössze hagyományteremtő kísérletekként értékeli, de Perczhez hasonlóan úgy látja, hogy

az említett teoretikusok jogelméleti írásait vizsgálva nem tárhatunk fel szociologizáló tendenciákat. A 20. század második felének közepéig nem létezett Magyarországon jogszociológia és a jog szociológiai elmélete sem, mutat rá Fleck, akinek témánk szempontjából legfontosabb állítása, hogy amit Pikler, Somló, Moór, Horváth műveiben találhatunk, az legfeljebb „szociologizálgatás”, „komolytalan, nem szisztematikus, esetleges utalások, próbálkozások egy körvonalazatlan társadalomtudományi szemlélet felé” (Fleck 2024: 59). Fleck szerint talán még Pulszky Ágost korai államtana áll legközelebb a szociologizáló szellemhez. De miért nincs nyoma az említett neves jogfilozófusok műveiben szociologizáló tendenciáknak? Fleck ezt főként a hazai szociológia korabeli kialakulatlanságára és a jogelmélet provincializmusára vezeti vissza. Lukács György, Hauser Arnold, Polányi Károly és Mannheim Károly művei, a radikális, útkereső, kritikai elméletek nem hatottak a jogtudományra és a jogfilozófiára. A szociológia a modernitás nagy átalakulásaira, válságaira adott tudományos válaszkísérletként fogható fel, amely ideális körülmények között a jogfilozófia egyik bázisa, de az elmaradott Magyarországon a jogfilozófusok nem reflektáltak a modernitás által felvetett problémákra, illetve nincs jelen műveikben a társadalom fogalmának kritikai használata. A hátráltató tényezők közé sorolja Fleck a társadalomtudományok befogadására alkalmatlan jogászképzés tekintélyelvű konzervativizmusát és a jog hatalomközeliségét. Idézi Concha Győzöt, aki 1927-ben a maga által feltett kérdésre: „Van-e magyar társadalom?”, nemleges választ adott. Nem jött létre társadalom mint közös kultúra a műveltségi hiányok miatt, a társadalom mint szociális probléma pedig csak az első világháború után kezd megfogalmazódni. Ahogy Moór vagy Horváth jogelméletében nincs jelen a társadalom, úgy Bibó 1935-ös jogfilozófiai írásában sem fellelhető a szociális kérdésként, problémaként értett társadalom. Bibó életművére jellemző, hogy elválik a társadalmi valóság kritikus érzékelése és jog teoretikus tárgyalása. Fleck arra a kérdésre is válaszol röviden, hogy mennyiben tekinthető szociologizálónak napjaink magyar jogelmélete? Úgy látja, hogy a hazai jogtudományban és jogelméletben a társadalomtudományokat, így a szociológiát továbbra is csak felületesen használják, pedig „a modern állam és jog működtetéséhez olyan állam és jogfogalom szükséges, amely mögött ott munkál a társadalom fogalma” (Fleck 2024: 69).

Varga Csaba áttekintő írásában a jog és a társadalom összefüggéseit vizsgálja a különböző jogelméleti irányzatokban és azt is tárgyalja, hogy a felmerülő kérdések miképp jelentek meg a magyarországi jogelméletben, különös tekintettel a saját kutatói-oktatói pályáján tapasztaltakra. A hatvanas évek közepétől napjainkig ívelő, nemzetközileg is elismert jogfilozófusi munkássága néhány, a témánk szempontjából releváns vonatkozásának kiemelésével Varga felvázolja, hogy milyen szerepet játszott a társadalom vizsgálata a jogelméleti kutatásokban. Míg Fleck Zoltán a problémaként értett társadalom figyelembevételét hiányolja a magyar jogelmélet meghatározó szereplőinek műveiben, addig Varga szerint minden „értelmes” jogelmélet szükségszerűen szociologizáló. Varga a szociologizálás fogalmát az általunk kifejtettnél tágabb értelemben használja, nem egy konkrét (jog)filozófiai hagyományhoz kapcsolja: „a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmese le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi búvárkodásban” (Varga 2024: 74). Varga kifejti, hogy a természetjogban is nagy

jelentősége van a társadalmiságnak, hiszen a természetjog tárgyát a szocialitás értelmezéséből származtatott értékkívánalmak képezik, amelyeknek joggá kellene válniuk. Szó esik továbbá a normativizmus, a történeti jogkutatás, a jogszociológia, a jogantropológia és a népi jogkutatás kérdéseiről. A marxista jogelmélet fő törekvése a jog helyének a társadalmi térben való vizsgálata, ennek napjainkban is megvan a relevanciája – hangsúlyozza Varga –, nem véletlenül vált ez az irányzat a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé az Egyesült Államokban. Varga mellett érvel, hogy a jog komplex jelenségének értelmezéséhez egyaránt szükséges a bécsi iskola, a skandináv realizmus és marxizmus szempontjainak figyelembevétele.

Bencze Mátyás egyértelművé teszi tanulmányában, hogy nagy szükség lett volna a marxista gyökerű, hazánkban éppen ezért a rendszerváltás után kevésbé művelt kritikai jogtudományra, amely feltárja a jog társadalmi és politikai vonatkozásait, a jogintézmények mögötti hatalmi-politikai viszonyokat. Bencze úgy látja, hogy a – 2010-ig a demokratikusan gondolkodó jogi és politikai körökben uralkodó – liberális jogszemlélet illuzórikus jogfelfogása elősegítette az „illiberális demokrácia” kiépülését. A 19. század végén megszülető magyar liberális jogszemlélet lényege az a feltételezés, hogy a jogalkalmazás a politikától független, semleges, szakmai tevékenység. A szocialista korszak politikailag is befolyásolt jogalkalmazását követően a rendszerváltás időszakában ismét az a szemlélet válik meghatározóvá – írja Bencze –, amely szerint a jog autonóm terület, és az újonnan létrehozott jogintézmények (pl. az alkotmánybíróság, az ombudsman, a független állami számvevőszék) megakadályozzák, hogy a kormány önkényesen gyakorolja a politikai hatalmat. A liberális jogfelfogás képviselői úgy vélték, hogy a jogintézmények működtetői a tevékenységük során félre tudják tenni előítéleteiket és politikai preferenciáikat. Bencze szerint ez a szemlélet nem, vagy kevésbé vette figyelembe a társadalmi-politikai realitásokat. Az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) bíráinak kinevezésénél, illetve más, fontos állami tisztségviselők kiválasztásánál a balliberális parlamenti többség (még akkor is, amikor 2/3-os többségük volt) el tudott fogadni keresztény-konzervatív szellemiségű jelöltet, ami azonban a többség gyengüléséhez is hozzájárult. Az AB 1990 és 2010 közötti döntéseit vizsgálva Bencze arra a megállapításra jut, hogy bizonyos, politikai szempontból jelentős határozatokban már ebben az időszakban megmutatkozott a bírák többségének konzervatív értékrendje. A politikai jobboldal tisztában volt a jogintézmények politikai természetével már 2010 előtt is, de ezt követően az összes, a kormánytól elvileg független állami tisztséget a kormány érdekeinek megfelelő személy töltte be. A 2010 előtt megválasztott konzervatív értékrendű AB-tagok autonóm gondolkodók voltak, állapítja meg Bencze, ezt az AB mostani tagjairól már nem lehet elmondani. Írása végén ismét a kritikai jogelmélet jelentőségére hívja fel a figyelmet, amelynek komolyan vétele a rendszerváltást követően hozzájárulhatott volna az illuzórikus liberális jogfelfogás felülvizsgálatához.

Összeállításunk alapját a Pécssett, 2023 június 9–10-én megrendezett jogfilozófiai konferenciánk adta, amelyen további fontos előadások is elhangzottak. Ezúton is köszönjük rendezvényünk támogatását az MTA Lendület Érték és Tudomány Kutatócsoportnak, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának és a Budapesti Corvinus Egyetemnek.

Hivatkozott irodalom

- Antal Frigyes (1968): *A firenzei festészet és társadalmi háttere*. Budapest: Gondolat.
- Balázs Zoltán (2020): A filozófiai hatásosság. *Országút* 1(18): 16–18.
- Bencze Máttyás (2024): „Law is (not) politics!” A liberális jogszemlélet szerepe az „illiberális állam” felemelkedésében. *Replika* (131): 85–96.
- Bene Adrián (2022): A dogmatikusok nélküli filozófia álma: Hozzászólás a magyar filozófia szociologizáló hagyományáról szóló vitához. *Országút online*, <https://orszagut.com/tudomany/a-dogmatikusok-nelkuli-filozofia-alma-3158> (letöltve: 2022. július 22.)
- Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok II.* Huszár Tibor (szerk.). Budapest: Magvető, 185–266.
- Bíró Gábor (2024): The Case of the Missing Potatoes: Reconsidering Michael Polanyi’s Spontaneous Order. *Global Intellectual History* 9. DOI: 10.1080/23801883.2023.2193704
- Congdon, Lee (1991): *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria 1919–1933*. Princeton: Princeton University Press.
- Demeter Tamás (2004): A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In *A kreativitás mintázatai*. Békés Vera (szerk.). Budapest: Áron, 178–203.
- Demeter Tamás szerk. (2008): *The Sociological Tradition of Hungarian Philosophy*. Különszám *Studies in East European Thought* 60(1–2): 1–16.
- Demeter Tamás (2011): *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Budapest: Századvég.
- Demeter Tamás (2017): *A társadalom zenei képe. A magyar zeneesztétika szociologizáló hagyománya*. Budapest: Rózsavölgyi.
- Demeter Tamás (2019): Az állam két illiberális koncepciója: Szekfű és Lukács 1920-ban. In *Ezer éve Európa közepe: A magyar állam karaktere*. Orbán Balázs és Szalai Zoltán (szerk.). Budapest: MCC – Tihanyi Alapítvány, 245–269.
- Demeter Tamás (2020): New-Class Theory as Sociology of Knowledge. In *Intellectuals, Inequalities, and Transitions. Prospects of a Critical Sociology*. Demeter Tamás (szerk.). Leiden – Boston: Brill. 52–68. DOI: 10.1163/9789004400283_004
- Demeter Tamás (2021): A magyar tudásszociológia-vita. *Korunk* 32(5): 75–83.
- Fleck Zoltán (2024): Vannak-e szociologizáló tendenciák a magyar jogelméletben? *Replika* (131): 57–71.
- Hajnal István (1993 [1932]): Racionális fejlődés és írásbeliség. In *Technika, művelődés*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: História.
- Hajnal István (1993 [1933]): Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In *Technika, művelődés*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: História.
- Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László (2000): *Magyar filozófia a XX. században*. Budapest: Áron.
- Jász Borbála és Zuh Deodáth (szerk.) (2021): *Szociologizáló hagyományok a magyar építészetelméletben*. Budapest: Martin Opitz.
- Karácsony András (2020): Nem csúszik le mindenki a lejtőn. *Országút* 1(19): 14–15.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *A értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kupa László (2022): Ami a kánonból kimaradt. *Országút online*. <https://orszagut.com/tudomany/ami-a-kanonbol-kimaradt-3157> (letöltve: 2022. július 31.)
- Lakatos Imre (1997): *Tudományfilozófiai írások*. Budapest: Atlantisz.
- Liotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In *A posztmodern állapot*. Hévízi Ottó, Kardos András és Bujalos István (szerk.). Budapest: Századvég.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1975): *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1978): *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1989): *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Budapest: Magvető.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly (2000 [1918]): Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Wesley Anna (szerk.). Budapest: Osiris.
- Mezei Balázs (2021): A döntő vonal. *Országút* 2(14): 40–42.
- Nagy J. Endre (2024): Pulszky Ágost szociológiai államtana. *Replika* (131): 21–26.
- Nyíri Kristóf (1986): *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest: Kossuth.

- Nyíri Kristóf (1993): Hajnal István időszerűsége. In *A hagyomány filozófiája*. Budapest: Lukács Archívum – T-Twins.
- Pach Zsigmond Pál (szerk.) (1976–1989): *Magyarország története tíz kötetben*. Budapest: Akadémiai.
- Percz László (2020): A magyar hagyomány kérdőjelei: Megjegyzések Demeter Tamás esszéjéhez. *Országút* 1(17): 16–18.
- Percz László (2021): *Reneszánsz – Kezdet és vég*. Budapest: Osiris.
- Percz László (2024): Horváth Barna és jogszociológiája. A magyar jogfilozófia és a magyar filozófia „szociologizáló hagyománya”. *Replika* (131): 27–38.
- Savigny, Eike von, Knorr-Cetina, Karin és Schatzki, Theodore szerk. (2000): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London: Routledge.
- Sándor Pál (1973): *A magyar filozófia története I–II*. Budapest: Magvető.
- Sőtér István (szerk.) (1964–1966, 1981–1990): *A magyar irodalom története*, 12 kötet. Budapest: Akadémiai.
- Szegedy-Maszák Mihály szerk. (2007): *A magyar irodalom története I–III*. Budapest: Gondolat.
- Szekfű Gyula (1920/1934): *A három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szelényi Iván (2020): Mennyire magyar a szociologizáló hagyomány? *Országút*, 1(14): 12–13.
- Tözsér János (2018): Zenei antikvárium. *BUKSZ* 30(2–4): 136–142.
- Varga Csaba: Szociologizáló tendenciák jogfilozófiánkban? *Replika* (131): 73–84.
- Varga Péter András (2020): A magyar filozófia hagyományai. *Országút* 1(16): 10–12.
- Wessely Anna (2022): Nem szociológia, személyes társadalmi tapasztalat. *Országút online*. <https://orszagut.com/tudomany/nem-szociologia-szemelyes-tarsadalmi-tapasztalat-3159> (letöltve: 2022. augusztus 16.).
- Zuh Deodáth (2017): Bevezető a Hauser Arnold olcasókönyvhöz. *Enigma* 24(91): 30–81.
- Zuh Deodáth (2018): A pozitivistá szociológia kritikája és a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája*. *Magyar Filozófiai Szemle* 62(2): 36–62.
- Zsidai Ágnes (2024): A jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű. *Replika* (131): 39–56.

Barcsi Tamás

filozófus, jogász, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa

Demeter Tamás

filozófus, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos tanácsadója

Nagy J. Endre

Pulszky Ágost szociológiai államtana

Absztrakt: Pulszky Ágost a magyar szociológia alapítója volt a 19. század közepén. Apját halálra ítélték távollétében (in effigie) forradalmi tevékenysége miatt, emigrálni kényyszerült, s így fia, Ágost, Torinóban és Londonban járt középiskolába. 1861-ben királyi kegyelmet kapott a család, hazatértek, s Ágost elvégezte a jogot, majd 1875-ben ő lett a Pázmány Péter Egyetem Jogi Karán a jogbölcseleti tanszék vezetője. Jogi kari előadásaiiban nem csupán a jogfogalmakat magyarázta el a hallgatóságnak, de beágyazta történeti és korabeli szociális kontextusba is. Fő műve *A jog- és állambölcselet alaptanai* címmel 1885-ben jelent meg, s módszertanilag Comte és Spencer, valamint a század pozitívista tudósaira támaszkodott. Munkáját maga fordította angolra, *The Theory of Law and Civil Society* címmel jelent meg Londonban (1888), melyet jeles angol folyóiratok recenzáltak (pl. *Westminster Law Review*). Pulszky közreműködött a Társadalomtudományi Társaság létrejöttében, amelynek első elnökévé választották. A szerző Puszky államtanának egy relatíve részletes elemzését nyújtja, kiemelve szociológiai szemlélete újdonságát, amelyben minden jogfogalmat a történeti-társadalmi kontextusba helyezett, s megalkotott egy egyedülálló társadalmi és állami formáció elméletet. Ebből kiindulva vizsgálta a demokrácia lehetőségét Magyarországon, és ő foglalkozott először tudományos alapon a munkáskérdéssel.

Kulcsszavak: magyar szociológia, Pulszky Ágost mint alapító, államelmélet, állami beavatkozás és társadalom, demokrácia, munkáskérdés

Pulszky Ágost joggal tekinthető a magyar szociológia atyjának (Kupa 1999, 2012; Nagy 1977, 1993). Bár maga sokáig ellenezte a szociológia kifejezés beemelését a tudományba, azt fejtegetvén, hogy tartalma más tudományokban, például az állam- és jogbölcseletben tárgyalható, mégis, mikor egy formálódó kör, amely már 1900-ban elindította az első magyar szociológiai folyóiratot *Huszedik Század* címen, a későbbi Társadalomtudományi Társaság 1901-ben felkérte, hogy vállalja el az elnökséget, örömmel igent mondott. A Társaság politikai irányát tekintve sokszínű volt. Voltak benne liberálisok, konzervatívok, anarchisták, szindikalisták és szocialisták is, tehát mindenki, aki szakítani akart a hivatalos, nemesi állambölcselet és publicisztika régi hagyományaival. Kezdetben a társaság tagja volt a harminc millió magyarról álmodozó nacionalista Rákosi Jenő, és a konzervatív-liberális Concha Győző is olyanok mellett, mint Jászi Oszkár, aki a későbbi Polgári Radikális Pártnak lett az alapítója, de ott volt hamarosan a marxista Szabó Ervin is (Litván és Szűcs 1973: 5–46). Pulszky Ágost képes volt mindezeket a tendenciákat kibékítve összefogni, ámde még ebben az évben bekövetkezett halála megakadályozta tevékenysége folytatásában.

Pulszky Ágost egyetlen nagy művet írt *A jog- és állambölcselet alaptanai* címmel (1885), amit ő maga fordított angolra (*The Theory of law and civil society*, 1888). Pulszky Ágost ugyanis, miután apját az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után távollétében fő- és jószágvesztésre ítélték, Londonban és Torinóban járt középiskolába, s így tudta megírni angolul is fő művét, amit neves angol lapok (pl. a *Westminster Law Review*) recenzeáltak. Feltevésünk szerint nagyobb visszhangot várt, mint amit kapott, ez pedig szerepet játszott abban, hogy később már csak kisebb könyveket publikált (pl. *A munkáskérdés*, 1890, *A Felekezetek szerepe az államéletben*, 1891), és inkább mint parlamenti képviselő fejtette ki energiáját. Egyes beszédei, például a bürokráciáról, valóságos tudományos esszék voltak.

Pulszky Ágost fő művét áthatotta a szociológiai szemlélet. Ez abban mutatkozott meg, hogy bármely jogi fogalmat magyarázott, nem elégedett meg pusztán jogelméleti megvilágításával, hanem beágyazta azt történeti és társadalmi kontextusba. Így például a tulajdon fogalmának tárgyalásában felhasználta a korabeli etnográfia eredményeit, rámutatva arra, hogy a magántulajdon az eredeti közösségek közös földtulajdonából fejlődött ki. Nem véletlen, hogy magyarra fordította Henry Sumner Main *A jog őskora* című munkáját (Maine 1875), amiért a magyar etnológia is egyik alapítójának tekinti (Zsigmond 1973: 111–123). Egészében pedig megalkotott egy olyan társadalom- és államelméletet, ami eredetiségben a legnagyobbak, Marx vagy Herbert Spencer társadalomelméletével vetekedik.

A 19. század az új szociális probléma, vagyis a tőke és a munka harca körül mozgott. Marx és Engels már 1848-ban kibocsátotta *A Kommunista Párt Kiáltványát*, melynek államelméleti szempontból a fő tanítása az, hogy az állam nem más, mint az uralkodó osztályok fegyveres erőszakán alapuló elkülönült embercsoport. Ebből az következett, hogy az állammal szemben a társadalom a domináns. Volt egy másik nézet ebben a korban, amely ezzel szemben az államra helyezte a hangsúlyt. Ezt Lorenz von Stein képviselte, aki szerint, ha történnie kell valaminek a tőke és a munka közötti ellentétben, ez nem a kommunisták erőszakos forradalmi akciója vagy a szocialisták békés átmenete révén fog végbemenni, hanem egy harmadik erő által, amely fölötté áll ugyan az érdekharcolóknak, de nem áll a

társadalmi haladás eszméje fölött, és ez a harmadik potencia az állam (Stein 1870: 443). Ezzel szemben Pulszky arra mutatott rá, hogy az államban is van önző, azaz osztályelfogult cselekvés, ahogyan a társadalom, vagyis az osztályok sem vihetik végletekbe a saját érdek keresztülvitelét (Pulszky é. n.: 126). Maga Pulszky egy ennek megfelelő kiegyensúlyozott elméletet állít fel a társadalom és az állam viszonyát illetően. Azt tanítja, hogy – mivel a haladás új meg új szükségleteket hoz létre, s mivel az ennek megfelelő tudat nem adekvát, vagy ha adekvát is, nincsen megfelelő anyagi ereje az új szükséglet fedezésére – az államnak kell fellépnie, pótolva vagy a tudathiányt, vagy az anyagi erőt, vagy mindkettőt. Ilyenek voltak először az önkormányzati hatáskörből egyre inkább állami hatáskörbe kerülő szegényügy, majd az egészségügy. Vagyis szociálpolitikai beavatkozásra van szükség az állam részéről. De amennyiben a két feltétel, egyrészt a tudati, másrészt az anyagi teljesül, az államnak vissza kell vonulnia a szóban forgó területről (Pulszky é. n.: 230–231, 235). Pulszky tehát elveti azokat a liberális tanokat, a „formális, elvont és elérhetetlen tanokat”, amelyeket például Spencer képvisel, hogy tudniillik az államnak nem szabad beavatkoznia a társadalom önmozgásába, mert spontán létrejön a teljesítmények és jutalmazások összhangja. De másfelől elveti azokat a szocialista tanokat is, melyek abban a korban az állami beavatkozások folytonos kiterjesztéstől remélték a szocializmus bekövetkezését, amennyiben az állam folytonos visszahúzódnását proklamálta, ha a társadalom önerőből képes megoldani az új szükséglet kielégítését. De nem fogadja el a kommunisztikus tanokat sem, amelyek az állam igényét korlátlanul kiterjesztik az egyénnel szemben. Elveti a Louis Blanc-ra és Saint-Simon-ra visszavezethető azon tanokat is, melyek az állam hatáskörét kiterjesztenék a munka megszerzésére is (Pulszky é. n.: 220). Az állam a munkásoknak csak a csak a jogi biztonságot nyújthatja, de nem gondoskodhat „a földművesek és iparosok” megélhetéséről (Pulszky 1886–1887: 328).

Miután így vázoltuk Pulszky kiegyensúlyozó elméleti álláspontját a kommunisztikus tanok és a szélső liberalizmus között, ismerkedjünk meg általános társadalomelméletével, amibe be van ágyazva az államélet is. Pulszky szerint a társadalom egy azt megelőző lazább emberi közösségből, a társaságból jön létre (Pulszky 1885: 77–80). A társaság nem vezethető le az egyes emberek tudatos összeszervezkedéséből, mint Rousseau tanította (Pulszky 1885: 202–204). Van egy spontán folyamat, amiben kialakul a munkamegosztás és a tevékenységek cseréje, munkák és tevékenységek különböző csoportokat képeznek, és ez hozza létre a társadalom szervezkedését. E folyamatokban megindul a tudatosodás. Egyesekben homályosan kezd derengeni halvány tudata annak, hogy a csoport vágyát alkotó érdekkomplexum szemben áll az aktuális érdekviszonyokkal. Ez a tudatosodás többnyire a szegények és elnyomottak osztályában kezdődik, akik észlelik, hogy a fennálló rend szemben áll az ő jövőbeli reményeikkel (Pulszky 1885: 89). Ez inkább ösztönszerű cselekvésekhez vezeti őket, s lassan-lassan megfogalmazódik egy fő életérdek (Pulszky angolul: *vital interest*), ami egyesíti az addig elnyomottakat.

Pulszky nál a társadalmat koheráló életérdek felismerése kettős természetű. Egyfelől minden társadalmi szervezkedés a szükséglet felismerésével kezdődik, de nem mindegyik érdekből lesz fő életérdek. Másfelől, amiből a fő életérdek lesz, viszonylag kevés történetileg. S ha megvizsgáljuk a történelmet, Pulszky szerint csak a következő fő életérdekeket találjuk (Pulszky 1885: 97–156): 1. vérségi-családi, 2. helyi szomszédsági, ami két alesetre bontható: egyfelől lehet községi társadalom, amin Pulszky a város-állami

társadalmakat érti, másfelől lehet törzsszövetségi társadalom, 3. hódító kizsákmányoló, 4. egyházi társadalom, 5. nemzeti társadalom, 6. nemzetközi-gazdasági társadalom, s végül 7. emberiség társadalom. Pulszky ezen elméletet az európai fejlődés alapján állította fel, azonban univerzális érvényességet tulajdonít neki. Például az amerikai prekolumbián társadalmak eljutottak a hódító-kizsákmányoló társadalom fokáig, de ott a tovább nem fejlődhettek, mert az európaiak által tett felfedezésük megakasztotta a spontán továbbfejlődésüket. Továbbá, ha megfigyeljük, ezek a fő érdekkörök egyre szélesebb emberi közösségeket fognak át. A vérségi-családi érdekkörnél nagyobb a helyi-szomszédsági, ennél a hódító-kizsákmányoló, és így tovább. Továbbá minden társadalom három fejlődési szakaszon megy keresztül. Először is van az uralomra törő társadalom. Ennek a fejlődése során egyre több embert nyer meg magának, a kezdeti pár ember általi felismerés egyre szélesebb köröket ragad meg, egyre inkább megszervezi érdekérvényesítését, ami szembeszegül az őt közvetlenül megelőző társadalommal, melynek keretei között a maga új fő életérdekét nem tudja maradéktalanul kielégíteni. Uralomra tör. És az uralom eléréséhez meg kell szereznie az állam törvényhozását, ami aztán ennek az új életérdekének megfelelően fogja megalkotni a törvényeket. Ekkor a társadalom uralkodó társadalommá, azaz államivá válik. Az államformák is e szerint alakulnak (Pulszky 1885: 90–91). Kezdetben egy szűk réteg alkotja az állam vezetését, azaz az államforma arisztokratikus lesz. Megszilárdulás és tartós fennállás után átalakul királysággá. De közben még egy ideig meg kell küzdeni az előző, uralomról lehanyaglott társadalom még eleven erőivel is, ezért az egyeduralmi kormányforma lesz. De ha biztonságban érzi magát, és egyre kevésbé fenyegeti az előző társadalom, sőt, ha fő életérdeke még nincs komolyan fenyegetve az utána következő és újabb életérdeket érvényesíteni akaró társadalomtól, vagyis hosszú és békés uralom után: az uralkodó társadalom demokratikus kormányformát vesz fel. Ez magyarázza a történelem folyamán fellépő kormányok formáját. És ebből érthetők meg a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi jog változásai is. Ugyanis azok a társadalmak, amelyek azonos elven épülnek fel, hajlamosabbak a barátkozásra, míg az egymástól nagyon eltérők viszályokba lépnek egymással (Pulszky 1885: 84). Természetesen mindegyik uralkodó kormányforma hajlamos eltorzulni: így az arisztokrácia köztársasági formából átmehet a kisebbségek erőszakos uralkodásába, ami különféle érdekek között ingadozhat: ha pénzesebb emberek szerzik meg a hatalmat ochlokráciává torzul, és egyre erőszakosabb formákat ölthet; a királyságból pedig despotizmus lesz, amint a király kezdi magát túltenni a törvényes korlátokon. A demokrácia pedig anarchiába mehet át, ha mértéktelenné válik a néphatalom.

Mármost felmerül a kérdés: mi történik az uralomról lehanyaglott társadalommal? Nos, az uralomról lehanyaglott társadalmak önkormányzati körökként élnek tovább. Sőt, miután megszabadultak a priméren állami feladatoktól, mint amilyen például a háborús gazdálkodás és az adószedés, akkor foghatnak hozzá eredeti érdekük, amiért létrejöttek, valódi realizálásához. Így például az egyházi társadalom úgy foghat igazán hozzá fő célja, a lelkek üdvözülésére segítéséhez, mint ami immár elvált az államtól. Magyarországon például a 19. században megindulnak a törekvések pl. a katolikus autonómia létesítése irányában (Pulszky 1891). A helyi-szomszédsági társadalom is továbbél mint területi önkormányzatok rendszere, ami így már a kommunális ügyekre koncentrálhat.

Elmélete alapján Pulszky széles nemzetközi kitekintésre alapozva megvizsgálja kérdést, hogy Magyarországon milyen esélyei vannak a demokráciának (Pulszky 1901: 481–500). Pulszky különbséget tesz a demokratikus áramlatok és a demokratikus kormányforma között. Előbbiek mindig felbukkantak a történelemben, ahol megingott az isteni kinyilatkoztatás megingathatatlansága, vagy ahol kétely támadt az öröklött vagyon jogossága iránt, vagy a földbirtok kizárólagosságát kétségbe vonták, vagy a hadsereg títka nyilvánvalóvá vált. A középkorban viszont a kereszténység két tana, nevezetesen az Isten előtti egyenlőség, valamint az egyéni lélek feltétlen megbecsülése vezetett demokratikus mozgalmakhoz. Ehhez még az is hozzájárult, hogy az egyház a világi hatalommal folytatott harcában kénytelen volt szélesebb tömegeket bevonni. Így Itáliában jöttek létre először kis városi demokráciák. Amik persze hamarosan elmerültek az arisztokráciák, a türanniszek hatalmában, majd a plutokráciákban. Demokratikus tendenciákat indított el a protestantizmus (pl. Zürichben és Genfben), de ezek hamar beletorkollottak teokráciákba. Franciaországban Rousseau és az enciklopédisták hatására történtek demokratikus nekibuzdulások, voltak demokratikus alkotmánytervezetek, de sohasem jött létre tiszta demokrácia, mindez autokratikus eredményekkel zárult. Napóleon demokratikus allűrjei dacára semmi demokratikus fejleményre nem vezetett, úgyhogy egyedül az Egyesült Államok tekinthető tiszta demokráciának. Európában a 19. század folyamán a nemzeti mozgalmak erősödtek, amelynek során a nép megtapasztalta azt, hogy képes saját ügyei vitelére is. Svájc specifikus területi és nemzetiségi összetétele miatt kedvezett a föderalizmusnak és így a demokratikus törekvéseknek is. Európa többi részén viszont Franciaország fejlesztette ki a legtisztább demokráciát, miközben a nemzetiségi elvvel párhuzamosan alakuló demokratikus elv teljes kifejlődésekor feltárja belső ellentétét a demokráciával. Ugyanis ezek harcba keveredtek más alapon nyugvó társadalmi törekvésekkel, vagy azonos elvű, de más államokkal, amelyek az első államban élő saját nemzetiségű tagjaikat kívánták maguk alá vonni. Ez a megjegyzése Pulszkyknak már előrevetíti a trianoni békét, amikor az itt élő, Pulszky idejében az ország nagyjából felét kitevő magyarországi nemzetiségek az általuk elfoglalt területtel együtt a szomszédos államokban uralkodó anya-nemzetükhez akartak csatlakozni. És ekkor meggyengül a demokratikus áramlat ereje. Amikor Amerika megszűnt nemzeti állam lenni, és elindult a gazdasági érdek uralma felé, felerősödtek és polgárháborúhoz vezettek a fehérek és feketék közötti ellenétek. Pulszky nem látja még ennek az ellentétnek a jövőbeli eredményét (ami nem is meglepő, hiszen e cikkét 1901-ben mondta el a Társadalomtudományi Társaság egyik ülésén). A nemzeti eszme Európában is szembekerül a kozmopolitikai törekvésekkel. Mert, ha a demokrácia kifejlődik, nincs ok, amiért egy államon belüli területre lehetne szorítani. Franciaország és Olaszország, mivel területükön többféle nemzetiség található, akiket nem voltak képesek abszorbeálni és asszimilálni, soha nem érhetik el például Anglia vagy Amerika tiszta demokráciáját. Kanada és Ausztrália sajátos körülmények miatt kedvez a demokratikus irányzatnak. Franciaországban a széleskörű nemzetközi irányú gazdasági elv, ami már uralomra törőben van, ellentétbe kerül a nemzeti eszmével, s ezért azt látjuk, hogy a régi arisztokrácia és az egyház, valamint azok, akik hozzájuk közel állnak, magukat nacionalistának nevezik. Bizonyítva ezzel, hogy a korábbi életérdekek még mindig eleve- nek Franciaországban.

E széles nemzetközi áttekintésből Pulszky azt a következtetést vonja le, hogy, bár a világ fejlődése kedvez a demokratikus mozgalmaknak, mégis ritka történeti körülmények vezetnek a tiszta demokratikus kormányforma létesítéséhez. Ami pedig Magyarországot illeti, itt hosszú időre előre nem látszik biztosítottnak a demokrácia teljes kifejlődése, mivel itt több korábbi uralkodó eszme vívja még csatáját a nemzeti eszmével, sőt az új gazdasági társadalom is jelen van az osztályok harcában.

Pulszky ezen kívül az első volt, aki Magyarországon tudományos alapon megvizsgálta a nagy modern krízist, a tőke és a munka harcát *A munkáskérdés* (1890) című tudományos esszéjében (Pulszky 1890). Ennek legfontosabb államelméleti vonatkozása a sikra szállás az állami szociálpolitika mellett annak a kiegyensúlyozott elméletének megfelelően, hogy az államnak pótolnia kell vagy az anyagi erőt, vagy a tudati hiányosságot. E művében az angol szociálpolitikát állítja követendő példaként, amely mindig a gyakorlati szükségletre reagálva fejlesztett ki újabb és újabb szociálpolitikai intézkedéseket. Az általános választójog bevezetését a munkásság műveltségi szintjének emelkedéséhez köti azzal, hogy először a szűkebb önkormányzati körben kellene megkapniuk e jogot a munkásoknak is.

Hivatkozott irodalom

- Kupa László (1999): *Pulszky Ágost*. Budapest: Új Mandátum.
- Kupa László (2012): *A policia alkonyától a szociológia hajnaláig. A magyar szociológia kialakulása a reformkortól a századfordulóig*. Pécs: Kronosz.
- Litván György és Szűcs László (1973): Előszó. In *A szociológia első magyar műhelye*. I. Litván György és Szűcs László (szerk.). Budapest: Gondolat, 5–46.
- Maine, Henry Sumner (1875): *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata.
- Nagy Endre (1977): Pulszky Ágost társadalom- és államtana. *Szociológia* 5(2): 207–213.
- Nagy J. Endre (1993): *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest – Szombathely: Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press.
- Pulszky Ágost (1885): *A jog- és állambölcselet alaptanai*. Budapest: Eggenberger.
- Pulszky Ágost (é. n.): *Bölcseleti államjog*. Pulszky Ágost nyilvános r. tanár előadásai nyomán készítette Weiner Adolf. Kézirat.
- Pulszky Ágost (1886–1887): Parlamenti beszéde. In *Képviselőházi Napló* X. kötet, 328.
- Pulszky Ágost (1890): *A munkáskérdés*. Budapest: Eggenberger.
- Pulszky Ágost (1891): *A Felekezetek szerepe az államéletben*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája.
- Pulszky Ágost (1901): *Demokrácia és nemzetiség*. In *A szociológia első magyar műhelye*. I. Litván György és Szűcs László (szerk.). Budapest: Gondolat, 481–500.
- Pulszky, Augustin (1888): *The Theory of Law and Civil Society*. London: Thomas Fisher Unwin.
- Stein, Lorenz von (1870): *Handbuch der Verwaltungslehre*. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung
- Zsigmond Gábor (1973): Henry S. Main és Pulszky Ágost. *Etnographia* 84(1–2): 111–123.

Nagy J. Endre

szociológus, professor emeritus, Semmelweis Egyetem

Perecz László

Horváth Barna és jogszociológiája

A magyar jogfilozófia és a magyar filozófia
„szociologizáló hagyománya”

Absztrakt: A tanulmány a magyar jogfilozófia talán legszínesebb alakjával, Horváth Barnával és legjelentősebb művével, Horváth *Jogszociológiájával* foglalkozik. Gondolatmenete három részre tagolódik. Először bemutatja a 20. század első felének magyar jogfilozófiai iskoláját: áttekinti Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna munkásságát. Másodszor, részletesebben elemzi Horváth „szinoptikus jogelméletét” és jogszociológiájának tartalmi összetevőit. Harmadszor, végül, megvizsgálja a magyar jogfilozófiai hagyomány és a magyar filozófia „szociologizáló hagyományának” viszonyát. Következtetése szerint a magyar jogfilozófiai hagyomány képviselői nem helyezhetők el a magyar filozófia „szociologizáló hagyományában”.

Kulcsszavak: Demeter Tamás, Horváth Barna, magyar filozófia, magyar jogfilozófia, magyar szociológia, Moór Gyula, Pikler Gyula, Somló Bódog

Tanulmányunk címe kifejezetten megtévesztőnek minősíthető. Nem annyira a címe, mint inkább az alcíme árulja el, miről is lesz szó a következőkben. Amiről beszélni fogunk, az ugyanis inkább a magyar jogfilozófiai hagyomány és ennek a jogfilozófiai hagyománynak a helye a magyar filozófia „szociologizáló hagyományában”. Horváth Barnát és fő művét, a híres *Jogszociológiát* csupán ennek összefüggésében tárgyaljuk majd.

Gondolatmenetünk közelebbről három egységre tagolódik. Először számba vesszük az említett magyar jogfilozófiai hagyományt: előzetesen kiemelve, hogy a magyar filozófia szerves hagyományokat egyébként nélkülöző fejlődésfolyamatának kivételesen kontinuous részhagyományáról van szó, sorra vesszük a hagyomány legfontosabb alakjait és meghatározó műveit. Majd Horváth „szinoptikus jogelméletének” és jogszociológiai főművének tárgyalására térünk: az előbbit a neokantiánus jogfogalmat radikalizáló teóriaként, az utóbbit pedig nem is annyira szigorú értelemben vett „jogszociológiaként”, mint inkább a jog „társadalom- és történelemelméleteként” azonosítva. Végül a szociológia, a jogszociológia és a hazai filozófia említett „szociologizáló hagyományának” viszonyáról beszélünk, arra a következtetésre jutva, hogy a magyar jogfilozófiai hagyományt aggályos elhelyezni a „szociologizáló hagyomány” említett vonulatában.

Magyar jogfilozófiai hagyomány

Magyar jogfilozófiai hagyomány? Hogy ilyesmi létezik vagy a létezése egyáltalán értelmesen fölvethető, az éppenséggel nem látszik triviálisnak. A magyar filozófiában ugyanis, úgy tűnik, nincsenek szerves hagyományok, ahogy maga a magyar filozófia egésze sem látszik hagyományt képezni. Ebben az értelemben a magyar filozófia szembetűnően különbözik az európai filozófiától.

Az európai filozófia, lényegében, az egzisztenciális kérdésekre fogalmazott reprezentatív válaszkísérletek kanonizált hagyományának nevezhető. Az európai ember egzisztenciális kérdéseire adott válaszkísérletek sorában születnek reprezentatívak, amelyek nem csupán választ próbálnak adni, hanem valahogyan magukat a kérdéseket is képesek újrafogalmazni, így olyan fontosnak és jelentősnek látszanak, hogy számon kezdjük őket tartani. Ezekből a reprezentatív válaszkísérletekből formálódik ki a hagyomány: az a filozófiai korpusz, ami régi, ami a miénk, és amivel valahogy élő kapcsolatban vagyunk. A hagyomány csúcsein álló gondolkodók pedig kanonizálódnak: kialakul a legfontosabbnak, legjelentősebbnek tartott bölcselek listája, a klasszikus filozófusok névsora. A kanonizált hagyomány tehát valamilyen rövid névsor és áttekinthető könyvtár: a filozófusok egymást követő nemzedékeit ezek a nevek fascinálják és ennek a könyvtárnak darabjai foglalkoztatják.

Ebben az értelemben, egyértelműnek látszik, magyar filozófia nem létezik: nincs kánonja és nem képez hagyományt. Egyrészt, nincs kánonja. Hogy ki benne a fontos-jelentős szereplő, annak megítélésében hiányzik a közmegegyezés; hogy van-e klasszikus filozófusa, az még vita tárgyát sem igen képezi – nincsen. Hogy ennek az említett európai bölcséleti kánonnak létezik-e egyáltalán magyar szereplője, nagyon is kérdéses. Másrészt, nem képez hagyományt. A magyar filozófia egyetlen hagyománya éppen a folyamatos hagyománytörés (Percz 2019).

Néhány példa csupán, a legszembetűnőbbek. 17–18. század. Az első magyar nyelvű filozófiai műként, ismeretesen, Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájá*t tartjuk számon: az Utrechttben 1653-es impresszummal kinyomtatott, ám ténylegesen 1655-ben megjelent munka – eredetileg a triviális iskolát látogató, tizenhárom-tizenhat éves gyerekek számára összeállított tansegédlet – egyik fejezetében Descartes bölcseletének kivonatos összefoglalását nyújtja. Ehhez képest rá ötnegyed évszázadra, 1772-ben Sartori Bernát minorita rendi tanár *Magyar nyelven filozofia* címmel teszi közzé könyvét, előszavában magának tulajdonítva az elsőséget, hogy magyarul próbálkozik filozófiával: a skolasztika szellemében készített munka szerzőjének tehát láthatóan sejtelve sincs róla, hogy elődje, bizony, már kísérletezett a bölcselet magyar nyelvű megszólaltatásával. A 19. század vége, századforduló. A hazai filozófia modern intézményrendszerének megteremtője és a magyar filozófiai műnyelv modernizálója, a termékeny filozófiai szerző és nagy hatású fordító, Alexander Bernát hosszú nyugati tanulmányútjáról hazatérve és szisztematikus építkezésbe fogva minden erejével arra törekszik, hogy túllépjen a hazai bölcseleti szcena korábbi kondícióin: a maga receptív bölcseletét éppen egyetemi elődje, Horváth Cirill rendszerfilozófiája ellenében hozza létre. A húszas évek. A forradalmak után, a háború utáni új korszakban aztán hirtelen magának Alexandernek a filozófiája hullik a semmibe: Pauler Ákos tiszta logikai platonizmusa egyszerre háttérbe szorítja a századelő valamennyi törekvését. 1948–1949, a „fordulat éve”. A „polgári filozófia” szétzúzásával, a szovjetmarxizmus megjelenésével, a filozófiának a politikai hatalom legitimációs ideológiává alakításával aztán Pauler tűnik el gyorsan a süllyesztőben: alakjáról és művéről évtizedekig szó sem esik.

A hagyománytöréseknek ebben a hagyományában tényleg kivételesnek látszik, amit az egymást követő jogfilozófusok sorában fölfedezhetünk. A magyar jogfilozófiai hagyomány valóban hagyománynak minősíthető: az egymással mester–tanítvány-viszonyban álló szereplői egymás gondolataira építve, az átvett gondolatot továbbalakítva és meghaladva szerves gondolati evolúciót képeznek meg. A történelmi fordulatok nyomot hagynak ugyan a szereplők sorsán, a rendre bekövetkező kataklizmák az életutakat is kettétörik – az egymást követő jogfilozófusok munkásságában mégis fölfedezhető személyes kapcsolatokban is megnyilvánuló, azonos problémaközelítésekben is kifejeződő bölcseleti hagyomány.

A múlt század első fele magyar jogfilozófiai iskolának négy szereplőjéről emlékezünk meg röviden: Pikler Gyuláról, Somló Bódogról, Moór Gyuláról és Horváth Barnáról. Maga az iskola tudvalévően több szereplőt foglal magába: ide tartozik a munkásságát még az előző században kifejtő Pikler-előd Pulszky Ágost, illetve ide sorolhatók a munkásságukat a korszak végén csupán elindító Horváth Barna-tanítványok, Bibó István (Zsidai 2008b) és Szabó József. Mindenesetre a választott négy szereplő ismeretesen a korszak jogbölcséletének négy legjelentősebb alakja: a hagyomány folyamatosságát fenntartó négy gondolkodó. Pikler a század első, Somló a század második évtizedének legfontosabb jogfilozófusa, Moór a két háború közötti évtizedek hivatalos jogfilozófiájának legpozíciónáltabb alakja, Horváth a harmincas évek legeredetibb jogelméleti gondolkodója. A hagyomány kontinuitása valóban közvetlenül a személyükben testesül meg: Somló Pikler-tanítvány, Moór Somló-tanítvány, Horváthot Moór indítja el, és – a harmincas évek derekán bekövetkező látványos szakításukig – mentorként támogatja tudományos pályáján (vö.: Szabadfalvi 1995, 2011, 2014; Percz 1998; Hell, Lendvai és Percz 2000: 100–127).

Pikler Gyula (1864–1937) munkássága a „belátásos elmélettől” az érzékelés fiziológiájáig ível. Híres „belátásos elmélete” organicista-evolucionista társadalomképre épül. Fölfogása szerint az emberi cselekedetek mozgatóereje a „célszerűségi belátás”. A társadalom egésze élő organizmus, benne az emberek maguk is organizmusok: szükségleteik kielégítésére törekszenek tehát. A társadalmi intézmények (a tudománytól és a művészettől az erkölcsig és a jogig) és közösségek (a családtól a nemzetségen és a törzsön keresztül a nemzetig és a gazdasági egyesülésekig): valamennyien a szükségletkielégítési cél elérésére rendelt eszközök. Az organicista-evolucionista társadalomkép szükségképp vezet lélektani, közelebbről fiziológiai lélektani kutatások felé. A társadalom tudományát alkalmazott lélektannak tekinti. Felfogásában a társadalmi tények az emberi lélek alaptényeivel, a társadalmi viselkedés törvényei az egyéni pszichikum pszichofiziológiai törvényeivel magyarázhatók. A belátás egyben további tudományos programját is meghatározza: a pszichikai folyamatok eredményeként előálló társadalom megismeréséhez maguknak a pszichikai folyamatoknak a tanulmányozására van szükség. Ez irányú kutatásai azonban fokozatosan önállósulnak és mind kevésbé képesek betölteni a nekik szánt megalapozó funkciót. Mint kísérleti pszichológus, nemzetközi ismertségre tesz szert, mint a természettudományos metodológiát követő pozitívizmus megkésett híve, munkássága mind anakronisztikusabbá válik (Szabó 1973; Szabadfalvi 2011: 97–108).

Somló Bódog (1873–1920) a pozitívista szociológiától a neokantiánus jogfilozófiáig jut el. Roppant receptív gondolkodóként a maga pályáján mintaszerűen követi azt a hatalmas gondolati orientációváltást, amely alkotókorszakának – az előző század utolsó és az új század első két évtizedének – kontinentális filozófiájában bekövetkezik. A pozitívista szociológia képviselőjeként indul: az állami beavatkozást és az individualizmus szembeállító nagy hatású monográfiája a társadalom naturalista magyarázóelméletét nyújtja. Magyarázóelméletének alapja az emberi cselekedetek végső motívumaként azonosított „önkiegészülés” két determinánsának, a szervezetnek és a környezetnek az elkülönítése. Szomorúan rövidre szabott alkotói pályájának közepén, az új évszázad első évtizedének végén bekövetkező cezúra aztán mind diszciplinárisan, mind irányzati tekintetben határozottan kettéosztja a munkásságát. Diszciplinárisan a szociológiától a filozófia felé fordul, irányzati tekintetben a naturalista pozitívizmus hívéből az antinaturalista újidealizmus elkötelezettje lesz. Második korszakának kétségkívül legfigyelemreméltebb eredménye voltaképpen a főműve, terjedelmileg rendkívül nagyszabású, gondolatilag kivételesen mély jogi alaptana. A máig a magyar jogelméleti irodalom legjelentősebb művének tekinthető, szubtilis neokantiánus fogalmakkal építkező nagymonográfia a kontinentális és az angolszász jogbölcseletre egyaránt számottevő hatást gyakorol. A mögöttünk hagyott évtized Somló-kutatásai (Takács 2016; Pethő 2021; Percz 2017, 2023) most amellet érvelnek, hogy e második korszak után egy harmadik korszak is azonosítható a pályáján: ebben részben egy konzervatív állambölcselet körvonalazódik, részben pedig a neokantianizmustól egyfajta érvényességfilozófiai pozíció felé történő elmozdulás mutatkozik.

Moór Gyula (1888–1950) a neokantiánus jogfilozófia rendszerétől indul el és az „új kultúrfilozófia” jogbölcseletéig érkezik meg. Az ő váltása nem olyan megvilágosodásszerűen éles, mint Somlóé volt: munkásságának fokozatos orientációváltása a korszak szellemi átalakulása, a neokantianizmus plauzibilitásvesztése és az új szellemtörténeti korérzékelésben való föлдoldódása nyomán következik be. Kiindulópontja tehát mesterének, Somlónak

a maga fordulata után kialakított pozíciója: jog neokantiánus bölcselete. Saját rendszerét ugyan maga sohasem nevezi neokantiánusnak: önminősítése szerint „összefoglaló jogfilozófiája” azonban egyértelműen neokantianizmus szemléleti keretei között épül ki. Rendszerében a jogfilozófia három vizsgálódási területet foglal magában: a jogi alaptant, a jog szociológiáját, illetve a jogi értéktant-jogi axiológiát öleli föl. A jogi alaptan a jog fogalmának meghatározásával, a jog szociológiája a jog általános „okozati összefüggéseinek” kutatásával, a jogi értéktan a helyes jog kérdésének vizsgálatával foglalkozik. Pályájának zenitjén végrehajtott orientációváltása eredményeként megtalált irányt „új kultúrfilozófiának” nevezi és az újabb jogbölcséleti szintézis szemléleti alapjának gondolja. A teoretikus váltás három gondolati tradíció vonatkozásában is érezteti hatását: egyszerre jelent filozófiatörténeti, a neokantianizmuson belüli és a neokantianizmuson túlmutató fordulatot. Filozófiatörténetileg Kanttól Hegel felé való közeledéssel lesz egyenlő, a neokantianizmuson belül a marburgi iskola felől és a badeni iskola felé irányuló hangsúlyváltást jelent, a neokantianizmuson túli fordulatot pedig a hartmanni lételmélet fokozatos fölfedezése bizonyítja. A tervezett új szintézis azonban végül is nem készül el, az új irány jogfilozófiai következményeire vonatkozó reflexiók a vázlatok szintjén maradnak meg (Szabadfalvi 1994).

Horváth Barna (1896–1973) a szinoptikus jogelmélettől a jog mezőelméletéig jut el. Az ő kiindulópontja is közvetlen elődjének pozíciója: a poszt-neokantiánus álláspont. Valójában csupán azért radikalizálja a tény és az érték neokantiánus szembeállítását és csak azért hangoztatja a módszertisztaság követelményét, hogy rávilágíthasson a neokantiánus jogfelfogás társadalomidegenségére. Sajátos törekvése a különféle gondolati hagyományok közötti közvetítés, a neokantiánus hagyomány más hagyományok fényében való reflektálása: vállalkozása ilyenformán a „paradigmák metszéspontján” született teóriaként fogható föl (Zsidai 2008a: 35–63.). Ennek a törekvésnek sikeres megnyilvánulása lesz a *Sein* és a *Sollen*, a tények és az értékek egymástól szigorúan elválasztott világát az alanyi szemléletben „egybelátó”, alább részletesebben ismertetendő szinoptikus jogelmélet. A jogot tények és normák összekapcsolódásaként fölfogó törekvésének késői megnyilvánulása pedig, már a háború után, az emigrációban született tanulmányának teóriája, a jog mezőelmélete. Az elmélet hátterét a fizikai világképnek a modern fizika eredményei nyomán bekövetkező átalakulása képezi. Ennek nyomán a jog mezőelmélete három mezőt – azaz három „univerzumot” – különböztet meg: az individuumot mint legkisebb mezőt, a fizikai univerzumot mint legnagyobb mezőt és a társadalmi univerzumot, mint az előző kettő között közvetítő mezőt. Az individuum másképpen „teljes szubsztancia”, a fizikai univerzum pedig „teljes eljárás”. A kettő közötti kapcsolatot a társadalmi univerzumban a jog állítja helyre, sajátos jogi mezejének törvénye, az igazság segítségével. A jog mezőelmélete azonban nem kidolgozott teória: csupán gondolati ötlet inkább. A szinoptikus jogtan egykori megfogalmazója nem nyújt vele korábbi rendszeréhez fogható teljesítményt (Szabadfalvi 2014: 147–175).

Az egészen vázlatosan fölvilantott portrék egymásutánja megmutatja: a magyar jogfilozófiai iskola valóban hagyományt képez. Történetének félszázadát nem csupán politikai cezúrák szabdalják szét: gondolati paradigmaváltások is tagolják. A történet, láttuk, a pozitívizmustól indulva a neokantianizmuson keresztül különféle „poszt-neokantiánus” pozíciókig vezet. A gondolati váltások nyomán ugyanakkor mégis egymással összefüggő teljesítményeket magában foglaló, szerves hagyomány képződik meg.

Szinoptikus jogelmélet és jogszociológia

Horváth legfontosabb könyve, teoretikus fő műve a híres *Jogszociológia*. Ez, figyelemre méltó módon, eredeti német kiadása (Horváth 1934) után csak jó hat évtizeddel később lát napvilágot magyar fordításban (Horváth 1995). A terjedelmes munka két, világosan elkülönülő részre oszlik: az első, rövidebb rész a jogszociológia ismeretelméleti alapjait foglalja össze – ez dolgozza ki a szinoptikus módszert –, a második, valamivel hosszabb rész a jogszociológia problémáit veszi sorra – ez a kidolgozott módszert alkalmazza jognak mint társadalmi-történelmi jelenségnek a magyarázatára.

A szerzői szándék szerint az első rész funkciója csupán a második rész megalapozása: spekulatív teória tehát csak a gyakorlati alkalmazást van hivatva szolgálni. Az elkészült monográfiában magában azonban, úgy tűnik, ellenkezőleg, a kidolgozott teória jelentőségéhez képest az alkalmazás halványabbnak tűnik. Ahogy a mű fordítójának, a kitűnő Horváth-értelmezőnek az előszava fogalmaz: az „Első részben kifejtett alapgondolat átütő jellegéhez képest »az eredmény« – Horváth talán túlságosan is kíméletlen szavaival élve – »tényleg színtelen, semmitmondó«” (Zsidai 1995: 51). Maga Horváth ugyanis már az első kiadás után alig néhány évvel később készített összefoglalásában hasonlóan ítéli meg monográfiája két részének viszonyát.

A gondolkodás történetében gyakran előfordul, hogy új alapgondolat első ízben olyan groteszk alkalmazásban tör keresztül, amely semmi arányban sem áll a később felismert jelentőségéhez. Nálam is a szemléleti módszer megtalálása a hegyek vajúdásával, a jog és a társadalom közötti „csökkenő teljesítmény törvényszerűsége” pedig, amelyet a módszer alkalmazása útján véltem elérni, a nevelés égerke születésével volt egyértelmű. (Horváth 1941: 67–68)

Horváth szinoptikus jogelméletének nyilvánvaló kiindulópontja a neokantiánus jogfogalom. Ennek fölfogásában a jog magatartásokat és szabályokat egyaránt átfogó jelenségvilága a „valóság” és az „érték” fogalmi dualitásában ragadható meg, a jogtudomány pedig a valóságtudományokkal szembeállított értéktudományok egyike lesz. A neokantiánus hagyományból származó megkülönböztetést Horváth továbbgondolja és radikalizálja: a tény és az értéket nem egyszerűen a fennállás két síkjának tekinti, hanem logikai ellentétként fogja föl. Formulázásában a tény létező, az érték érvényes „valami”. A tény tér- és időbeli, okozatosan szükségszerű és érzéki valami, az érték nem tér- és időbeli, nem okozatosan szükségszerű és nem érzéki valami. Az előbbi létező, az utóbbi objektíve fönnálló, azaz érvényes valami tehát. A „valami” tartalmilag meghatározatlan „felsőfogalom”: bevezetése arra szolgál, hogy a tény és érték egyáltalán elgondolható – logikai viszonyba vonható – legyen. Tény és érték logikailag eszerint diszparát (közös tartalmi jegy nélküli), diszjunktív (terjedelmük egyetlen részében sem közös) és repugnáns (egymást kölcsönösen kizáró) fogalmak. Logikailag egymás negációját jelentik: kontradiktórius ellentét áll fönn közöttük.

A tény-érték-viszony logikai ellentétként történő fölfogása a módszertisztaság követelményéhez vezet. Minthogy tény és érték logikai ellentétben állnak, valamely tudomány ismerettárgya vagy csak tény lehet, vagy csak érték. Ha a tudomány tárgya tény, a kauzalitás kategóriájával dolgozó természettudományról-valóságtudományról, ha

ellenben a tudomány tárgya érték, az érvényesség kategóriájával dolgozó szellemtudományról-normatudományról van szó. Ilyenformán kizárólag kétféle módszer lehetséges: a kauzális vagy a normatív, következésképp pedig kizárólag kétféle tudomány létezhet: a természettudomány vagy a szellemtudomány. Tény és érték törzsfogalmi logikailag kimerítve az ismerettárgyak lehetséges körét, a kettőből így nem képezhető egy esetleges harmadik ismerettárgy. A módszertisztaság feltétlen követelményét megsértve, a módszerszinkretizmus hibáját követnénk el.

Horváth megfogalmazásában:

[A] jog lehet természet és ezen túlmenően történelem. Magának a jognak a normativitása és értékjellege semmiképpen sem prejudikálja tér-időbeliségét és természethez való kötöttségét, sőt kellés és lét, norma és természet, érték és valóság logikailag kizárják egymást. A jog teljes mértékben alkalmas arra, hogy *vagy* normára, illetőleg értékre vonatkoztatott *természet*, *vagy* természetre, illetve valóságra vonatkoztatott *norma* legyen, hiszen maga a jog e kettő módszertiszta színopszisában rejlik anélkül, hogy normativitásának akárcsak a legkevésbé is árthatna a természethez való kötöttsége, s különösképp anélkül, hogy a kettő logikai ellentéte érvénytelenné válna vagy elmosódna (Horváth 1995: 70).

A szinoptikus módszer nem a különböző területek összeolvasztását jelenti tehát: a különböző területek „egybenézését”. A színopszis ilyenformán a „módszerek módszere” (Horváth 1995: 113).

Horváth szinoptikus elméletét eljárási jogelméletnek szokás minősíteni. Tárgyadekvátabbnak tűnik azonban vele kapcsolatban a jogalkalmazói jogelmélet minősítése. Ha a jogalkalmazást – Weber nyomán – elvont jogtétel konkrét tényállásra való alkalmazása során megszülető konkrét jogi döntésként fogjuk föl, nos, akkor a színopszisban a norma és tény, érték és valóság hasonló egymásra vonatkoztatását fedezhetjük föl. Ahogy jogalkalmazásnak egyfelől a jogszabályokon szelektált tényismeret, másfelől a tényállásokon szelektált jogszabályismeret az előfeltétele, úgy a színopszis is „reflexív tárgyszurrogátumot” lát a jogban. A jog olyan „tárgyilag kettéhasított képződmény”, amelyben a lét a kellésre van vonatkoztatva, azaz „kellésfunkcionálisan hajlik el”, a kellés pedig a létre van vonatkoztatva, azaz „létfunkcionálisan hajlik el” (Horváth 1995: 108). „A jogszociológia módszere a tárgyias széttagolása és a heterogén tárgyi elemek egyesítése révén kíván megragadni egy olyan gondolati képződményt, amely az erre irányított látás által és csak benne él. Nem áll a megismerés útjában, hanem csupán a gondolkodás előtt lebeg” (Horváth 1995: 114). A színopszis tehát, végelemzésben, „pusztán reflexív struktúrafenomen”, fordítójának és jeles értelmezőjének szerencsés megfogalmazása szerint „a perspektíva tüneménye” (Zsidai 1991).

A módszer metodológiai alapjainak kidolgozását követően a monográfia második részében Horváth azonnal próbára is teszi saját elméletét: a jognak és társadalmi alapjainak funkcionális összefüggését vizsgálat alá vonva, megkísérli kiépíteni materiális jogszociológiáját. Teóriájának terjedelmesebb, ám gondolatilag kevésbé eredeti összetevője ez.

Kifejtése során négy fejlődéstípust fogalmaz meg és öt társadalmi objektivációt vesz sorra. A négy fejlődéstípus – Hobhouse tipológiáját követve – a növekedés, a hatásosság, a szabadság és a kölcsönösség. A növekedés a rendszer mennyiségi terjeszkedését, a hatásosság a rendszer célra alkalmasságának növekedését, a szabadság a rendszer elemeinek

akadálytalanabb működését, a kölcsönösség pedig a különböző rendszerek fokozottabb együttműködését jelenti. Az öt társadalmi objektiváció a gazdaság, a harc, a hatalom, a kultúra és az eljárás. A jog kettős viszonyban van az alapját képező társadalmi objektivációkkal: a társadalmi objektivációk egyrészt megteremtik a jog létének szükségletét, másrészt bizonyos fejlettségi szintet elérve maguk is rászorulnak a jog – mint a legfejlettebb eljárás – létre. A társadalmi objektivációk fejlődése egy pontig segíti, utána viszont akadályozza a jog fejlődését. A csökkenő teljesítmény elvének e szabálya alól két kivétel mutatkozik csupán: az eljárás objektivációjának fejlődése, illetve a kölcsönösség fejlődéstípusa.

Horváth „jogszociológiája”, úgy tűnik, nem a jog tényleges szociológiáját nyújtja: a mű alcímének megfelelően, a „jog társadalom- és történelemelméletét” dolgozza ki.

Szociológia, jogszociológia és a magyar filozófia „szociologizáló hagyománya”

Tanulmányunk zárókérdése, hogy a magyar jogfilozófia vázolt hagyománya, illetve Horváth részletezett jogszociológiája vajon mennyire illeszthető be a magyar filozófia „szociologizáló hagyományának” vonulatába.

A magyar filozófia „szociologizáló hagyománya”, bevezetesként mondjuk el róla, Demeter Tamás konstrukciója és kutatási programja. Az az alapgondolata, hogy a magyar filozófia fejlődésfolyamatának meghatározó összetevője egy, a 20. század elejétől a teljes századon átívelve egészen máig megragadható tradíció: a „szociologizáló hagyomány”. Azok az elméletek tartoznak hozzá, amelyek tág értelemben „szociologizáló” jellegűek, azaz valamiképpen a szellemi teljesítmények, illetve általában a gondolkodás társadalmi beágyazottságát tételezik. A hagyomány több filozófiai irányzatváltást is átélve – más és más irány keretei között újra és újra megfogalmazódva – számos jelentős filozófiai teljesítményben megjelenik és több fontos filozófiai diszciplínában megképződik. Demeter jó évtizede nagyhatású tematikus esszékötetben (Demeter 2011) foglalta össze ez irányú nézeteit, de előtte is, utána is többször foglalkozott a kérdéssel. Előtte tematikus folyóirat-számot állított össze a tárggyal foglalkozó tanulmányokból (Demeter 2008), utána több dolgozatot is szentelt a kérdésnek (Demeter 2012, 2016), majd önálló kismonográfiát publikált a hagyomány részhagyományáról, a zenesztétikától (Demeter 2017). A vállalkozás mindenesetre a magyar filozófia történetének földolgozására irányuló projektumok közül az egyik legfigyelemreméltóbbnak mondható (Perecz 2019), megvalósítása pedig érdekes módszertani problémák fölvetésére teremt alkalmat (Perecz 2021). Ráadásul abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy néhány éve a koncepcióját koncentráltan összefoglaló esszéjéről (Demeter 2020) élénk vita bontakozott ki egy kulturális folyóiratban (Balázs 2020; Bene 2022; Karácsony 2020; Kupa 2022; Mezei 2021; Perecz 2020a; Szelényi 2020; Varga 2020; Wessely 2022).

A „szociologizáló hagyomány” koncepciója tehát a magyar filozófia huszadik századi folyamatainak eredeti ábrázolására tesz javaslatot. A vállalkozás nyilvánvalóan kettős ígérettel kecsegtet: a század magyar bölcséletét egységes narratívában képes elbeszélni, a számba vett bölcséleti munkásságokat pedig – megszabadítva őket a receptív-epigon

jelleg bélyegétől – originális teljesítményként képes tárgyalni. Mindkét szempont a magyar filozófiatörténeti kutatások kiinduló előfeltételét kérdőjelezi meg. A kutatások ugyanis általában abból indulnak ki, hogy a filozófia a magyar kultúra gyöngye területének számít, mivel nincsen hagyománya és nincsenek eredeti teljesítményei. Nem létezik tehát, egyrészt, jelentős magyar filozófiai hagyomány – erről esszénk bevezetőjében beszéltünk is –, az egyes filozófiai teljesítmények nem kapcsolódnak össze egymással, nem szervülnek hagyománnyá, nem is lehet egységes narratívában elmesélni őket. A magyar filozófia története pedig, másrészt, voltaképp recepciótörténet: a magyar filozofálás elsősorban európai szellemi irányzatok átvételét, befogadását, meghonosítási kísérétét jelenti tehát – egy hazai bölcséleti teljesítmény jelentősége ilyenformán csupán a recepció élnkségén-gyorsaságán és önállóságán-eredetiségén múlik. Demeter projektje tehát azt állítja, hogy nem, nem így van. Arra szólít föl: mutassuk meg, hogy igenis van egységes narratívában elmesélhető filozófiai hagyomány; és bizonyítsuk be, hogy ez a hagyomány ráadásul originális teljesítményeket foglal magában. Azt állítja tehát, hogy az elmúlt század magyar filozófiájában igenis fölfedezhető egységes történet, s hogy ez a történet ráadásul autochton, azaz nem a nyugati bölcséletek valamiféle egyszerű utánzásában kimerülő produkciókból rajzolódik ki. A magyar filozófia történetében fölfedezhető egy „szociologizáló” hagyomány: azoknak az elméleteknek az egymást követő sora, amelyek mindegyike, így vagy úgy, az elméletek társadalmi beágyazottságát hangsúlyozza. A 20. század legelejétől, végigívelve az egész századon, egészen máig számos bölcselő akad, akinek a munkásságában fölfedezhető, és több bölcséleti diszciplína mutatkozik, melynek a keretei között körvonalazódik ez a törekvés. Ha összeolvassuk a bölcselők munkásságát és áttekintjük a diszciplínák anyagát, egységes-kerekded történetet tudunk elmesélni és fontos-jelentős teljesítményekről tudunk beszámolni.

Az esszékötet rajzolta elegáns panoráma Palágyi Menyhért antipszichologizmusától és a fiatal Lukács György szociális konstruktivizmusától egészen a jelentős kortársi produkciókig, elsősorban Nyíri Kristóf munkásságáig húz nagyvonalú ívet: a kommunikáció-filozófiától és a tudományfilozófiától az esztétikáig és a filozófiai antropológiáig számos bölcséleti diszciplínában mutatva ki a vonulat hatását (Demeter 2011). A hazai zeneesztétika történetét a hagyományba illesztő kismonográfia pedig az irányzati váltásokat villantja föl, a pozitívizmustól kezdve a szellemtörténeten keresztül a marxizmusig, majd a „posztmarxizmusig” (Demeter 2017).

Tekintsünk el most Demeter konstrukciójának vitatható összetevőiről: hogy tudniillik amiről beszél, az mennyiben magyar, és mennyiben hagyomány? Mennyiben sajátosan magyar, amikor a definiálása során épp maga utal általában a nyugat-európaítól eltérő élményanyag megképezte tapasztalatra, a nem sajátképpen nemzeti, hanem valamiféle regionális tapasztalat által kialakuló attitűdre? És mennyiben összefüggő hagyomány, amikor a szereplőt, mint megint maga fogalmaz így, csupán a rájuk közösen jellemző úgymond „reflektálatlan” „affinitás” kapcsolja egymáshoz? (Percz 2020a)

Kérdezzük csupán azt, hogy vajon mi a viszonya a jogfilozófiai hagyománynak ehhez a „szociologizáló”, mondjuk most inkább így, vonulathoz. A jogfilozófiai hagyomány, látuk, valóban szerves tradíciót képez meg: szereplői vajon behelyezhetők-e szociologizáló gondolkodók említett sorába?

Válaszunk – meglehet, nem egészen magabiztos válaszunk –, hogy nem, nemigen. Nem gondolnánk, hogy jogfilozófusainknak a „szociologizálók” között lehetne a helye. Határozottabban: a magyar jogfilozófiai hagyomány képviselői nem játszanak konstruktív szerepet a magyar filozófia „szociologizáló hagyományában”.

Első pillantásra a négy főszereplő közül háromnak a munkássága látszik affinitást mutatni a szociologizálással: Pikleré, Somlóé és Horváthé; alkotó korszakának egy-egy szakaszában Pikler is, Somló is szociológiát művel, Horváth fő műve pedig jogszociológiai irányú. Moór erősen spekulatív neokantiánus rendszere és új kultúrfilozófiai tájékozódása nyilvánvalóan távolabb áll a szociológiai irányultságtól.

Szociológia? Pikler a maga belátásos elméletét a jog keletkezését és fejlődését tárgyaló, szándéka szerint szociológiai magyarázóelméletet megképző monográfiájában fejti ki. Somlónak az állami beavatkozás és az individualizmus viszonyát tárgyaló monográfiája hasonlóképp kétségtelenül szociológiai munka; ebben a korszakában maga Somló is szociológusként tekint önmagára (Percz 2020b). Ha a jogászai társadalomelméleteket is szociológiának tekintjük, ezeket nyugodtan lehet szociológiai munkáknak minősíteni.

Jogszociológia? Horváth nagyszabású monográfiája, noha címében jogszociológiáról beszél, voltaképp, alcíme szerint is, inkább a „jog társadalom- és történelemelméletét” kifejtő munka. Ha a jogszociológiát, mint legjelentősebb kortársi-közelmúltbeli hazai művelője fölfogja, a „jogról való gondolkodás” és a „jogászai gondolkodás” szemléletét egyként meghaladó, a jogot egyszerre kívülről és belülről tekintő szemlélet megnyilvánulásának tekintjük (Kulcsár 1997), nos, akkor Horváth jogszociológiája semmiképp sem par excellence jogszociológiai munka. Roppant spekulatív absztrakciós szinten megmaradó fejtegetései a jognak inkább, ismételjük, valamiféle társadalomelméletével és történelemelméletével szolgálnak.

Mindenesetre, akármilyen kiterjesztően értelmezzük is az említett munkák teoretikus státuszát, a „szociologizáló hagyományban” mégis aggályos volna elhelyezni őket. Demeter konstrukciójában a „szociologizálás” egyfelől, tartalmilag, azt jelenti, hogy „a szellemi teljesítmények” – és általában: a gondolkodás – szociológiai beágyazottságának kérdései képezik az ide sorolható „életművek metszetét”, másfelől, tudásszociológiailag, hogy mindez a „társadalmi viszonyok következményeként” látszik megjelenni: az az attitűd az alapja, amely a polgári-liberális intézmények hiányának-gyöngeségének, illetve a racionális-individuális észhasználat ennek folytán kialakuló esendőségének tapasztalata nyomán alakul ki (Demeter 2011: 34–35).

Ami minket illet tehát, mi nem gondoljuk ezt sem Pikler és Somló, sem Horváth teljesítményéről – sem tartalmilag, sem tudásszociológiai értelemben. A magyar jogfilozófiai iskola, ismételjük, megítélésünk szerint nem játszik konstruktív szerepet a magyar filozófia „szociologizáló hagyományában”.

Hivatkozott irodalom

Balázs Zoltán (2020): A filozófiai hatásosság. *Országút* 1(18): 16–18.

Bene Adrián (2022): A dogmatikusok nélküli filozófia álma: Hozzászólás a magyar filozófia szociologizáló hagyományáról szóló vitához. *Országút online* (2022. július 22.). Interneten: <https://orszagut.com/tudomany/adogmatikusok-nelkuli-filozofia-alma-3158> (letöltve: 2023. október 1.).

- Demeter, Tamás (szerk.) (2008): Special Issue on The Sociological Tradition of Hungarian Philosophy. *Studies in East European Thought* (60): 1–175. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11212-008-9043-1>
- Demeter Tamás (2011): *A szociológizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Budapest: Századvég.
- Demeter Tamás (2012): A magyar filozófia szociológizáló hagyománya. In *A társadalom aspektusai. Társadalomelméleti tanulmányok Lendvai L. Ferenc köszöntésére*. Demeter Tamás és Hell Judit (szerk.). Budapest: Áron, 13–38.
- Demeter Tamás (2016): Ami a szociológizáló hagyományból kimaradt. In *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Rigán Lóránd és Ungvári Zrínyi Imre (szerk.). Kolozsvár: Komp-Press – Korunk, 35–54.
- Demeter Tamás (2017): *A társadalom zenei képe. A magyar zeneesztétika szociológizáló hagyománya*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Demeter Tamás (2020): A szociológizáló hagyomány körvonalai. *Országút* 1(8): 13–16.
- Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László (2000): *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*. Budapest: Áron.
- Horváth, Barna (1934): *Rechtssociologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre der Rechts*. Berlin-Grunewald: Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte.
- Horváth Barna (1941): A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány* 21(1): 43–74.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Budapest: Osiris.
- Karácsony András (2020): Nem csúszik le mindenki a lejtőn. *Országút* 1(19): 14–15.
- Kulcsár Kálmán (1997): *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade Kiadó.
- Kupa László (2022): Ami a kánonból kimaradt. *Országút* 3(3): 15–17.
- Mezei Balázs (2021): A döntő vonal. *Országút* 2(14): 40–42.
- Percz László (1998): A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth. *Századvég* (10): 73–94.
- Percz László (2017): Állambölcseleti töredék. *Magyar Tudomány* 178(10): 1324–1327. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.178.2017.10.18>
- Percz László (2019): Diszciplínatörténet, alulnézetből. A magyar filozófia történetírásának elmúlt negyedszázada. *2000 – Irodalmi és Társadalmi Havi Lap* 31(3): 3–21.
- Percz László (2020a): A magyar hagyomány kérdőjelei. Megjegyzések Demeter Tamás esszéjéhez. *Országút* 1(17): 16–18.
- Percz László (2020b): Filozófusidentitások. Somló Bódog és gróf Révay József. In *Lábjegyzetek Platonhoz 18. Az identitás*. Daróczy Enikő és Laczkó Sándor (szerk.). Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státusz, 355–362.
- Percz László (2021): Módszertani megoldások a magyar filozófiatörténeti kézikönyvekben. In *Reneszánsz – kezdet és vég. Magyar filozófiatörténeti írások*. Percz László. Budapest: Osiris, 110–124.
- Percz László: (2023): Somló Bódog: Gondolatok az első filozófiáról. *Magyar Tudomány* 184(5): 676–678. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.184.2023.5.12>
- Pethő Sándor (2021): Egy tetszhalott mű utóélete. Somló Bódog és a *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. In *Gondolatok az első filozófiáról*. Somló Bódog. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 103–149.
- Szabadválvi József (1994): *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Budapest: Osiris – Századvég.
- Szabadválvi József (szerk.) (1995): *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Miskolc: Bíbor.
- Szabadválvi József (2011): *A magyar jogbölcséleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Budapest: Gondolat.
- Szabadválvi József (2014): *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Imre (1973): *Pikler Gyula*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi Iván (2020): Mennyire magyar a szociológizáló hagyomány? *Országút* 1(14): 12–13.
- Takács Péter (2016): Somló Bódog államelméletei. Az állam az örökkévalóság és a pillanat nézőpontjából. In *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírt tervezett Állambölcseletből*. Budapest: Gondolat, 169–187.
- Varga Péter András (2020): A magyar filozófia hagyományai. *Országút* 1(16): 10–12.
- Wessely Anna (2022): Nem szociológia, személyes társadalmi tapasztalat. *Országút online* (2022. augusztus 16.). Interneten: <https://orszagut.com/tudomany/nem-szociologia-szemelyes-tarsadalmi-tapasztalat-3159> (letöltve: 2023. október 1.)

- Zsidai Ágnes (1991): A perspektíva tüneménye. Horváth Barna jogfilozófiája. *Világosság* 32(12): 917–927.
- Zsidai Ágnes (1995): Tiszta jogszociológia. In *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Horváth Barna. Budapest: Osiris, 11–60.
- Zsidai Ágnes (2008a): *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcsellete*. Budapest: Szent István Társulat.
- Zsidai Ágnes (2008b): *Jogbölcselleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Budapest: Szent István Társulat.

Perecz László

filozófus, jogász, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem GTK – Eötvös Loránd Tudományegyetem GTK (Budapest)

Zsidai Ágnes

A jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű

Absztrakt: Horváth Barna szinoptikus jogelméletében a huszadik század magyar jogbölcseletének talán legeredetibb és egyben legvitatottabb teljesítményét nyújtja. Sajátos értelemben vett jogszociológiáját a korszak kontinensen domináns újkantiánus paradigmájának ismeretelméleti-módszertani alaptételei és az angolszáz jogi kultúra pragmatikus-empirikus szemléletmódja összekapcsolásával építi fel. A tény (*Sein*) és érték (*Sollen*), szükségyszerűség és szabadság között feszülő hiatus irracionális szinoptikus kitöltése, a társadalom mint olyan, az annak alapját képező objektívációk (a gazdaság, a harc, a hatalom, a tudás, az eljárás és maga a jog: a jogi aktustól a jogalkotáson és jogalkalmazáson keresztül a jogtudományig) a cselekvők és szemlélők számára paradox módon nem lehet más, mint a szemlélet. „Akkor az *ouvre* mégis mitől, milyen értelemben (jog)szociológia?” – tanulmányunkban erre a kérdésre keressük a választ.

Kulcsszavak: neokantianizmus, pragmatikus-empirikus szemlélet, társadalmi objektívációk, eljárás, egyenes/csökkenő arányú fejlődés, szinopszis

Álláspontom szerint Horváth Barna a 20. század magyar eszmetörténetének egyik *legeredetibb és legprovokatívabb* teljesítményét hozta létre az életmű centrumát és egyben nóvumát képező szinoptikus jogelméletének kidolgozásával. A *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts* (Horváth 1934) című főművében jogszociológiáját mind kortársai, mind az utókor meglehetősen ellentmondásosan ítélik meg: míg egyesek munkáját alapvető fontosságúnak tartják (Lacambra 1935: 141; Reh binder 1971: 6), mások részizgazságait emelik ki (Darmstaedter 1935: 45; Pound 1938–39: 807–808), de az elmélettel szemben súlyos kritikák is megfogalmazódnak (Gurvitch 1940: 139; Timasheff 1939: 62). Van, aki Horváthot *az újkantiánus* indítatású szociológia jogtan első kidolgozójának tartja (Verdross 1963: 196), más *a realista iskola* követőjének (Marcic 1969: 83), de olyan elemző is akad, aki *az etikai idealizmus* (Fikentscher 1975: 408) képviselőjének. Míg idehaza a korszak vezető jogfilozófusa, Moór Gyula kollégája teóriáját „panoptikus jogelméletnek” (Moór 1934: 57) nevezi, addig Horváth jeles tanítványa, Bibó István fiatalkori jogelméleti munkásságnak alapjaként tekint arra (Bibó 1986).

A „rejtély” megoldása feltehetőleg abban a tudásszociológiai és hermeneutikai tételben rejlik, hogy egyetlen mű sem függetleníthető az alkotó *személyiségétől*, előítéleteitől és világnézetétől, hitvallásától, illetve azon *társadalmi- és eszmetörténeti szituációtól*, azoktól a kultúrproblémáktól, melyek erőterében az alkotó személyiségének és művének „egysége” kiformalódik. Horváth Barna a világot, benne önnön lelki alkatát és személyiségét mint *paradoxont* élte át. Ezt gondolja végig elméletalkotása során is, midőn abszolútizmus és relativizmus, természetjog és pozitívizmus, kriticismus és dogmatizmus, neokantianizmus és pragmatizmus, idealitás és realitás, spontaneitás és biztonság, szabadság és szükségszerűség, forradalom és alkotmány (rend) végletei között közvetítve kísérli meg a létet és érvényt egymástól végletesen elválasztó „hiatus irrationalison” való úrrá levést.

E korszak szociológiai lényege fejlődéstörténetileg tekintve a *kapitalizmus forma- és funkcióváltozásaként* jellemezhető, mely új gazdasági-társasági szerveződésekben, az állam gazdasági szerepvállalásában, a tömegtársadalom megjelenésében és átrétegződésében, a reprezentatív politikai állam kialakulásában és demokratizálódásában, a kulturális szerkezet jelentős módosulásában ragadható meg. A változások hamarosan lecsapódtak a jogéletben is, hiszen a régi magán- és kereskedelmi jogi keretek már nem biztosították az intenzív növekedés stádiumába lépő kapitalizmus fejlődését. A jogrendszer átalakulását – többek között – új jogintézmények, jogágak (gazdasági jog, munkajog, biztosítási jog, szociális jog stb.) létrejöttében, a szerződés fogalmának átértelmezésében érhetjük tetten. Mivel a gazdasági és társadalmi változások elsősorban a joggyakorlatban, a bírói és közigazgatási tevékenységen keresztül (lásd diszkréció, jogszabályértelmezés növekvő szerepe) érvényesültek, ez a tényező alapvetően más megvilágításba helyezte a jogalkotás-jogalkalmazás viszonyát, a jogforrási rendszerről kialakult eddigi felfogást stb. Egyre nagyobb úr támadt a régi gazdasági és társadalmi viszonyok szabályozására lefektetett elvek és tételes szabályok, valamint az új viszonyok kiformalódását segítő, a gyakorlatban érvényesülő normák között. A korszak alapvető jogi élményét Roscoe Pound a *Law in Books and Law in Action* diszkrépanciájával jellemzi (Pound 1910: 12).

A szinoptikus és processzuális látásmód megkerülhetetlenségéhez vezető másik élmény a *gyakorló jogász* „életvilágával” hozható összefüggésbe. „Magam is fogaskerek vagyok a modern Állam és Jog kiterjedt gépezetében” (Horváth 1993: 91) – írja Horváth. A hadseregben, a minisztériumban és más hivatalokban eltöltött évek bizonyították számára, hogy a jog megkülönböztető ismérvét szervek és eljárásaik alkotják. A jogot a kontinensen uralkodó hagyományos, csak a valóságtól elszakadt szabályként felfogó pusztán formális szemlélete nem képes megmagyarázni a jogi társadalmi és pszichikai működésmódját. Ennek a *tapasztalati evidenciának* az elméleti konzekvenciája – miszerint a jog nem más, mint ténynek (jogeset) és értéknek (jogtétel) a legfejlettebb eljárásban történő folytonos egymáshoz rendelése – végigvonul az egész életművön. „Újra és újra megpillantottam a jog Janus-arcát – a kemény tényeket az egyik, a fennkölt eszméket a másik arcon...” (Horváth 1993: 91).

Paradigmák metszéspontján

Tézisünk szerint Horváth Barna teljességgel egyedi jogszociológiájában korának két nagyhatalmú paradigmáját, az *újkantiánizmust* és az általunk *pragmatikus-empirikusnak* nevezett jogi szemléletmódot kívánja újító módon egymásra vonatkoztatni, avagy szinoptikusan szólva: „egybenézni”. A két világháború között a kontinensen a jogbölcsesek számára megkerülhetetlen volt a neokantiánus tradícióval, azon belül is a kelsen-i normativizmussal való elméleti számvetés. Horváth Barnát éppen e paradigma akadémiakussága, a valóság (jog)élettel szembeni idegenkedése és zártsága, továbbá a neokantiánus paradigma problémahorizontján túli tényezők: a joggyakorlatban szerzett saját tapasztalatai, s persze nem utolsósorban angliai tanulmányai készítették a pragmatizmus felé történő kritikai elmozdulásra.

Újkantiánus előfeltevések

Horváth szinoptikus jogszociológiájának gnoszeológiai kereteként *újkantiánus* előfeltételeket választ. Tudományelmélete a korszaknak megfelelően a *dualista tudományfelfogás* alapján áll. A Comte által szociológiának elnevezett *naturalista kauzális-explikatív* társadalomelmélet bevallottan a társadalom természettudományát akarta megteremteni, mivel azonban a társadalom realitásaihoz tapadó értéktartalmak, eszmék, célok, gondolatok nem értelmezhetők oksági törvényszerűségek által, a 19. század második felétől Dilthey, Windelband, a jogtudományban Lask stb. nyomán a magukat „szellemtudománynak” tekintő társadalomelméletek az okság mellé új magyarázati elvként felveszik a teleologikus szemlélet-és megértésmódot.

A kor pozitívizmusának megfelelően az újkantiánusok szerint a filozófia kizárólag ismeretelmélet, mégpedig az *empirizmus ismeretelmélete* kell, hogy legyen, mely – a metafizikát minden formájában elutasító – felfogásnak értelemszerűen *ismeretelméleti és módszertani* jellegű jogfilozófia felel meg. A filozófiában általában, és a jogfilozófiában

is a tudományos megismerés alapja a *Sein* „természeti szükségszerűségének” és a *Sollen* „szabadságának” dualizmusa lett (Zsidai 2006).

A *Sein* (lét) és a *Sollen* (kellés) dualizmusa Kelsennél egymást kizáró, kontradiktórius logikai ellentétként jelenik meg: egyik nem vezethető le a másíkból (Kelsen 1916: 1220). Hozzá hasonlóan Horváth a *tény és érték* elszakítottságát nem csak hogy fenntartja, hanem *ellentétüket* a közvetíthetetlenségig és az áthidalhatatlanságig *logizálja*. Ahhoz, hogy a különbözőségeen alapuló ellentétet ilyen specifikus logikai ellentétté lehessen transzformálni, bevezeti a „Valami” felsőfogalmát, mint a gondolkodás lehetőségfeltételének formálisan meghatározott posztulátumát. Ily módon a (*Sein*) tény és érték (*Sollen*) gondolati tárgyakká „szublimálódnak” a tiszta (szinoptikus) gondolkodás számára: „Valamikként” szabadon lehet logikai műveleteket végezni velük anélkül, hogy fennállásukkal kapcsolatos ontológiai problémát egyáltalán érinteni kellene. Ez garantálja egyfelől, hogy *Sein* és *Sollen* együtt elgondolhatók legyenek, másfelől kizárja azt, hogy az egyik vagy a másik, vagy a kettő valamely harmadik tárgyon felső fogalomná váljék. Tényt értékként, értéket tényként elgondolni nem lehet! (Zsidai 2008: 123)

Horváth Barna ismeretelméleti előfeltevéseinek és a tiszta (szinoptikus) gondolkodás koncepciójának megfogalmazásában jelentős szerepet játszottak az újkantiánizmus marburgi irányzata által a transzcendentális módszerről vallottak. Kant transzcendentálfilozófiája szerint az emberi értelem *a priori* szemléleti formáinak és kategóriáinak révén nem készen találja a valóságban fellelhető kapcsolatokat, hanem azt mintegy „láttatni engedi”, vagyis a megismerés számára „előidézi”. Horváth is elfogadja a megismerési módszer ismerettárgy-konstituáló szerepét („Methode erzeugt den Gegenstand”), ez azonban nem jelent gnoszeológiai szolipcizmust – vagyis azt, hogy a valóság pusztán az emberi elme szubjektív teremtménye lenne –, de azt sem, hogy a szinoptikus módszert „harmadik típusú” tárgykonstituáló törvényszerűségként kellene felfognunk. Ezáltal sikerül elkerülnie a módszerszinretizmust, vagyis a kauzalitás és valamiféle normatív törvényszerűség összekeverését. Jóllehet, Horváth kifejezetten hangsúlyozza, hogy szinoptikus jogelméletének ismeretelméleti kiindulópontjául szolgáló téziseit – vagyis tény és norma logikai ellentétét, a módszertisztaság elvét – a tiszta jogtanból veszi át, ugyanakkor kritikusan viszonyul a kelseni megoldáshoz: saját szinoptikus jogfelfogását úgy értékeli, hogy az „a tiszta jogtan egyoldalúságából akar kiszabadulni anélkül, hogy annak értékes módszertani eredményeit érintené” (Horváth 1937: V).

Kelsen köztudottan a pozitívizmus hanyatlásának tekintette, hogy a 20. században a jogelméleten belül is megerősödtek a szociologizáló, pszichologizáló, moralizáló tendenciák. A „tiszta jogtan önmagát kimondottan *aszociologikus* jogtannak tartja” (Horváth 1934: 86). „És különösképpen elhatároljuk [ti. a tiszta jogtant – Zs. Á.] attól a tudománytól is, mely feladatául tűzi ki, hogy azoknak a természeti folyamatoknak az okait és okozatait kutassa, amelyek a jogi normák által értelmezetten mint jogi aktusok jelennek meg. Ha az ilyen kutatást szociológiának, közelebbről jogszociológiának nevezi valaki, úgy ez nem kifogásolható. Bennünket sem lehetőségei, sem értékei itt nem érdekelnek” (Kelsen 1988: 6).

Horváth igyekezete azonban éppen arra irányul – szándéka szerint nem Kelsent cáfolva, hanem vele együttműködve –, hogy a tiszta jogtanban kimutassa a *szociologizálódás* tendenciáját. Horváth már egy korai – *Természetjog és pozitívizmus* (1928) című – tanulmányában a tiszta jogtan *saját* fogalmi keretében kimutatja, hogy az voltaképpen

szociológiai természetjog. Kelsen szerint a jog lényegében *kényszerrend*, a jogot alkotó egyes jogszabályok pedig kényszerrel elrendelő szabályok. Ennek lényege abban rejlik, hogy a tiszta jogtan „az állami kényszeraktust, azaz a büntetést, a polgári vagy a közigazgatási végrehajtást tekinti a jogtételben a meghatározott feltételhez kapcsolódó következménynek, miáltal maga a feltételt képező tényállás jogsértésnek, a feltételtől függő pedig jogsértés-következménynek minősül” (Horváth 1934: 14). A kényszeraktus azonban (csak úgy, mint az azt kiváltó cselekvés vagy mulasztás, esetleg az előfeltételben szereplő esemény) emberi magatartás eredménye, méghozzá olyan, amely maga is ember ellen irányul. Ennek értelmében a jogra jellemző (nem kauzális!) módszer, a beszámítás (*Zurechnung*) minden egyes tagja – tehát az ember, az esemény, a jogszervi funkció – nem jogdogmatikai, hanem *metajogi*(!) fogalom, sőt a kényszer fogalma sem immanensen a jogtételben rejlő, hanem tapasztalati jelenség.

A normativizmus egyik nívója a *Kelsen-Merkl* féle ún. *joglépcső-elmélet*, mely szerint a jog érvényessége, kötelező ereje a hierarchikusan tagolt jogrend csúcán elhelyezkedő *alpnormából* származik. Álláspontunk szerint az alap(eredet)norma *kettős funkciója* abban rejlik, hogy megalapozza egyrészt az egész jogrendnek, másrészt pedig magának a jogtudománynak az *autonómiáját*. Az alpnorma tehát egyfelől jelzi azt, hogy „a jogrend az erkölcstől vagy vallástól, sőt minden más rendtől különböző, elkülönült és független egzisztenciával bír”, másfelől azt, hogy a jogtan „egy önálló, teológiától, politikától vagy etikától különböző tudomány” (Kelsen 1922: 86). Mivel Kelsen a jogot mintegy bezárja a *Sollen* világába, a jogrend megalapozását is meg kell mentenie a valósággal való érintkezéstől. Az alpnorma *hipotetikus* jellegű, tehát *nem* – törvényhozási aktussal vagy egyéb módon – *tételezett*, hanem pusztán *feltételezett*. „Az alpnorma kötelező ereje önmagában nyilvánvaló, vagy legalábbis ilyennek *vélelmezzük* (kiemelés tőlem – Zs. Á.). Az alpnormát nem jogi eljárás útján hozzák létre... Azért érvényes, mert ilyen feltételezés nélkül semmilyen cselekmény nem tekinthető jogcselekménynek” (Kelsen 1949: 5).

Az alpnorma értelmezése körüli viták egyik tematikája, hogy az *puhított formaként* határozható-e meg, vagy magában foglal valamilyen *tartalmat* is. Ehelyütt nem kívánjuk e vitát tárgyalni, pusztán azt szeretnénk megjegyezni, hogy véleményünk szerint itt nem egymást kizáró interpretációkról van szó. A pozitív jogrend tartalma teljesen független az alpnormától, abból csak a jogrend érvényességét (*Geltung*) vezetjük le, de *nem a tartalmat*. Ebben az értelemben az alpnorma nem más, mint a *jogtudomány* logikai műveletének eredményeképpen előállt, az érvényesség határfeltételül szabott tartalmatlan, *üres logikai forma*. Ugyanakkor Kelsen folytonosan utalásokat tesz az alpnorma tartalmára. „Az alpnorma tartalma ahhoz a tényálláshoz igazodik, amelyben a rendet létrehozták, amelyek bizonyos mértékig megfelelnek a rend által érintett magatartások” (Kelsen 1988: 38). „Tudatában vagyok annak, hogy az alkotmány jogilag releváns *érvényességét* az előfeltételezett eredetnormából meríti, *tartalmát* azonban a konstituáló autoritás empirikus akarati aktusából, pontosan úgy, ahogyan a törvény érvényességét az alkotmányból, míg tartalmát a törvény meghozatalának tényéből, az ítélet érvényességét a törvényből, s tartalmát a bírói akarati aktusának tényéből eredezteti. A jognak az eredetnormából történő *létrehozása* fokozatosan egy vele párhuzamos tényre való állandó tekintettel megy végbe” (Kelsen 1920: V–VI). Sőt, Kelsen meg is jelöli, miben áll a jog tartalmának *társadalmi és történeti fakticitása*: mivel az alpnorma olyan jogrendet

keletkeztető autoritás, amely jogrend nagyjában-egészében követésre talál, ezért az „alapnorma bizonyos értelemben a *hatalom joggá való transzformációját* jelenti” (Kelsen 1928: 65).

Kelsen eme gondolatmenetével szemben kritikusi azt hozták fel kifogásként, hogy ezen a ponton ellentmondásba kerül saját módszertani kiindulópontjával. Ha ugyanis a hatalom tényét az alapnorma normatív értelemmel ruházza fel, akkor az alapnorma funkciója nem más, minthogy faktumot normává változtasson, vagyis: a *Sein*-ből *Sollen*-t varázsoljon. Ez pedig ellentétben van azzal a kelsen-i alaptétellel, hogy tényből értéket, hatalomból jogot (illetve értékből tényt) levezetni nem lehet. Ellenkező esetben „az alapnorma a lehetetlent tenné lehetségessé” (Moór 1935: 24). Horváth Barna azonban ehelyütt veszi védelmébe veszi Kelsent – mégpedig saját szinoptikus elmélete segítségével. Az ugyanis, hogy Kelsen végig „széttartja”, megkülönbözteti a tartalom és érvényesség, ok-okozat, a jogalap-jogkövetkezmény problémáit, azt jelenti, hogy következetesen tartja magát a *Sein* és *Sollen* törvényszerűségeinek önállóságát tiszteletben tartó *módszertisztaság* álláspontjához. „Ennek az eljárásnak az az értelme, hogy *jogászilag* a jogi valóság csak tényállásként, a jogi érték pedig csak jogi normaként képezhető le, ítéltető meg helyesen. *Kelsennek* nem kell tagadnia, hogy a tényállásban leképezett valóság és a jogi normában leképezett érték ezen leképezés nélkül is fennáll” (Horváth 1934: 88). Horváth szerint a *tiszta jogtan szociologizálása* éppen abban rejlik, hogy az *alapnorma tartalmában a lét és a kellés funkcionális egymáshoz rendelése* megy végbe. S mivel a tiszta jogtan, ragaszkodva a módszertisztasághoz, szinkretikus módon egyiket sem áldozza fel a másik javára, úgy értelmezhető és megérthető akár szinoptikus jogszociológiaként(!) is.

Álláspontunk szerint azonban a tiszta jogtan egyéb, Horváth által nem érintett helyein is megmutatkoznak a szociologizálódás tendenciái. Mint ahogyan arra már többen rámutattak, megjelenik például az a szociológiai belátás, hogy a jog fogalmához hozzátartozik annak *tényleges érvényesülése, a jog hatékonysága*. Míg az érvényesség a *Sollen* szférájában, az érvényesülés, hatékonyság a *Sein*, a tényleges emberi cselekvések világában található. Kelsen elismeri, hogy a „jogi normák valami módon zárt rendszerének az érvényessége hatékonyságától, vagyis attól függ, hogy a valóság, melyre a jogrend – mint egész – a tartalmával vonatkozik, e rendnek általában megfelel-e” (Kelsen 1988: 40). Bár az egyes normának az érvényessége nem függ a hatékonyságától, mégis a normát csak akkor tekinthetjük érvényesnek, hogy olyan normarendszerhez tartozik, amely egészében hatásos is. Így a hatásosság az érvényesség feltétele, de nem oka. A norma nem azért érvényes, mert hatásos; a norma érvényes, ha a rend, amelyhez tartozik, egészében hatásos. (A forradalmi jogalkotás esetében például a régi megdöntött rend és hatalom normái azért veszítik érvényességüket, mert az a normarendszer, az a rend, amelyhez tartoztak, egészében hatástalanná vált, vagy a jog érvényességének az ún. *desuetudo* folytán történő megszűnése azt jelenti, hogy a norma huzamosabb ideig hatástalan marad.)

A tiszta jogtan szociologizálódásának tendenciájaként fogható fel továbbá a *jogalkotás–jogalkalmazás* különbségének a jog lépcsőzetes elméletéből fakadó relativizálása, a bírói belátás szabadságának megalapozása. Kelsen tulajdonképpen már azzal is a „dinamikus” szociológiai álláspontra helyezkedett, hogy a jogalkotás reális történeti, társadalmi folyamatnak tekinti. Kelsen szakít azzal a törvénypozitivistá beállítottsággal, miszerint „a bírák csupán a törvény szavait kimondó szájak” (Montesquieu 1963: 322). A tiszta

jogtan a lépcsőzetes elmélettel bebizonyította, hogy a bíró funkciója nem valamilyen korábban meghozott és rögzített jog megállapítása, hanem a jogalkotás folyamatának folytatása. A bíró, a törvényhozóhoz hasonlóan jogalkotással foglalkozik, normát alkot, mégpedig a törvényhozó által megállapított általános norma alapján egyedi, individuális normát (Kelsen 1988: 46).

Horváth azonban úgy látja, hogy a tiszta jogtan nemcsak a szociologizálódás, hanem a *processzuális jogszemlélet* lehetőségét is magában hordozza. Amögött ugyanis, hogy pl. egy jog-(vagy jogsértés)következmény a jogi feltételnek beszámítódik (*Zurechnung*), nemcsak az a „lappangó feltételezés” rejlik, hogy a valóságban megtörtént a jogi feltételek (pl. jogsértés) megvalósítása, hanem az is, hogy az „ítélkezés a törvény alapján és keretei között *tényleg megtörtént*. Ha nem ez lenne a lappangó feltételezés, akkor bárki összeállíthatna egymásra vonatkozó jogtétel tartalmakat (törvényt, első-, másod-, harmadfokú ítélet). Abból, hogy a normatartalom egy másik normatartalomra támaszkodik, még nem lehet tudni, hogy a tételes jog világában mi történt. Ha ellenben a normatartalomhoz mindig hozzágondoljuk azt a tényleges folyamatot is, amely szerinte minősül, akkor épp az *eljárás* fogalmához jutunk. Az ítékezés pl. a törvényben előírt minta és a megfelelő konkrét magatartás eszmei kapcsolata: eljárás. Az eljárási jogelmélet tehát azért fejthető ki a tiszta jogtanból, mert ha a normatartalmak merő logikai összefüggéséhez hozzágondoljuk minden esetben a megfelelő tényállást is (amit alattomban Kelsen is feltesz), akkor a Kelsen-féle normapiramis vagy normalépcsőzet egyszerűen eljáráslépcsőzetté változik át” (Horváth 1937: VI–VII). Ez a problematika azonban már az eljárási jogszemlélet értelmezéséhez tartozik.

A pragmatikus-empirikus paradigma

Horváth Barna a kelsenizmus mellett szinoptikus jogbölcselete gyökerei másik csoportjaként a szabadjogtant és a pluralisztikus jogelméletet jelöli meg (Horváth 1937: X). Vizsgálódásaink során azonban ezeken túl más, szellemiségükben hasonló hatásokat is felfedezni véltünk. Ez messzemenően összefügg azzal a körülménnyel, hogy Horváth Barna nemcsak az angol *common law* jogi kultúrának volt nagy tisztelője, hanem meglehetősen jártasságra tett szert az akkor kialakuló amerikai pragmatizmusban, realizmusban, a francia institucionalizmusban, a jogi antropológiai, pszichológiai és szociológiai irányzatokban, s később a skandináv realizmusban is. Ezek az irányzatok immanensen magukban hordozzák a szociológiai látásmódot, és jól ellenpontozták számára a szélsőségesen pozitívista neokantiánus és analitikus iskolákat, melyekből csak komoly szellemi erőfeszítéssel lehetett a szociologizálódás tendenciáját kibontani. Álláspontunk szerint e paradigmában a szociologikus perspektíva alábbi elemei rekonstruálhatók:

1. A jog térben és időben szerveződő, változásoknak alávetett történeti képződmény
A korszak alapvető élménye, s jogtudományi szempontból releváns alapproblémája a tényleges gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok valósága és a már tradicionálissá vált jogi gondolkodásmód, kategóriák és intézmények, a *Law in Books and Law in Action* közötti ellentmondás tudatosulása volt. Természetesen ez a belátás a *common law* historizmusa számára mindig is evidens volt, viszont problémaérzékelésében mindenképpen élenkebbé

tette a történeti iskolával konfrontálódó, a társadalmi-történeti valóságtól függetlenedni kívánó neokantiánizmus uralta német jogi gondolkodást. Horváth Barna szinoptikus jogbölcseletében ezek a megfontolások a jogszociológia ontológiai jellegű előfeltevéseiként jelennek meg, amennyiben a jogot társadalmi, történeti, tér-időbeli, változható fenoménként is értelmezi. Ezzel persze a *Sein* és *Sollen* világát szétszakító neokantiánizmus ontológiai felfogását kívánja forradalmasítani (Horváth 1934: 1–10).

2. Relacionalizmus, funkcionalizmus

Az említett felismerés tehát alapjaiban változtatta meg a jog szubsztanciális felfogását. A társadalmi jelenségként értelmezett jogot a hagyományos logika fogalomképzése nem képes megragadni, mivel az relációiban, konkrét összefüggéseiben, hatásában, funkcióiban konstituálódik (Horváth 1941a). A jogról való gondolkodás megváltozásához természetesen vizsgálata módszerének is alkalmazkodnia kellett. Bár a funkcionalizmus már megjelent a kulturális antropológia, sőt, mint ahogyan azt Horváth Barna kimutatja, a neokantiánizmus területén is (Horváth 1926), mégis azt kell mondanunk, hogy mint jogtudományi módszer tipikusan a pragmatizmussal jár karöltve, mely szerint a funkcionalizmusának tartalma a jogrend és az emberi magatartások kölcsönös egymásra hatásában rejlik. Bár a pragmatikusoknál a funkcionalizmus leszűkül a jog társadalomban való működésének, a jog hatásosságának vizsgálatára, de mindenképpen általános összefüggések, társadalmi törvényszerűségek után kutatnak. A később fellépő amerikai realisták azonban szkepticizmusuknál fogva nemcsak a társadalmi törvények lehetőségét tagadják, hanem az általános jogi kategóriákat is elutasítják, s így vizsgálódásuk csak a tényleges jogi helyzetek relációiban mozoghat. A jog – a kontinentális hagyomány szerinti, normában való – lényegének relációkba való áttelepítése megtermékenyítőleg hatott az egyébként analitikus indíttatású joghelyzetek tanára is (Kocourek, Hohfeld).

3. Változás és stabilitás

A haladás-rend, változás-stabilitás nemcsak a pragmatikus-empirikus irányultságú elméleteknek képezi alapproblémáját, hanem a történeti szabadjogtani mozgalom is kezdetektől fogva hirdette a jog állandó változására, s ezzel összefüggésben a fennálló jog értéktelenségére vonatkozó felfogását. A jogrendszer – mondja Eugen Ehrlich – „tulajdonképpen már abban a pillanatban elavult, amikor lefektették; ... a jelennel is alig boldogul, a jövővel pedig soha nem fog; ... a társadalmi intézmények, melyekre a jogot alkalmazzák, szakadatlanul fejlődnek, és a rögzített döntési normák minden pillanatban új tartalommal telítődnek” (Ehrlich 1981: 84). Az amerikai Cardozo e tekintetben az „in statu nascendi” még szélsőségesebb álláspontját képviseli. „A jogról sohasem mondjuk, hogy van, mert mindig csak megvalósulóban van. Csupán akkor realizálódik, ha ítéletben ölt testet. Vagyis nincsenek szabályok vagy elvek, csupán izolált végeredmények” (Cardozo 1981: 301).

4. Alkotó juriszprudencia, instrumentalizmus

A jog társadalmi természetének, változhatóságának és funkcionális jellegének feltételezése tehát maga után vonja a jog (akár tetszés szerinti) alakíthatóságának feltételezését, a tudatos társadalomalakítás szükségességének a gondolatát. Roscoe Pound a jogot a társadalmi irányítás és ellenőrzés, az ún. társadalmi mérnökösödés eszközeként tekinti.

A társadalom jogi irányítása útján fel kell tárni a tényleges érdekeket, rögzíteni kell azok jogi kezelhetőségének határait, s meg kell határozni a biztosításukhoz szükséges jogszabályokat és kényszerítő apparátusokat (Pound 1981). Ehrlichnél az alkotó juriszprudencia egyenesen mint „művészetté” idealizált bírói tevékenység jelenik meg (Ehrlich 1981: 94). Horváth azzal, hogy a jogeset (tény) és jogtétel (érték) közötti joghézagot mind gyakorlati, mind elméleti értelemben feltételezi, ugyancsak relativizálja a jogalkotás és jogalkalmazás különbségét (Horváth 1937: 172), továbbá a jog instrumentalista megközelítése is megjelenik nála, amennyiben a jogot mint legfejlettebb eljárási apparátust nem öncélként, hanem a társadalmi szükségletkielégítés sajátos eszközeként, technikájaként fogja fel (Horváth 1937: 118).

5. A jog rendszerminőségének feladása

A jogélet és valóság közötti diszkrepancia felismerése nemcsak a jog szubsztanciájáról alkotott felfogást módosította, hanem – főleg a kontinentális jogtudományban – megváltoztatta a jog határaitól alkotott eddigi elképzeléseket. A szabadjogtan „élő jog” koncepciója (Ehrlich 1981) szakított azzal a liberális dogmatikai felfogással, hogy a jog pusztán állami tevékenység produktuma lehet: egyrészt tágabban, másrészt szűkebben határozta meg a jogot. Tágabban, mivel az emberek életét az állami előírásokon túl más kötelek (Verband) – pl. a család, nemzetiség, a modern kapitalizmus üzleti kapcsolatai, egyesületek – is szervezik, még erősebben, mint az állami jog. Másrészt Ehrlichnél az állami jog abban a vonatkozásban szűkebb értelmezést kap, hogy kiveszi a jog köréből mindazokat az előírásokat, melyeket csak formájuk, de nem a tartalmuk miatt illettek a „jog” minősítésével. A jog rendszerminőségének feladása Kantorowicznál még érzékletesebben jelenik meg, midőn azt írja: „...hiszen a normák, melyekben (a jog – kiegészítés tőlem Zs. Á.) rögződik, éppoly kevésbé alkotnak rendszert, mint az állami jog normái. A legkülönbözőbb kulturális korszakoknak és életköröknek szervesen kifejlődött és nem rögzített terv szerint kigondolt eredményeiként ugyanis a normák a felhasználáshoz gyakran megvizsgálatlanul és rendezetlenül rakódnak le a tudatban és a tudatalattiban” (Kantorowitz 1981: 106). Horváth Barna maga is a jogi pluralizmus talaján áll: a jogot nem tartja egyenlőnek az állami szabályozással, jóllehet kitüntetett jelentőséget tulajdonít neki. A jog rendszerminőségének tagadása, továbbá a jog korlátozott racionalitása folytán előálló ún. gyakorlati joghézag, és a jogtétel általánossága, absztraktsága és a jogeset individualitása, konkrétsága következtében mindig fennálló elméleti joghézag feltételezése egyúttal a jog logikai zártságának tételét – mely szerint a jog összefüggő, teljes egészet alkot – megdöntötte.

6. Institucionalizmus, processzualitás

Ehrlich élő jog koncepciójában már markánsan kifejezésre jutott nemcsak a társadalom pluralisztikus felfogása, hanem az institucionalizmus eszméje is, ez utóbbi azonban mégsem gyakorolt jelentős hatást a német jogi kultúrában. Ezzel szemben a pluralizmus a gondolkodás konkrétum és praktikum felé forduló realizmusa, a jogelméletben pedig *common law* sajátosságai következtében annál nagyobb jelentőségű az angol társadalomtudományban (Horváth 2001: 5–20). Horváth Barna szinoptikus processzualis jogelméletének és az institucionalizmusnak szellemi rokonsága felmutatható a francia hatásban is. (Mauric Hauriou, Georges Renard, J. T. Delos). Az institucionalizmus Horváth szerint

a társadalom különböző intézményekből szerveződő konglomerátuma. Mivel az intézmény fogalmát tágan, egyfajta „szervező eszmeként” értelmezi, intézménynek fogja fel az emberi egyesülés minden huzamosabb ideig fennálló rendjét, állapotát (Horváth 2006; Zsidai 2008: 142–150).

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az újkantianizmus immanens elemzésével és kritikájával Horváth Barna igyekezete tehát arra irányul, hogy kiszabaduljon a tiszta jogtan egyoldalúságából, még pedig anélkül, hogy annak módszertani eredményeit lerombolná. Kelsennel ellentétben a jogot nem helyezi kizárólag a *Sollen* szférájába, nem csupán értéként fogja fel, hanem azt társadalmi, történeti, tér-időbeli, változtatható jelenségként (is) értelmezi. A pragmatikus-empirikus paradigma beemelésével pedig – mondhatnia a két paradigma összekötésével, mintegy egybelátásával, szinopsziséval – elméletébe a tárgy konstitúciója szempontjából alapvető ontológiai előfeltevéseket vesz fel. Horváth célja ugyanis egy sajátos értelemben vett jogszociológia megalapozása. A két szemléletmód közötti diszkrpanciát éppenhogy a szinoptikus látásmód oldja fel oly módon, hogy az újkantianizmus „értékes módszertani eredményeit” (természet, norma (jog) nem-azonossága, vagyis tény (*Sein*) és érték (*Sollen*) logikai ellentéte, módszertisztaság követelménye) megtartja, elkerülve a módszerszinkretizmus csapdáját. A kelsenizmus szerint vagy csak – a *Sein* területén érvényesülő – kauzális (ok-okozat), vagy csak – a *Sollen* területén – normatív (alap-következmény) viszonyát kutató módszer lehetséges. Horváth elméletében – mivel tény és érték egymást kizáró logikai fogalmak – *Sein* és *Sollen* nem képezhetnek harmadik ismerettárgyat, és nem is rendelkezhetnek harmadik típusú törvényszerűséggel. Ennek, valamint ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseinek megfelelően a jog csak reflexív gondolati képződményként (tárgykettősségként) képzelhető el, mely nem rendelkezik önálló módszerrel. Mivel a kauzális és normatív módszer bármiféle egyesítése módszerszinkretizmushoz vezetne, ezért az általa alkalmazott módszer „a két módszer módszertisztaságában érvényesített egymásra vonatkoztatásában, a két tárgy vonatkozó szemléletében van” (Horváth 1934: 42). Álláspontunk szerint tehát Horváth Barna jogszociológiája sem nem ontológia, sem nem ismeretelmélet, hanem ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket tartalmazó szemléleti jogelmélet. Szinoptikus-processzuális elméletét paradox módon ezért nevezhetjük Tiszta Jogszociológiának.

A szinopszis mint reflexív gondolati képződmény

„Nehéz hozzászokni, hogy a társadalom nem a természetben létezik, mint a testek, hanem a csupán gondolatképlet, a képzelet alkotása, amely a rideg tényekhez hozzáképzeli az értékszempontokat, hogy ezekkel kapcsolatba hozva őket, kiemelhesse belőle a társadalmat. Pedig a dolog csakugyan úgy áll, hogy a társadalom csak gondolatképlet, a naturalizmus terminológiájában beszélve: ideológia” (Horváth 1938: 11). Ez kétségkívül lefokozza a szociológia ismerettárgy-igényét. A szociológia módszerét pedig „úgy jellemezhetjük, hogy az egymást érintő spontán magatartások tényállásait tevő tényelemeket és az értékmérőiket alkotó értékelemeket, egymáson kiválogatván őket, gondolatban egymásra vonatkoztatja és ezzel egy csupán a szemlélő gondolkodásában fennálló reflexív szkémába foglalja azokat” (Horváth 1938: 12).

A szinoptikus módszer nem egy ismerettárggyal, hanem *két* ismerettárggyal foglalkozik. E két ismerettárgyat azonban nem vizsgálhatja sem pusztán az *egyik* öntörvényű, akár természettudományi, akár normatudományi módszerrel (hiszen ekkor a létre irányuló kérdést a kellés, a kellésre irányuló kérdést pedig a lét által válaszolná meg), sem pedig a valóság- és normaelemek önkényes kiválasztását eredményező *saját* törvényszerűségükben (mivel a szinoptikus képződménybe bekerülő lét a *Sollen*-re tekintettel szelektált lét, a kellés pedig a *Sein*-re tekintettel kiválasztott kellés). Ha mégis így tenne, akkor – mint már azt korábban fejtegettük –, megsértené a *módszertisztaság* abszolút követelményét és a *módszerszinkretizmus* hibájába esne. Másfelől a szinoptikus módszer a természettel és a normával nem mint *harmadik ismerettárggyal* foglalkozik, hiszen a norma és valóság között nincs tárgyi kapcsolat. Norma és valóság kapcsolata csak *gondolati képződményként* fogható fel, ezért a *jog* – és valamennyi kultúrtudomány tárgya is – csak *gondolati tárgy*, vizsgálatuk módszere pedig nem megismerési(!) tárgykonstituáló, hanem „csak” *gondolati módszer*. Horváth Barna tehát e sajátos reflexív gondolati eljárást, a szinoptikus módszert kifejezetten úgy határozza meg, mint amely nem konstituál sem harmadik tárgyat, sem harmadik törvényszerűséget (Horváth 1934: 40–76).

Kérdés azonban, hogy végső soron miben áll a különös módszer lényege, amelynek nincs (ismeret)tárgya, s tulajdonképpen maga sem a megismerés módszere? „A jogszociológia módszere eképppen pusztán *a természettudományos és a normatudományos módszer alkalmazásának speciális technikája*, a két módszer egymásra vonatkozó megfigyelés ténykedésében összekapcsolódó módszer, a lét és a kellés *funkcionális* látásának módszere, röviden: a *módszer módszere*. Nem bővíti a megismerést, nem hódítja meg az alogikus új területét a logikai megismerés számára, hanem pusztán abban segít, hogy a már tárgyilag meghódított, az öntörvényűségében felismert – saját öntörvényűségének álláspontját tekintve: önkényes – gondolati kombinációik egymásra vonatkoztatása révén gyakorlati értékesíthetőségükben megvilágítsa. A tárgyias széttagolása és a heterogén tárgyelemek összetétele révén kíván megragadni egy gondolati képződményt, amely az erre irányított látás által és csak benne él. Nem áll szemben a megismeréssel, hanem csupán a gondolkodás előtt lebeg” (Horváth 1934: 62).

Tény és érték – pontosabban pozitívitás/ténylegesség és helyesség/értékesség – azonban nem kétagú, hanem *háromtagú kapcsolat*: csak az „alany közvetítő szerepén” kerülhetnek a szinoptikus gondolati struktúrába. Az érték egyrésztől csak az alany magatartásán keresztül objektíválódhat az *értékmegvalósítás* folyamatában, másrésztől, amikor az alany tényekről értékeket olvas le, helyességüket átéli, *értékelést* végez. A probléma most már az, hogy *értékesség* és a *ténylegesség* kapcsolata milyen *szervezetet* mutat fel? Az egybelátás a tényt és értéket nem oksági értelemben, és nem is a kölcsönös függés értelmében, hanem *kölcsönös funkcionalitásukban* ragadja meg. Ez a szervezet tárul fel a szinoptikus összenézés folyamatában (Horváth 1937: 101).

De vajon miként lehet ezt a funkcionális kapcsolatot elgondolni? Minden gyakorló jogász tudja például, hogy egyedül nem lehet az döntő, vajon a jogesetet hogyan *kell* a norma alapján megítélni, hanem az is fontos, hogy miként ítéltetik meg az illetékes szervek által. Megfordítva: az *egyedi* megítélés mindig az *általános* normát kell, hogy szem előtt tartsa. Ezért a szinopszisban azt látjuk, hogy a *Sollen létfunkcionálisan* (a lét számára), a *Sein* pedig *kellésfunkcionálisan* (a kellés számára) *hajlik el*. Az elhajló lét révén azonban

egy másik kellést, az elhajló *Sollen* révén pedig egy másik létet vonunk be „szelektált módon” a gondolati képződménybe, eltérőt azoktól a lét-és kellissorozatoktól, mint amelyek az elhajlás nélkül, pusztán öntörvényszerűségük alapján a szinopszis struktúrájába bekeverültek volna. Így aztán a *szelektált lét* a *Sollen*-törvényszerűségeket nem töri meg, hanem egy másik kellissorozatot indukál, a *szelektált kellés* pedig nem befolyásolja a kauzális törvényszerűségeket, hanem új létsorozatokot indít be. A szinoptikus módszer éppenséggel a valósághoz hozzárendelt „másikfajta” létezésre vonatkozó állandó kérdésben, az öntörvényű – kauzális és normatív – módszerek mindaddig folytatott alternatív alkalmazásában áll, amíg végül is eljut a kétségeket a gyakorlatiatlanságig kizáró legkielégítőbb megoldáshoz (Horváth 1934: 56–60).

A horváthi életmű tanulmányozása alapján elmondható, hogy a szinopszis – vagyis a tények és értékek szemléleti egysége gondolati kapcsolata – érvényességi köre *univerzális*: az elemi magatartástól kezdve a társadalmon és jogon (jogászai hivatásokon) keresztül az összes kultúr (és jog-)tudomány szinoptikus természetű.

Mint említettük, Horváth megoldása a módszertisztasághoz való ragaszkodás következtében kétségkívül *lefokozza a jogszociológia ismeretigényét*: mivel a szinoptikus módszer nem tárgykonstituáló „harmadik típusú törvényszerűség”, a jogszociológiának sem lehet a jog – mint tényből és normából összenézett tárgykettősség – önálló ismerettárgya, pusztán gondolati tárgya. A szinoptikus látásmód következtében a „keresőn” látott kép egészen sajátos intencionális struktúrával bír, hiszen az együttlátás, az egyidejű szemlélés tény és érték között semmilyen értelemben nem hoz létre harmadik tagot: sem ontológiai értelemben valamiféle specifikus harmadik létrégiót („harmadik birodalmat”), sem ismeretelméleti értelemben valamilyen harmadik ismerettárgyat. De nem lehet szó dialektikus értelemben felfogott értelemegységről sem, mert az ellentmondás két tagját nem oldja fel semmiféle magasabb szintézisben, az azonosság és nem azonosság azonosságában. A szinopszis tehát pusztán „reflexív struktúrafenomén”: a „perspektíva tüneménye” (Zsidai 1991).

A materiális jogszociológiai kibontása

A szociológia – szemben az egyes különös társadalomtudományokkal, mint pl. a jogtudomány, közgazdaságtudomány – a legáltalánosabb társadalomtudomány: az egész társadalom általános törvényszerűségeinek elemzését vállalja. A legáltalánosabb kérdések pedig a társadalomra nézve: a változás, a helyesség és a társadalom fogalmának problémái (Horváth 1937; Zsidai 2008: 68–73).

Amennyiben a jogot a *társadalom egy részeként* fogjuk fel, akkor a jog elmélete – mint a jogra vonatkozó legáltalánosabb jogismeret – a maga egészében a jogra alkalmazott társadalomelmélet, tehát jogszociológia. Ez már csak abból is következik, hogy a társadalomra nézve ugyanazokat a problémákat – vagyis a lényeg (fogalom), a változás, az igazságosság (helyesség) kérdéseit – firtatjuk, mint a jogelméletben a jogra vonatkozólag. Ez tehát a jogszociológia *tágabb* felfogása: vagyis ebben az esetben a jogszociológiát a jogelmélet egyik *irányzataként* foghatjuk fel. Ezt az értelmezés a horváthi szinoptikus jogelmélet *nóvuma*, amelyet egyik főművében, a *Rechtssoziologie*-ban fejt ki. „Úgy hiszem,

ma a jogtan leginkább jogszociológiaként felelhet meg a gondolkodástörténeti pillanat szükségleteinek... Jelenkori gondolkodásunk perspektívájából vált csak láthatóvá, hogy a jog fogalma és értéke egyáltalán nem ismerhető meg történetének, fejlődési szabályszerűségeinek és a legfontosabb társadalmi képződményekkel való összefüggésének kutatása nélkül” (Horváth 1934: III). Ha azonban a jogszociológia megismerési célját a történeti valóságban változó jogi tények, a jog dinamikájának megragadásában jelöljük meg, akkor a jogszociológia – szűkebb értelemben – a jogelmélet egyik *részének* tekinthető.

Horváth jogszociológiáját szinoptikus jellegű *társadalomelméletének* keretében fejti ki (Zsidai 2008). Kiindulópontja az ember mint biológiai, pszichológiai és intelligibilis lény. Az embernek azonban nem minden megnyilvánulása, „életjele” számít a társadalom és a jog konstitúciója szempontjából relevánsnak. Az egyed pusztán biológiai vagy lelki megnyilvánulásait Horváth éppúgy nem tekinti magatartásnak, mint az okozatos szükségyszerűséggel – mechanikusan vagy organikusan – előidézett *viselkedést*. *Magatartáson* szerinte „csakis olyan viselkedést érthetünk, amelyet a viselkedő saját belátása és spontán elhatározása szerint ellenőrizni és irányítani képes” (Horváth 1937: 36). Mivel a jog emberi magatartásokon keresztül érintkezik a valósággal, lényege és fogalma csak akkor írható le, ha tekintettel vagyunk annak társadalmi jellegére. A *társadalom* Horváth Barna-féle definíciójának megalkotásához azonban szűkíteni kell az emberi magatartások körét. A társadalmat azon magatartások interszubjektív összességével azonosítja, amelyek *egymás feltételeit érintik*.

Ám Horváthnak tovább kell szűkítenie az érdeklődésére számot tartó társadalmi magatartások körét, mivel a jogszociológia generalizáló jellege miatt csakis általános, illetve *tipikus* jelenségekkel, *társadalmi objektivációkkal* foglalkozhat. A társadalmi objektivációkban a magatartások *szabályossága* figyelhető meg. A tipikus egyéni magatartások körén belül a társadalom bizonyos *egységet* mutat fel. Az egység kialakulását nemcsak a társadalmi magatartások egyformasága, *homogén hasonlósága* teszi lehetővé, hanem azok ún. *szabályos különbözősége*, egymást *kiegészítő funkciómegoszlása* is. A társadalom és társadalmi egység nem azonos fogalmak, hiszen társadalom teljes káosz közepette is létezhet. Amilyen mértékben hasonlóak vagy szabályosan különbözőek a magatartások, abban a mértékben beszélhetünk a biológiai, lelki, illetve fiziológiai folyamatok *objektíválódásáról*. Ez az objektíválódás teszi aztán lehetővé a társadalmi egységek keletkezését. A társadalmi egység átfogóbb fogalmán belül helyezi el a *társadalmi rend* kategóriáját. Társadalmi rendről csak akkor beszélhetünk, ha a magatartásoknak nem pusztán a szabályossága, de *szabályozottsága* is fennáll. A szabályozottság kialakulásának feltétele pedig az, hogy a magatartások – valaki vagy valami által meghatározott – *mintát* kövessenek. Ekkor jön létre a szinoptikus szerkezetű eljárás, vagyis az „előre meghatározott emberi magatartás” (Horváth 1937: 29).

A történeti társadalmak eljárási szerkezete különböző fejlettségű szinten tárgyiasult eljárások hierarchiájából áll. Mindezek ősforrása a *szokás*, melyekből *tagoltabb, változatosabb, de mulandóbb, szórványosabb* eljárások, formális objektivációk fejlődnek ki (divat, illem, szertartás, becsület, játék stb.). A társadalmi eljárás harmadik szerkezeti és funkcionális rétegét olyan ún. *kifejező* eljárások alkotják, mint pl. a nyelvjárássok, a művészi vagy tudományos formák. A jog konstitúciója szempontjából számunkra a negyedik réteg, azaz a nagy *társadalomszervező* eljárások síkja a legfontosabb. Horváth ugyanis ezen a szinten vizsgálja

a társadalmi valóságnak a jogrend szempontjából releváns rendjeit, társadalmi alapjait, az ún. *alapul fekvő tényeit*: így a gazdaságot, a harcot, a hatalmat, a tudást (műveltséget) és (sic!) magát az eljárást. Mindezen objektivációk *funkcionális* (és nem kauzális!) összefüggésben vannak a jog történeti valóságával. Míg az alapok a jog konstitutív lehetőségfeltételét alkotják, addig a jog mint különleges társadalmi technika az alapok fejlődésének egy bizonyos pontján túl továbbfejlődésük számára nélkülözhetetlen (Horváth 2006).

A jog alapjaiban a jog szociológiai tartalma jelenik meg, és a társadalmi anyag mint olyan *homogén*. A jog alapjaival együtt adott. „Ez ugyanaz a társadalmi anyag, és a jogot éppen úgy hordozza a jogot, mint a gazdaságot, háborút, hatalmat, kultúrát és eljárást. Ugyanazok a magatartások tekinthetők egyik szempontból joginak, míg a másiból gazdasági, háborús, hatalmi, kulturális vagy eljárási szférához tartozónak” (Horváth 2006: 9). *A jog társadalmi anyagának homogenitása*, a minden társadalmi objektivációban közös társadalmi magatartás azonban nem jelenti azt, hogy a jog és alapjai teljes mértékben egybeesnének, vagy hogy a jog pusztán az alapok egyik rétegét tenné ki. Nem lehet azonos a jog még a vele legbensőségesebb, legközvetlenebb kapcsolatban álló *eljárással* sem, melyet Horváth Barna a *jog genus proximumának* tart, mely mindenütt jelenlévő eljárásnak a legfejlettebb, legintézményesedettebb formáját a jog képezi. Mind a társadalmi alapoknak, mind pedig a jognak megvannak tehát a *tipikus magatartásai, sajátos működési területük, önlogikájuk*.

A jog legközvetlenebb alapjai, mivel társadalmi objektivációk, maguk is osztják az őket felépítő társadalmi magatartás és a társadalom *szinoptikus természetét*, hiszen egyrészt *létezők* és – egymástól csak analitikusan elválasztható összefüggésként – *értékalapok* eszmei, gondolati kapcsolatában konstituálódnak, másrészt elemzésük is a valóságnak egy bizonyos értékszempont szerint kiválasztott részének vizsgálatát jelenti. A *gazdasági rend* egyrészt „természeti szükségyszerűség”, a társadalom „legelső, állandó, mindenütt és mindenkor érvényesülő tevékenysége” (Horváth 1937: 22), „másrészt feltétele magasabb szükségletek és értékigények kielégítésének, tehát az értékkrangsor által eddig a mértékig *igazolt érték*. Ugyanúgy a *hatalomban a kényszerítő ok* és a *spontán szabadság*; a *harcban és békében a természeti szükségesség* és a kölcsönös *értékrombolás* illetőleg *-fejlesztés*; a *művelődésben az okozatosan korlátozott művelése a legvégső értékeknek*, és végül az *eljárásban az okozatosan meghatározott tényleges magatartásoknak eszmei magatartásmintákkal* való kapcsolata áll előttünk” (Horváth 1937: 33).

A jog nélkülözhetetlen alapjai azonban különböző súllyal esnek latba a jog funkcionális determinációja során, s ily módon egy olyan skálán helyezhetők el, melyek a tényezőket a *befolyás erőssége s joghoz való közelsége* alapján rendezik el. A legerősebb, de legközvetetebb kapcsolatban a gazdaság áll a joggal. A vitális szükségletek nyomása sorrendben megelőz minden mást, azonban kielégítésük után súlyuk elenyészővé válik, s más hatásoknak adják át helyüket. Ezzel szemben a legközvetlenebb, éppen ezért a leggyengébb alapja a jognak az eljárás, mivel az a legfejlettebb eljárási szerkezetben intézményesülve már maga is jog. A két említett objektiváció között az egyes alapok egyre gyengébben, de annál közelebről hordozzák a jogot.

Horváth Barna az alapok *hierarchikus rendezettségének* és az eljárások intézményesülésének vizsgálata során azt a tételt állítja fel, miszerint minél inkább megszűnik a magatartásminta létbeágyazottsága, minél élesebben elkülönül a konkrét magatartás lefolyásának folyamatától, illetőleg az eljárás a materiális objektiváció minél magasabb fokát éri el, annál formálisabb, kategorikusabb lesz az előírás (Zsidai 2008: 156–158).

Horváth a jog társadalmi alapjainak elemzését összeköti a Leonard Hobhouse-tól átvett, a társadalom és a jog fejlődésének összefüggéseire alkalmazott *négy fejlődési típussal*: a növekedés, a hatásosság, a szabadság és a kölcsönösség elemzésével. Általánosságban elmondható, hogy a négy fejlődéstípus egymás közti viszonyában a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn. A fejlődés akkor lehet optimális, ha mindegyik külön-külön arányosan egészíti ki a másik hármat. (Bármelyikük túlfeljedése – pl. a bürokrácia képeiben megjelelő túlnövekedés, a zsarnokságban manifesztálódó túlhatóság, a túlzott szabadság (liberalizmus), és a túlkölcsönösség (tervtársadalom) – a jog társadalmi létalapjainak összeomlásához vezet.) Ugyancsak a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn a jognak a gazdasággal, a hatalommal, a harccal, és a műveltséggel való kapcsolatában (pl. jogi túlszabályozás fenyegeti a gazdaság immanens törvényszerűségeit). *Egyenes arányú fejlődés* egyedül az eljárás és a jog fejlődése között áll fenn. A jognak ugyanis legközvetlenebb – épp ezért a leggyengébb és legkevésbé eredeti – alapja maga az *eljárás*: az eljárás végül is a jog fogalmába torkollik. Horváth Barna szerint azonban nemcsak, hogy az eljárás a jog fő/ nem fő fogalma, hanem fordítva: a jog mint legfejlettebb eljárás jelenti az eljárás felső fokát. A jog *genus proximuma* tehát az eljárás, míg az eljárás *superlativusa* maga a jog (Zsidai 2011).

Horváth számára tehát a *legintézményesedettebb*, legfejlettebb eljárást a jog jelenti, illetve egy társadalom mindenkor legintézményesedettebb eljárása maga a jog. A legintézményesedettebb eljárási szerkezet az, amikor is az eljárás mint (a konkrét magatartásokról leváló) forma eléri az eljárás *ideális* fogalmát. A jog „az összes egyéb eljárásokat felülmúlja intézményesség tekintetében, mert 1. az eljárások *tömegesek*, és állandóan működő szervekké [parlament, bíróság stb. – Zs. Á.] és intézményekké [per – Zs. Á.] sűrűsödtek, 2. tagoltságuk, egymást kiegészítő [hatásköri, büntetőjogi, polgárjogi stb. – Zs. Á.] megoszlásuk és *hatásosságuk* a legnagyobb, 3. a társadalmi szabadságnak és szükségletkielégítésnek, valamint 4. a társadalmi kölcsönösségnek és igazságosságának a legalkalmasabb eszközei” (Horváth 1937: 31). Az eljárás *szabadsága* egyben a társadalom szabadsága is, hiszen a jog a kényszer monopolizálásával megszünteti a magatartások feltételeit érintő, különböző objektív és szubjektív tényezők kaotikus kényszerét, s mindegyiket felszabadítja a többi magatartás rá gyakorolt kényszere alól. Az eljárás és a jog *kölcsönössége* pedig abban fejeződik ki, hogy mind könnyebbé válik a különböző fejlettségű eljárások – az erkölcs, a közvélemény és a jog – közötti „átjárás”, egymásból való felfrissülésük, az elkülönülten fejlődő eljárási formák evolúciós eredményeinek átvétele (laikus és szakbíráskodás, jogi műveltség kiterjesztése, közvélemény alakítása jogpolitikai kérdésekben, bírói szabad mérlegelés stb.). Az eljárásmódok differenciálódásának és kölcsönhatásának fejlődése továbbá azzal a következménnyel jár, hogy a legintézményesedettebb eljáráshoz, a formális objektívációként felfogott joghoz képest más társadalmi eljárások (szokás, morál, gazdaság, hatalom) többé már nem mint eljárások jönnek számításba, hanem pusztán materiális objektívációként, mint a jog értéktartalmai.

Materiális jogszociológiájának korántsem kimerítő elemzése után felmerül a kérdés: a *Rechtssoziologie*-ban valóban sikerült-e Horváth Barnának a jog szisztematikus elemzése? Az öt társadalmi objektíváció és a négy fejlődési törvényszerűség funkcionális összefüggéseinek segítségével a jogi változás négy dimenziójában vajon fel tudta-e mutatni a jog szinoptikus karakterét? Sorolhatnánk itt az elismerő és a kritikus véleményeket. Érdeemes azonban felidézni Horváth tudósi magatartásának megítélése szempontjából

is igen figyelemreméltó önkritikus visszatekintését. Álláspontja szerint elméletének *maradandó* eredménye egyrészt a szinoptikus módszertan, másrészt pedig az eljárási jogelmélet kidolgozása. A társadalmi objektíváció és az egyetemes törvényszerűségek teljesítményösszefüggéseire vonatkozó vizsgálatait (vagyis alapvetően a *Rechtssoziologie* második részének zömét) azonban már munkássága *mulandó* fejezeteinek tartja. „A gondolkodás történetében gyakran előfordul, hogy új alapgondolat első ízben olyan groteszk alkalmazásban tör keresztül, amely semmi arányban sem áll a később felismert jelentőségéhez. Nálam is a szemléleti módszer megtalálása a hegyek vajúdásával, a jog és a társadalom közötti »csökkenő teljesítmény törvényszerűsége« pedig, amelyet a módszer alkalmazása útján véltem elérni, a nevelés égerke születésével volt egyértelmű” (Horváth 1941b: 67–68). „Sok hűhó semmiért?” – tehetnénk fel Horváth Barnával együtt mi is a kérdést. Hiszen azért mégsem arról van szó, hogy a könyv második, szisztematikus részében Horváthnak ne sikerült volna érzékelteni tény és érték szinoptikus szerkezetét, vagy hogy a funkcionális társadalmi teljesítményösszefüggések törvényszerűségeit revideálni kellene. Sokkal inkább arról, hogy az első részben kifejtett alapgondolat átütő jellegéhez *képest* az eredmény – Horváth talán túlságosan is kíméletlen szavaival élve – „tényleg szintelen, semmitmondó” (Horváth 1941: 69).

Valóban elképzelhető, hogy az utókor olvasója úgy érzi, a számára már esetleg ismert jogszociológiai megállapításokhoz a szinopszis módszertani találmányának alkalmazása nélkül is eljuthatott volna. Továbbá míg egyes szakaszok (így a gazdaság vagy a hatalom) álláspontunk szerint túldimenzionáltak, mások nem kellőképpen kidolgozottak (tudás, eljárás). Elmondható az is, hogy találhatók fragmentális, nem szisztematikus felépített részek (joghelyzetek tana, jogi szervek elmélete), s esetenként megtörnek az argumentációs vonalak (szabadság, kölcsönösség fejlődéstörvényeinek tárgyalása, jogi értéktan). Horváth maga is elismeri, hogy megkülönböztetéseknek „elvontsága, a funkcionális összefüggéseknek elvontan felfogott problematikája, a módszer termékenyebb alkalmazását, jelentőségének kibontakozását megakadályozta” (Horváth 1941b: 70–71). A módszer és alkalmazása közötti ellenmondást Horváth azonban nemcsak saját hibájának tudja be, hanem annak is, hogy a mű megírásakor még nem születtek meg, illetve számára kevésbé voltak ismertek azok a rokon törekvések, melyek segítettek volna a módszer gyümölcsözőbb kiaknázásában. „Hiányoztak a szkeptikus gondolkodás (Hume), az újabb lélektan, a mélyszociológia és az újrealizmus tanulságai... A szemléleti módszert ezek nélkül a közvetítő gondolatok nélkül *nem is lehetett* termékenyebben alkalmazni” (Horváth 1941b: 72).

Horváth Barna mindezeket a tapasztalatokat a *Rechtssoziologie* megjelenését követően igyekezett kiaknázni. Olyan fontos tanulmányai mellett, mint a *Macht, Recht, Verfahren* (Horváth 1936) és *A szociológia elemei* (Horváth 1938) fényes tanújelét adja ennek az 1937-ben megjelent *A jogelmélet vázlat*a című munkája, melyet gondolatisága, felépítettsége, kidolgozottsága tekintetében méltán tarthatunk a jogi valóság szociológiai konstrukciója, az eljárási jogszemlélet, s ezzel együtt a magyar jogbölcselet kiemelkedő teljesítményének. Horváth e könyvében a szinoptikus módszertani eredményt már adottnak veszi, s a hangsúlyt inkább a jog változásának, helyességének és fogalmának beható vizsgálatára helyezi. Bár az alapgondolat, vagyis a *Sein* és *Sollen* szemléleti összekapcsolása kimondottan vagy kimondatlanul végig jelen van Horváth munkásságában, elméletileg figyelemre méltó adalékot már csak a *Field Law and Law Field* (Horváth 1957) című, már

Amerikában megírt, és ugyancsak komoly nemzetközi vitát kiváltó tanulmányában nyújt, melyben annál megalapozottabbnak véli szinoptikus jogelméletének érvényességét, minél inkább gyökeret ver az a fizikai-filozófiai belátás, miszerint a természetben sem kauzális törvényszerűségek uralkodnak, legfeljebb statisztikai valószínűségek állapíthatók meg.

Horváth Barna szinoptikus-processzuális jogelmélete egy hihetetlenül érdekes társadalom- és szellemtörténeti szituációban a kor, a személyiség és a gondolat egyedülálló, mondhatni dialogikus találkozásának eredményeképpen született meg. A horváthi életmű a nyugateurópai tradíció két világnak metszéspontján rendkívül eredeti ötvözetként jött létre. Horváth Barna a szükségszerűség és szabadság, biztonság és spontaneitás, a dogmatikus és kritikai gondolkodás Szküllája és Kharüdisze között hajózva dialektikus éleseműjűséggel kísérte meg a létet (*Sein*) és érvényt (*Sollen*) egymástól végletesen elválasztó áthidalhatatlan szakadékon való gondolati (logikai) úrrá levést. A jogot kívánta kutatni, még pedig az egész jogot, amelyet a kor tradícióinak és kihívásainak megfelelően kizárólag egy sajátos, „szemléleti jogszociológia” keretében tudott elképzelni – mégpedig végtelen alázattal. A végső megoldást nem kívánja összetéveszteni a végső megoldás iránti vágyakozással. „Őszintén örülnék annak” – vallja –, „ha vizsgálódásaim hozzájárulhatnának a társadalomban és a jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű megértéséhez” (Horváth 1934: III).

Hivatkozott irodalom

- Bayer József (1989): *Az érték antinómiái. Az újkantiánus értékelmélet hatása a szociológia módszertanára*. Budapest: Akadémia.
- Bibó István (1986): Kényszer, jog, szabadság. In *Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet (1934–1944)*. Vida István és Nagy Endre (szerk.). Budapest: Magvető, 5–147.
- Cardozo, Benjamin N. (1981): A bírói döntési folyamat természete. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 293–306.
- Cs. Kiss Lajos (2017): Emlékezés Horváth Barnára (1896–1973). In *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Révész Béla (szerk.). Szeged: Iurisperitus, 11–33.
- Darmstaedter, Friedrich (1935): Der Rechtsphilosoph Heinrich Ahrens und die Anfänge der wirtschaftlich-soziologischen Rechtsauffassung. *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* (9): 37–53.
- Ehrlich, Eugen (1981): Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 73–98.
- Fikentscher, Wolfgang (1975): *Methoden des Rechts*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Gurvitch, Georges (1940): *Éléments de Sociologie Juridique*. Paris: Aubier.
- H. Szilágyi István (1995): Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In *Portrévázlatok. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Szabadfalvi József (szerk.). Miskolc: Prudentia Iuris, 211–266.
- Horváth Barna (1926): *A társadalom és az állam funkcionális szemlélete*. Budapest: Stehphaneum Nyomda és Kiadó.
- Horváth Barna (1928): Természetjog és pozitívizmus. *Társadalomtudomány* (8): 213–247.
- Horváth Barna (1934): *Rechtssociologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Berlin: Grunewald.
- Horváth Barna (1936): Macht, Recht, Verfahren. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (30): 67–85.
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlata*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Horváth Barna (1938): A szociológia elemei. *Acta litterarum ac scientiarum reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephina, Sectio: Juridico-politica Tomus* (13): 241–276.
- Horváth Barna (1941a): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Budapest: Sárkány Nyomda.
- Horváth Barna (1941b): A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány* (21): 43–74.
- Horváth Barna (1957): Field Law and Law Field. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* (8): 44–81.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és Alkotmány*. Zsidai Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Horváth Barna (2001): *Angol jogelmélet*. Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft.

- Horváth Barna (2006): *A jog alapjai*. Budapest: Szent István Társulat.
- Kant, Immanuel (1981): *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémia.
- Kantorowicz Hermann (1981): Küzdelem a jogtudományért. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 99–122.
- Kelsen, Hans (1916): Die Rechtswissenschaft als Norm-oder als Kulturwissenschaft. In *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft in Deutschen Reiche* (40). Leipzig: Duncker und Humblot.
- Kelsen, Hans (1920): *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*. Tübingen: Mohr.
- Kelsen, Hans (1922): *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*. Tübingen: Mohr.
- Kelsen, Hans (1928): *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus*. Charlottenburg: R. Heise.
- Kelsen, Hans (1949): *General Theory of Law and State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan*. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Kuhn, Thomas (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lacambra, y Legaz (1935): *Rechtsoziologie*. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts. Par Dr. Barna Horváth. *Revue Internationale de la Theorie du Droit* (9): 141.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1962): *A törvények szelleméről*. Budapest: Akadémia.
- Moór Gyula (1934): *Szociológia és jogbölcselet*. Budapest: Atheneum.
- Moór Gyula (1935): *Az alkotmány*. Szeged: A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem kiadása.
- Nagy J. Endre (2017): Perjog és szintézis: Horváth Barna életvitale és elmélete. In *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Révész Béla (szerk.). Szeged: Iurisperitus. 208–217.
- Percz László (2000): A jogfilozófiai hagyomány. In Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Budapest: Áron Kiadó, 100–127.
- Peschka Vilmos (1981): A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 7–52.
- Pokol Béla (2005): *Jogelmélet*. Budapest: Századvég, 302–342.
- Pound, Roscoe (1910): Law in Books and Law in Action. *American Law Review* (44): 46–64.
- Pound, Roscoe (1981): Társadalomirányítás jog útján. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 307–332.
- Rehbinder, Manfred (1971): Einführung. In *Horváth Barna: Probleme der Rechtssoziologie. Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung*. Ernst Hirsch és Manfred Rehbinder (szerk.). Berlin: Duncker und Humblot.
- Szabadfalvi József (1999): *Jogbölcseleti hagyományok*. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press.
- Timasheff, Nyikolaj Szergejevics (1939): *An Introduction to the Sociology of Law*. Cambridge: Harvard University Committee on Research in the Social Sciences.
- Varga Csaba (1992): *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest: Akadémia.
- Vas Tibor (1937): A Tiszta Jogtan és a szemléleti jogelmélet. *Szellem és Élet*. 1(4): 239–253.
- Verdross, Alfred (1963): *Abendländische Rechtsphilosophie*. Wien: Springer.
- Zsidai Ágnes (1991): A perspektiva tüneténye. Horváth Barna jogfilozófiája. *Világosság* (32): 917–927.
- Zsidai Ágnes (2005): A jog genus proximuma. Horváth Barna processzuális jogelmélete. *Jura* (2): 146–151.
- Zsidai Ágnes (2006): Das Problem der Überbrückbarkeit von Sein und Sollen in der synoptischen Rechtstheorie. *Annales. Sectio Iuridica* (47): 423–426.
- Zsidai Ágnes (2008): *A Tiszta Jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete*. Budapest: Szent István Társulat.
- Zsidai Ágnes (2011): Das Verfahren als genus proximum des Rechts. *Autonomie – Prozessrecht. Annales. Sectio Iuridica* (52): 423–426.
- Zsidai Ágnes (2023): The Janus-Face of Law. Barna Horvath's Synoptic Theory of Law. In *Progress and Justice: Globality and Locality from the Aspects of the World and the Individuum*. Szmodis, Jenő és Mitoma, Tamio (szerk.). Nagoya: Narumi Publishing Co. Ltd., 115–131.

Zsidai Ágnes

jogász-szociológus, az ELTE Állam-és Jogtudományi Kara Jog-és Társadalomelméleti Tanszékének habilitált egyetemi docense (Budapest)

Fleck Zoltán

Vannak-e szociologizáló tendenciák a magyar jogelméletben?

Absztrakt: A magyar filozófiai hagyományon belüli szociologizálás nem jellemző a jogelméletben. E hiány okai történeti, tudománytörténeti, politikai jellegűek. A magyar jogelméletben nem létezik szociologizálás. A társadalom fogalmának hiánya, a problémaérzékenység szűkössége a magyar társadalom és politika fejlődéstörténetéből következik. A jogtudományok és a jogelmélet elvileg is nehezebben fogadja be a társadalom elméletének alapkategóriáit, a modernizáló és rendi hagyományokkal bajlódó jogászai gondolkodás pedig erre különösen képtelen. A szociologizálás, a társadalmi problémák érzékelésének hiánya hosszú távú következményekkel jár. A társadalom fogalmának kezelése a jog teoretikus reflexióiban nem tükrözi a szociológia tudományának lehetséges útjait. A korabeli nyugati társadalomtudomány eredményei sem kerülnek be a joggal foglalkozás főáramába.

Kulcsszavak: jogelmélet, szociológia, tudománytörténet, magyar társadalom

„...a politikai hatalom társadalmi bázisának ügye, mely a mai demokratikus elmélet szemszögéből nagy horderejű kérdés, ám a preindusztériális társadalmak kutatói számára csekély jelentőséggel bír”
(Skinner 1997: 18).

Bevezetés

A címben felvetett kérdés több, mélyebb probléma tisztázását igényelné, néhányat próbálok ebben az írásban megfogalmazni. A jogelmélet (jogtudomány) és „szociologizálás” fogalmainak tisztázása után akár arra is juthatunk, hogy a jogelmélet és a jogtudomány nem tudomány, alig rendelkezik önreflexióval, a szociologizáláshoz pedig legalább a társadalom fogalma és a társadalmi problémák érzékelése szükséges lenne. A magyar jogelméleti hagyomány fősodra, legalábbis hazai környezetben emlegetni szokott irányai elhanyagolható társadalmi problémaérzékeléssel bírtak. Ma, amikor aligha beszélhetünk bármilyen jogelméleti jelenlétről, a kérdés is irrelevánssá vált. A jogászai gondolkodásra és az úgynevezett jogtudományokra alig van hatással a jogelmélet.

A társadalomtudományok története szerint a periféria termékeny lehet a társadalmi válságokkal csiszolt érzékenység következtében a teoretikus és fogalmi innovációban (Hanák 1999). De ez aligha igaz a jogtudományra, amely a hatalom közelsége miatt folyamatos autonómiahiátusban szenved. Pontosabban az állami hatalomhoz való kapcsoltság természetes eleme, az autonómia hiánya nem okoz szenvedést. A küzdelmek a hatalomhoz való közelségért és az ebből származó hasznokért folynak.

A szociologizálás annak megnyilvánulása lehetne, hogy létezik egyfajta diszciplináris helykeresés, különböző iskolák küzdelme, megindult a tudományos emancipáció és intézményesedés. A magyar jogelméletben azonban a hagyomány- és iskolateremtés hiánya, töredezettség és diszkontinuitás jellemző. A jogtudomány és elmélet hagyományteremtő kísérleteit, Pikler, Pulszky, Somló, Moór, Horváth életművét a politikai akarat közbeavatkozása miatt lehetetlen követni (Pikler 1910; Somló 1907; Pulszky 1899; Horváth 1937; Moór 1923). Maguk sem tudják kiteljesíteni életművüket, egy generációnyi idő sem adatik a diszciplináris megalapozáshoz. Léteznek szociológiai művek, amit jogászok írtak (Pulszky 1890; Somló 1907), létezik a jog társadalomelméleti megközelítésének kísérlete (Horváth 1995), de a 20. század második felének közepéig nem létezik jogszociológia és a jog szociológiai elmélete sem.

A kérdést megközelíthetjük egy másik irányból is: hogyan látták a társadalmat a jog teoretikus próbálkozásai? A magyar filozófiában van reflexió a környezet problémájára, ez a szociologizáló hagyomány (Demeter 2011). De volt-e ilyen a jogelméletben? Látták-e egyáltalán a társadalmi feszültségeket, munkálkodtak-e a társadalom jogelméletileg használható fogalmán? Horváth Barna szinoptikus módszere szerint lényeges a társadalmi tapasztalat, de ez nála is teoretikus feltételezés marad, a valós társadalmi tapasztalás feldolgozása nélkül (Horváth 1995). A gyakorlati jogászat tapasztalatai nem képesek a szintetizálódásra megfelelő elméleti előmunkálatok nélkül. A gyakorlatnak pedig másra van szüksége a jogrendszer folyamatos modernizációs, adaptációs kényszerei miatt. A társadalom mint a jogi szabályozás tárgya kívül esik a tudomány érdeklődésén, és meghaladja

a praxisorientált szakjogtudományok képességeit. Azok ugyanis a jogelméleti fogalmi készlet nélkül eszköztelenek. Még ha ezt nem is érzékelik. A gyakorlati jogászat tapasztalata a papiros jog és a társadalmi valóság közötti szakadékokról, az állami norma jogsultságteremtő és szabadságmegvonó Janus-arcáról legfeljebb érzékenységet és szakmai lelkiismeretet sugárzó publicisztikákban öltenek testet. Mint azt Jászi Oszkártól tudjuk, a politikai publicisztika műfaja a professzionális politika pótszere (Jászi 1982). Ennek ára pedig a teoretikus és módszertani hanyagság és útkeresés tudományelöttes állapota.

A jogelmélet szociologizálását megközelíthetjük azonban még radikálisabban. Ahhoz, hogy ilyenről beszélhessünk, szociológiára és még inkább a társadalom léteire lenne szükség. Abban a korszakban, amelyben egyáltalán hagyományteremtésről lehet beszélni, a 19. század utolsó harmada és a 20. század közepe között, magyar társadalom sem létezik (Péter 1998a).

Ezek a lehetséges kiindulópontok a magyar jogelméleti hagyománnyal kapcsolatos negatív állításomhoz: nincs olyan értelmű szociologizálás sem, mint esetleg a magyar filozófiában.

A jogelmélet kudarca

Mit jelentene a szociologizálás a jog elméletében? Semmi esetre sem a társadalom professzionális tudománya, nem szociológia, de nem szociológiai jogelmélet, amely a jog lényegét valamilyen társadalmi tényezőhöz kapcsolná és nem jogszociológia. A szociológia tudományából átvett fogalmak használata diszciplináris feszültségek forrása lehetne, az intézményesedett tudományszakok között. A korszakban azonban az intézményesedés csonka, befejezetlen, kezdetleges és töredezett.

Ami a magyar jogelméleti hagyományban található, az legfeljebb „szociologizálás” (ha van értelme tovább gyengíteni a szociologizálás fogalmát). Vagyis komolytalan, nem szisztematikus, esetleges utalások, próbálkozások egy körvonalazatlan társadalomtudományi szemlélet felé. Nem is lehet másként a hazai szociológia korabeli kialakulatlan-sága és a jogelmélet provincializmusa miatt. A filozófiában azért alakulhatott némileg másként a szociologizálás, mert a társadalom elmélete közelebb áll a filozófiához, mint a jogelmülethez.

A jogelmületek számos kudarca között (Watson 1988) a nyugati jogi kultúra perifériájának teoretikus reflexióhiánya különleges helyet foglal el. A jog tudománya és a jogelmélet nem képes reflektálni a korszak nagy társadalmi problémáira. Nincs hozzá nyelve, fogalmi készlete, nincs meg a probléma: a modernitás. A klasszikus társadalomelmélet a jogrendszer, a jogi normát a koordinációs problematika részeként tematizálja. A klasszikus elméletalkotók a jogrendszer állapotában, a jog fejlődésében a társadalmi viszonyok tükrözödését képzelték (Durkheim 2001; Weber 1987; Maine 1988; Tönnies 2004). Sőt az elmületek, a mechanikus tükrözödés feltételezésével szemben képesek előremutató szerepet játszani, különösen a periférián (Tamanaha 2001). Meg is születnek Európa perifériáján azok a teoretikus kihívások, amelyek máig számottevő hatást gyakorolnak az elméleti jogi gondolkodásra (Ehrlich 2001; Petrazycki 1955). De a magyar hagyományból hiányoznak az ilyen kaliberű alkotók, sőt e művek adaptációja sem történik meg.

A magyar szociológia sajátosságai közé tartozik az intézményesedési folyamat akadozottsága, politikai kitétsége mellett, hogy jelentős szerepet játszott a klasszikus pozitívizmus és Spencer evolucionizmusa. E 19. századi irányzatok a jogelmélet számára is kiindulópontként szolgáltak elsősorban Pulszky és Somló életművében. Ahogy azt Jászi Oszkár megfogalmazta, a valós viszonyok szisztematikus feltárása helyett a társadalomtudomány a modern állam működéséhez elengedhetetlen professzionális politizálás helyettesítő szerepére vállalkozott a publicisztika műfajában (Jászi 1982). A társadalomtudomány politikai funkciójának megfelelően a nemzetiségi kérdés, a választójog és a közigazgatás problémái váltak a fő tárgyakká. A falu világának felbomlása, a városi szegénység sokkal kevésbé. Nincs elméleti reflexió és alacsony a módszertani tudatosság. A két világháború között a szociográfia, a falukutatás vált domináns irányná, irodalmi és mozgalmi igényekkel, ennek megfelelő hatásokkal. Az elégtelen intézményesedés, a műfaji sajátosságok, a tematikai szűkösség, a nyugati szaktudomány adaptációjának részlegessége nem tette lehetővé, hogy a jog mint a társadalom része elméleti vizsgálatok alá kerüljön. Így hatással sem lehetett a korabeli jogi gondolkodásra. A 20. század első két évtizedében, írja Szelényi Iván „...a társadalomkritikai funkciót maradéktalanul egy filozófiailag orientált szociológia töltötte be.” Amit 1919 után a szociográfia vállalt be (Szelényi 2018: 17). A jog elméletében a forradalmak által okozott politikai és intellektuális törés leginkább a szociológiai elméletekkel való kacérkodás eltűnésével járt. A radikális gondolkodók, a Vasárnapi Kör, a Galilei Kör, Lukács (Lukács 1971), Hauser (Hauser 1980), Polányi és Mannheim láthatatlan maradt a jog teoretikusai számára. Polányi Károly gazdaság-történeti és elméleti művei (Polányi 2004), Mannheim Károly tudásszociológiája természetes inspirálói lehetnek volna a jogfilozófiának (Mannheim 2000). Ahogy a társadalomelmélet klasszikusai, úgy a később klasszikus elméletté vált kortársak sem kerültek be a jogászok látókörébe. Pedig például Mannheim kordiagnózisa, amely már 1935-ben megjelent, bőven kínálta volna a kapcsolódási lehetőségeket egy szociológiai jogelmélet számára (Mannheim 1999). A radikális, útkereső, kritikai elméletek és fogalmak távol estek a hatalomhoz vészesen közeli pozíciókban működő jogtudománytól és jogfilozófiától.

Mi a szociológia?

Mit is várunk a jog elméletétől, amikor a szociologizálás nyomait keressük? Ebben az értelemben a szociológia, a társadalom elmélete a modernre adott tudományos válaszkísértel. A nagy átalakulás által okozott kulturális, társadalmi válságok értelmezése. Amiből az következne, hogy ideális körülmények között a jogfilozófia egyik bázisa, szövetségese. Hiszen az államnak és jognak alapvető funkciói vannak a modern társadalmi rendszerek működtetésében. Weber, Durkheim és általában a klasszikus szociológiai elméletalkotók a jogi szabályozás kérdését ekként is kezelték. Magyarországon azonban a korábban említett radikális társadalomfilozófián kívül alig van reflexió a modernitás által létrehozott válságokra. E problémahalmaznak, amely tudományalapító és alakító hatással volt számos régióban, semmi érzékelhető hatása nem volt a jogi gondolkodásra. A társadalmi reform tudományos bázisa normális esetben a klasszikus szociológia, amely a modernizáció

patológiáit tematizálja. Azt az állítást lehet megfogalmazni ezek alapján, hogy a magyar jogfilozófia vakságát a társadalmi patológiákra két alapvető tényező magyarázza. Egyrészt nincs eléggé erős tudományos szövetségese és versenytársa, mert nincs professzionális szociológiatudomány. Másrészt a modernizáció óhaja, a kimaradás érzete erősebb, mint a modern következményeinek tapasztalata. Abban a munkában pedig, hogy a nemzeti partikularizmusból egy univerzálisabb igényű, a nyugati modernitás általános összefüggéseit látó tudományt faragjon, a jogtudományok és jogelmélet eleve hátrányban vannak. A nemzetállami jog tárgya elfedi a társadalmi kérdéseket, különösen olyan politikai kultúrában, ahol a politikai imagináció a nemzeti egység és szuverenitás kérdéseiben merül ki. Az államszemlélet korlátozottsága megnyomorítja az állami jog teoretikusait is.

A tapasztalás milyen formáját keressük a szociologizálásban? Egy korszak tudományos mezőjét alapvetően meghatározza, hogy honnan veszi a valóságot, mi számít empiriának, mi a viszonya a valósághoz, vagyis mi a tapasztalás rezsimje. A valósághoz való viszony a kor tudáskultúrájának alapja és többek között azt is jól megmutatja, hogy milyen elmélet következik egy-egy uralkodó tapasztalatszerzési formából (Némedi 2011a). Az egyéni magatartás, kollektív cselekvés, a statisztikákkal bemutatható társadalmi tény, vagy történelmi tény olyan központi tudásrezsimek központi fogalmait írják le, amelyek jellemző teoretikus kiindulópontokként szolgálnak. A jog elméletének egyik lehetséges ilyen alapfogalma az állami norma, ami legfeljebb egy tiszta jogtanhoz vezethet, de nem szociologizáláshoz. Bár, mint tudjuk, Hans Kelsen hazai adaptációja sem sikerült (Jakab 2007).

Kiindulhatunk a szociologizálás nyomait keresve a használatba vett társadalomfogalomból is. A társadalom kritikai használatának, ami a szociológiai elméletek egyik legjellemzőbb alakja, Némedi Dénes három típusát különböztette meg (Némedi 2011b). A társadalom mint valóság szemben a közjogi kérdéssel, nemzeti mítoszok helyett a parasztság, a munkások helyzetének leírása, a szegénység és egyenlőség elemzése. Ehhez a kritikai értelemhez merni kell látni a valóságot. Itt a társadalom szemben áll a politikával, és jellemző műfaja a szociografikus valóság-leírás. Lehetséges a társadalom fogalmának kritikai használata az egyenlőtlen struktúra és újratermelése feletti felháborodásként, a szociális kérdés felvetéseként, a középosztályi mércétől eltérő élethelyzetek, felbomlások, devianciák leírásához és értelmezéséhez. Végül kritikai potenciállal rendelkezik a társadalom társulásként, illetve ennek problémáiként értelmezése. A társadalom a szabad egyének együttműködése, az ebben beálló zavarok a közösség integrációjának problémája, amelyhez a polgári nyilvánosság és a társadalom mint szerződéses fogalom kapcsolódik (Némedi 2011b). Ezek a társadalomértelmezések elvileg alkalmasak lennének egy jogelméleti szociologizálás számára is, de ilyen társadalomértelmezéseket nem lelünk a hazai pályán kanonizált művekben.

Mindez nem meglepő a tudástermelés történeti helyzethez kötöttségét feltételezve. A szociológia mint a modern problémáinak értelmezési kísérlete, a modern és premodern dichotómia történeti értelmezéséhez kapcsolódik. E nagy narratíva határozza meg az elméleti pozíciókat. A modern előtörténetének elhanyagolása, a történeti szemléletű szociológia hiánya vethető a modern szociológiai hagyomány szemére (Inglis 2014). A szociológiai dichotómiákra alapozott modernitásértelmezés a 19. századi gondolkodás terméke, a klasszikusoktól örökölt *doxa* része. A magyar jogi gondolkodás azonban a modernbe való bejutással küzd, az állam és jog a modern előidézésének instrumentuma.

Ennek szolgálatában haszontalan, sőt diszfunkcionális egy szociológiai társadalomfogalom és így a szociologizálás is.

Ugyanez weberi fogalmakkal: a modernitás értelmezése akkor válik szociológiai problematikává, ha az állam, a jogrendszer, a mindennapi élet racionalizálódását, a varázsvesztést valóban veszteségként is lehet értelmezni (Antaki 2012). A „vasketrec” problematika csak egy professzionálisan racionális bürokratikus gépezettel szemben, és nem az úri hivatal feudális hagyományaival szemben fogalmazható meg. Az instrumentális ésszel szembeállított társadalmi valóság (érzelem és *imagináció*) feszültsége értelmezhetetlen a nemesi hagyományok uralta elmaradottság viszonyai között. A probléma, amelyhez a szociologizálás kapcsolódna, nem látszik.

A magyar társadalom mint történeti probléma

Az a korszak, amelyben kereshetjük a társadalomról való gondolkodás nyomait a jog elméleti irodalmában nagyjából a 19. század utolsó kettő és a 20. század első négy évtizede. Ekkorra már az európai társadalomtudomány reflektált a modern megszületésének, vajdásának és válságának következményeire. Az a jellemző probléma, hogy hogyan lehetségesek az emberi kapcsolatok egy technológiai (ipari) korban, mit jelentenek a városi élet problémái, a jogi szabályozással foglalkozó szakemberek számára is releváns lehetett volna. Az emberi társulás megnehezedett formái, a modern nagyvárosi élet világa olyan kérdéseket vetett fel, amelyekre a kanti ihletésű filozófiai hagyományból kiindulva nehezen lehet reflektálni. A hazai jogi gondolkodásra inkább volt jellemző a kanti idealizmushoz való visszafordulás, az újkantianus szemlélet, miközben a szociológia egyfajta lázadásként jelent meg ezzel szemben. A kanti kategóriák életidegensége és a kanti etika univerzalizmusa, „könyörtelensége” (Arendt 1970) egyenes út a társadalom élő szövetének figyelmen kívül hagyásához. Az idealizmus és a normativizmus nem érdeklődik a hétköznapi valóság materiális viszonyai iránt. A társadalom elmélete szükségszerűen lázadt a kantianizmus reménytelenül apolitikus, a kor kihívásait érintetlenül hagyó szemléletével szemben (Chamberlain 2021). Csakhogy ez a korszak alapvető tapasztalata éppen az, hogy a tömeg, a gyorsaság és technológia világában a régi értékek és normák nem működnek. Ilyen módon a társadalom tudománya volt az újat érzékelő kihívás a filozófia és különböző ágai számára, a szociológia lökte a filozófiát az emberi interakció, a technológia és az ész határainak értelmezése felé. Filozófia mint tudomány radikálisan került szembe a társadalmi válság megértésének igényével. Erős és eredeti válaszok is születtek a modernitás kihívásaira. Olyan válaszok, amelyek kitekintettek vagy egyenesen bevonták a gyakorlati életet, nyitottak voltak a praxis felé. A korszak jellemző problémái: a technológiai haladás hatásai a szellemre, a közösségek felszámolódása, a szabad és aktív polgár eltűnése az individualizmus világában, az anómia különböző formái, a városi fogyasztói kultúra hatásai, azt sugallták a kortárs gondolkodóknak, hogy a társadalmi lény feltételezése nem magától értetődő, a teoretikus munka nem spórolható meg. A korszak határozott kritikai potenciálja a tapasztalat, a megélt dolgok értelmezése felé fordult. A morálisan autonóm egyén feltételezése elégtelennek bizonyult. A társadalmasodási folyamat problematikája a művelt polgár mindennapjait érintő tapasztalat volt. Ennyiben e

teoretikus irányváltás összekapcsolódik a *Bildungsbürgertum* kultúrameghatározó potenciáljával (Chamberlain 2021).

A polgári szellem számára kérdés a *Metropolis*¹ racionalizáló, az instrumentális ész az autonómiával szembeállító gyakorlata, a technológia szelleme, a *techné* uralma az *episteme* fölött, és az ebből származó elidegenedés. A kapitalizmus és a racionalizáció átírta a szociális kapcsolatokat, kiüresítette a hagyományos formákat.

Emberi vágyképpé az elveszett autonómiák egy új kollektívben való újjáépítése vált. A géptől való félelem, a kapitalizmus destruktív gyakorlata leépíti a kapcsolatokat személyességét és funkcionálissá teszi. Vasketreccé építi kívül és a szuperegő zsarnoksága alá rendeli belül (Mitzman 1970). Egy ilyen új világban új típusú emberi lét születik meg és új fogalmak kellenek értelmezéséhez. A hagyományos, közösséget integráló kultúra helyét átveszi a mechanikus, személytelen rendszer, a személyes hivatás kiüresedik. Az első világháború után még a morális problémák iránt kevésbé érzékeny túlélők számára is világossá lett, hogy politikai, társadalmi, tudományos, szellemi erőfeszítések szükségesek az újjáépítéshez: hogyan lehet társadalmat építeni ilyen körülmények között, hogyan lehet az együttélést újjászervezni. Ezek a problémák első látásra a jog teoretikusait is érintik, a jogászai önelégültség gyakran emlegetett metaforikus kifejezése, a „társadalmi mérnökösödés” üres képzelődés maradt, a teoretikus lehetőségeket a magyar jogelmélet nagyjából egészében kihagyta. A tudomány fősodra a Monarchia életében és felbomlása után is a nemzeti szuverenitással, a modern jogalkotási termékek adaptációjával, a politikai válságokkal látszik elfoglalva lenni. A jog elméletével foglalkozók is érzékelték a társadalmi elmaradottság terheit, a jogrendszer modernizációjának akadályait, de érintetlenül hagyta őket a modernitás által okozott változás. Nem tapasztalták a modern társadalmi élet feszültségeit.

A magyar társadalomfejlődés trendjei nagyrészt eltérő tapasztalati világot hoztak létre, a problémák más kombinációit, a tudomány és képviselői számára más-más intézményes és egyéni illeszkedési kényszereket. A 19. század utolsó harmada a dinamikus ipari fejlődés korszaka, de a dolgozó népesség 64 százaléka az első világháború előtt is a mezőgazdaságban foglalkoztatott, ez az arány 1930-ra is csak a foglalkoztatottak felére esik vissza (Berend és Ránki 1976). Az átalakuló társadalomszerkezet ellenére a nemzeti jövedelem negyedét teszi ki az ipari termelés, 1910-re a munkások száma eléri az 1 milliót, a keresők 17 százalékát. Ez ahhoz azonban elég nagy, hogy a szociális törvényhozás elmaradása megteremtse a munkáskérdést, amelyre az intellektuális életnek reagálnia kell. A két világháború között Csehországhoz és Ausztriához képest az ipari termelés alacsony, a nemesi társadalom belső szerkezete és pozíciója alig változott. A rendi mentalitást hordozó történelmi középosztály domináns szerepet játszik az állam apparátusában. A bürokrácia társadalmi bázisa és a hivatali racionalitás állapota, az állam szerepe és jellege a joggal kapcsolatos tudományterületeket alapvetően határozza meg. A társadalomtudományok alulintézményesedettsége, a felsőoktatás konzervatív struktúrája megnehezítette és torzította a gyakorlat (jogalkotás és alkalmazás) és a tudomány viszonyát. Az államot, tudományos intézményeket és oktatást jellemző konzervatív eszme következetesen szemben állt a szabadelvű jogkiterjesztéssel. A „hivatalosság” nem nyitott

1 Fritz Lang 1927-es filmje a modern város tömegkulturális metaforájává vált.

a szövetségkeresésre társadalmi csoportokkal vagy a szűk progresszív jogászokkal. Az állami rekrutáció logikája döntő tényező abban, hogy milyen viszony alakul ki az állami jogot létrehozó és működtető tényezők és a tudomány között. Szemben a német bürokrácia szociális integrációt, különféle társadalmi csoportokat befogadó politikájával, a magyar állam nemesi zártsága az államszellem zártságát is jelentette. Ennek megfelelően jogtudomány és jogelmélet egyetlen elképzelhető címzettje, az állam alkalmatlan volt másnak a befogadására, mint a jogtechnikai, dogmatikai ajánlások. A jogtudomány és jogászképzés mindig osztozik az állam sorsában. Autokratikus állami szerkezet természetes módon jár együtt a jogászai foglalkozások többségének és a jogászképzésnek a tekintélyelvű konzervativizmusával. A tekintélyelvű konzervativizmus alkalmatlan a társadalomtudományok befogadására. A jog hatalomközelisége reménytelené teszi a szellemi emancipációt és a kritikai potenciál ápolását.

Schvarcz Gyula 1870-es panasza, miszerint „nálunk még nem jött létre a társadalom” az etnikai heterogenitást és a feudális „kasztok” zártságát említi, de a *Huszádik Század* körének politikai és tudományos publicisztikái is többnyire ezt célozzák. Jellemző, hogy Concha Győző 1927-ben a maga által feltett kérdésre, „Van-e magyar társadalom?” egyértelműen nemleges választ fogalmaz meg (Concha 1927). Az összetartó tényezők, a kohézió hiánya, a nemzetiségek problémáinak kezeletlensége, a társadalmi csoportok, foglalkozások közötti érintkezési viszonyok csonkasága vezet ahhoz az állításhoz, hogy aligha beszélhetünk társadalomról. Ami a fogalmat magát illet, „[a]z absztrakt, általános »társadalom« szó a magyar nyelvben szintén a XIX. században terjedt el, és 1867 után az egyénnel, valamint az állammal való szembeállításában nyerte el értelmét” (Péter 1998: 155). A társadalom fogalma leginkább mint program tételeződik, valami, amit létre kell hozni. A társadalomépítés toposza jól illeszkedik a „társadalmi mérnökösködés” jogászideológiájához, de a konstruálás konzervatív, állagmegőrző szándékokkal és szellemi közegben ellentmondott a társadalom professzionális és kritikai megismerési programjával. A szerves, alapok nélküli, idegen kapitalizmus (Hajnal 2003), a feudális társadalomszerkezet alapjai, a latifundium, az egyház és az állam (Erdei 1943) a társadalomszerkezet jellegadó erői maradtak.

Péter László a társadalom fogalmának lehetséges használatait elemezve hasonló következtetésre jutott (Péter 1998a). Elvileg társadalomról modern értelemben beszélhetünk az egységes jogrend, a közös kultúra vagy a közösen viselt szociális probléma értelmében. A *társadalom mint egységes jogrend* a modern jogfejlődés alapjait, a jogegységet, jogegyenlőséget jelenti, ami a kohézió elemi alapjait teremti meg. A törvényekkel szabályozott, jogegyenlőséget feltételező rendet lehet társadalomnak tekinteni, ezzel szemben a rendi szokásoknak alávetett jobbágyrendszer premodern barbarizmus. A törvényhozás működési elve, hogy a jog megváltoztatható, a racionalitás és az érdekek egyeztetésének útján. Ez a modern jogi racionalitás polárisan szemben áll a werbőczyánus kultúrával. A nemzeti, társadalmi, jogi egység tipikusan jogkiterjesztés útján történik, ami Magyarországon sikertelen program maradt. A jogkiterjesztés terén a Bach-rendszer oktrojált pántensei jelentették az előrelépést. De a magyar politikai és jogi elit saját erejéből, 1867 után elmulasztotta az általános jogegyenlőségi deklaráció megfogalmazását, vagyis a modern polgári társadalom léteéhez szükséges jogi modernizációt. A szokásjogi úton fejlődő polgári emancipáció megkésett és töredezett maradt.

A társadalom mint közös kultúra az etnikailag homogén Magyarországon sem jöhetett létre a súlyos műveltségi hiányok miatt. A század első évtizedében a 6 éven felüliek 40%-a írástudatlan volt, miközben a fővárosi magaskultúra soha nem látott virágzását élte a két világháború között.

A társadalom mint szociális probléma relatíve későn, az első világháború után fogalmazódik meg. A szociális kérdés hivatalos fővonala a birtokosok és dzsentri érdekek valamint a közszolgálatban dolgozók védelmét szorgalmazta.

A jog tudománya és elmélete számára azonban különösen az autokratikus elv töretlen intézményesülése számít sorsdöntőnek (Péter 1998b). Az állam cselekvési szabadsága kifejezett tiltás hiányában totális, a vélelem nem az individum szabadságának javára szól. Ennek megfelelően a központi és helyi tisztviselői hatalom alig korlátozott, az állam és jog viszonya megmarad instrumentális jellegűnek. A korabeli német *Rechtsstaat*-eszmé és gyakorlat, amely szerint törvénnyel kell biztosítani a polgár védelmét, és a hatalom működése a jognak alávetett, beleütközött a kormány szinte korlátlan rendeletalkotási jogába és a parttalan igazgatási diszkrécióba.

A jogállami védelmi rendszer, az egyén jogainak garantálása töredékesen, csak a büntető jogelvek szintjén érvényesült. A jogosultságok védelmének szintje a mindenkori gyakorlaton, a hatalomgyakorló belátásán múlt, tipikusan a nem városi jogszolgáltatásban szűkebb maradt, a jogegyenlőség érvényesülésének sem adva esélyt. A politikai szabadságjogokat a hivatal engedélyétől függő módon lehetett gyakorolni. A modern jogosultsági fejlődéssel szemben az autokratikus elv érvényesülési köre nőtt, egyre tágult a kormányzat felhatalmazása, nem intézményesült a bírósági felülvizsgálat a hivatali döntésekkel szemben. Mindezekre tekintettel fogalmazza meg Péter, hogy „A jogállam intézményeinek a kiépítése tekintetében Ausztria és Magyarország között a század végén egyre nőtt a szakadék” (Péter 1998a: 171). Különösen tragikus, hogy még a magyar liberálisok sem ismerték fel a civil társadalom megteremtésének jelentőségét. A gyenge pozícióban levő liberális jogász szellem sem a vallásszabadság és vallási egyenjogúság egyértelmű deklarálását követelte, hanem megelégedett a bevett, elismert, túrt felekezetek megkülönböztetésével, az állami gyakorlat önkényének téve ki a lelkiismereti szabadság gyakorlását. Ahogy a felekezeti szabadság, úgy általában az egyén és a társadalmi csoportok jogi státusza az állami politikáktól való függő maradt. A jogállapotok bizonytalansága miatt nem fejlődött ki a polgári jogérzet, ami a másik jogának elvételét sérelmezné. Ez a helyzet, amiben a jog és a jogászat mindvégig partner volt „megfosztotta a társadalmat attól a morális készletétől és önálló, kritikai magatartástól, amit Nyugat-Európában a szabadon fejlődő egyházak biztosítani tudtak” (Péter 1998a: 176). A civil társadalom kialakulása elmaradt.

Az autokratikus jogelv érvényesülése miatt a jogállam kiépítése lett volna a civil társadalom megteremtésének az előfeltétele. De nálunk sok tekintetben nem jött létre a képviselői intézmények és a független bíróságok hatékony közreműködésével alkotott szilárd jogrend (Péter 1998b: 176).

1867 után az önálló magyar igazgatás a rendeleti kormányzás fokozatos erősödésére, a törvénytörlő rendeletekre, korlátlan etatizmusra épült. A társadalomépítés programja értelmetlenné és kivitelezhetetlenné vált a hivatalnokállam és hatósági önkény közegeiben. A jogász és ezen belül a jogelméleti munka nem érte el a szilárd jogrend megteremtését,

aminek hiányában az autokratikus hatalom és az azt egymás rovására kiszolgáló, privilégiumokkal rendelkező csoportok szokásjoga érvényesült.

E tartósan intézményesülő szokásrend a magyar közjogi hagyomány, amelyben nem születik meg a modern társadalom. Az ezt az intézményesülést támogató jogászat és a mögötte ténykedő teoretikus szakma állt a legmesszebb attól, hogy a szociologizálással kacérkodjon. Szemben a kritikai eszmét valamelyest ápoló, szabadabb, bár ugyancsak torz fejlődésű filozófiával.

Alkotmányosság csak a rendi előjogok védelme érdekében működik, a dzsentri hivatalnokra támaszkodó uralmi szakszerűség se abszolutisztikus, se alkotmányos konstrukciót nem tesz lehetővé a dualizmus idején és utána sem. Ebben a helyzetben a politikai megoldást az egypártrendszerben és a diszkrecionális kormányzati hatalomban, az abszolutisztikus „parlamentarizmus”-ban látták. Ennek következtében nem jött létre politikai váltógazdaság (Hanák 1975), vagyis a politikai érdekartikulációt szükségessé tevő civil szféra.

A modernizáció „felemás”, egyenetlen, vonakodó maradt, a kis népek ellenállása a dinasztikus abszolutizmussal szemben akadályozta a középosztály polgárosodását, a civil társadalom létrejöttét. A társadalmi közép gazdasági, hivatalnoki, értelmiségi elemeket jelentett, amelyben a domináns viszonyt az értelmiségnek az uralmi elithez vonzó asszimilációs készségei jelentették. Ez koránt sem kölcsönös egymásrautaltságon, hanem uralmi dominancián alapult. A polgári az úrival szemben mindig alacsonyabb rendű maradt, a szerződés logikája nem lépett a becsületkód helyébe. A századforduló után a liberalizmus válságával a hivatalnok még inkább a dzsentrihez próbált igazodni, amiben a modernizációellenesség dominált, a konzervatív antikapitalizmus és nacionalizmus szervesen kapcsolódott össze és egészült ki az etnikai előítéletekkel. Egyedül a gyenge pozícióban levő radikális demokraták érzékelték e társadalmi állapot kilátástalanságát (Hanák 1997). A jogászat ebben a polarizációban nem találhatta meg a helyét. Pontosabban Magyarország egy modern alkotmányos elveket kikényszerítő jogi gondolkodás számára alkalmatlan hely. A nemzeti konzervatívok túlságosan modernitásellenesek, a radikálisok túlságosan kritikusak. A korszak egészére jellemző identitáshierarchia: nemzet, vallás megelőzi a szabadságot. A történeti helyzethez illeszkedő identitáskonstrukció mindig az antiliberalis nacionalista eszmeiség maradt. Amire nem tudott olyan jogi gondolkodás épülni, amiben a társadalom érzékelése jelen volt.

Ugyanekkor a modernizmus kultúrájával kapcsolatos borúlátás és dekadencia a kulturális élet más területein soha nem látott virágzásban volt és fantasztikus alkotásokat termelt. A marginalizálódott értelmiségiek kritikai alkotó ereje jelent meg ebben (Hanák 1999). A jogász szakma azonban nem marginalizálódott értelmiségiekből állt, hanem a hatalomhoz alkalmazkodó urakból. Az alkotáshoz vezető kulturális menekülési utak helyett az illeszkedési mintázatok és a hatalomközelségért való versengés voltak inkább jellemzőek. A jogelmélet menekülési útjai keskenyek és járhatatlanok, legalábbis nem vezetnek szociologizáláshoz. Az elfordulás, magába zárkózás az életidegen kantianizmushoz és fogalmi absztrakcióhoz vezetett. A szakítás az establishmenttel nehézkes, a premlét a jogászok számára nem választható opció. Ilyen körülmények között a jelentős alkotásokhoz elszakadás, elkötelezetlenség kellett volna. És mint az előzőekből következik, a társadalom felfedezése, a jogelméleten belüli szociologizálás jelentős kognitív és professzionális alkotóerőt kívánt volna. A hatalom közelsége vákuumként szívta el ezt az alkotóerőt.

A jogászi szocializáció természete

Nem mellékes az sem, hogy a korszak milyen értékátadási folyamatokban állította elő az állammal, joggal, politikával foglalkozó szakembereket. A jogászképzés nemesi habitusokat ápoló úri jellege soha nem szűnt meg, a jogászi pálya kiemelkedő mobilitási csatorna és pozícióőrzési lehetőség volt az úri középosztály számára. A jogászképzés eleve erős konzervatív természetét e társadalmi bázis tovább erősítette. Jászi Oszkárnak a Monarchia bukását elemző könyvéből arról is érzékletes képet kaphatunk, hogy az állampolgári nevelés teljes kudarca hogyan vált a fejlődés súlyos teherterelvévé (Jászi 1983). Nem volt lehetőség a tudatos állampolgári nevelés kialakítására a Habsburg Birodalom egyik felén sem. A jogegyenlőség alapú állami összetartozás gondolata sem fogalmazódott meg. Az elavult közjogi szerkezet és közgondolkodás megakadályozta, hogy modern módon fogalmazódjon meg állam és polgár viszonya. Ez a politikai elképzelés és mindenféle erkölcsi megfontolás hiányához vezetett. Az osztrák ősi dinasztikus, patrimonális szellemű közoktatás bizantizmussal, tekintélyelvűséggel és paternalizmussal telített volt. A Habsburg Birodalom nyugati felén is az uralkodónak való vazallusi hűség volt jellemző, a katonák sem népre, hazára vagy alkotmányra esküdtek fel. Nem állami öntudat, hanem császárt szolgáló hivatástudat származott ebből. A sajtó és a művelődési egyesületek, amelyek a civil társadalom bázisai, szeparatista nacionalizmusuk következtében az állameszme szempontjából károsaknak tűntek. A magyar közoktatási modell még ennél is retrográdabb volt, hiszen az ősi magyar állam mítoszáat, a nemzet egységének gondolatát, egy monolit nemzetállam képzetét ápolta egy etnikailag plurális országban. Az egységesítés, asszimiláció, centralizáció a feudális osztályok érdekeinek és szellemének megfelelően fogalmazódott meg, e narrációban a magyar nemes mint a nemzeti függetlenség kizárólagos ereje ábrázolódott. A romantikus, kirekesztő szimbolizmus szerint a magyar minden oldalról támadott hős.

...a gyermekek hátrafelé néztek, csak a múltat láthatták. Soha nem láthatták magukat a jelennel való kapcsolatuk tükrében. Ez a múlt pedig egy mesterségesen szerkesztett kép volt, melynek középpontjában a hősi magyar nemzet állt, néhány baráttal és sok ellenséggel körülvéve (Jászi 1983: 546).

A téveszmék, érzékcsalódások bővölete, amelyre később Bibó István is felhívta a figyelmet, akadályozta a modern racionális professzionális társadalomképzetek kialakulását. A sajtó és a civil szféra az állami hatóságok és nemzeti propaganda eszközeivé degradálódtak. A magyar állameszme a nemesség ápoló öleiben maradt, a bürokratikus racionálitással szemben szeparatista erőként működő nemesi szellem a hivatali igazgatást éppúgy áthatotta mint az oktatást.

A jogelméleti szociológizálás lehetetlensége

A történeti okokon túl tartós, általános problémák is akadályozzák a szociológia megteremkenyítő hatását. Egy más korszakról szólva Sajó András pontosan fogalmazta meg a jogtudomány általános problémáját:

A jogtudományban az eredeti megismerést ma is lapos leírásra törekvés nyomja el, ami önmagában a fennálló viszonyok ideologizálása; de ha kell, ezt nyílt eszményesítés és legitimálás egészíti ki. Ehhez jön korunkban egy nagy adag szociologizálás, amely ennek a laposságnak „tudományos mélységet” igyekszik adni. Mindezt készséggel szentesíti a neopozitivisták tudományelmélet, amelyet a jogtudomány hagyományos formáinak igazolására csak újabban fedez föl a jogtudományi elmélet, amikor – ahogy ez már a jogtudománnyal lenni szokott – más területeken ez az irányzat leáldozóban van (Sajó 1983: 21).

A joggal való foglalkozás (az ún. jogtudományok és a jogelmélet egyaránt) tudományon kívülisége korábban sem volt másként, és azóta se sokat változott. A társadalomtudományok, így a szociológia használata csak felületes, alap nélküli lehet. Vagyis sem elméleti, sem társadalomtudományokra jellemző módszertani végiggondolás, megalapozás nincs a magyar jogelméleti gondolkodásban.

Itt felmerül a problémaérzékelés általános strukturális problémája: honnan látszanak a társadalom krízisei? Az utcáról, a gyárból, a városból, a hivatalból? A faluból más látszhat, a jogi etnográfia és „élő jog” a magyar népi jogélet kutatásában politikai természetűvé vált. A jogszokások összegyűjtése inkább szándékozta a kodifikátort meggyőzni a szokások figyelembe vételéről, mint egy teoretikus pozíció alapanyagául szolgálni. A hivatalos, intézményes tudáshelyekről leginkább a nemzeti, nemzetiségi kérdést, szuverenitást és a közjogi kérdéseket látták. Közben azonban a kortárs problémaérzékelés irodalmi, művészeti, publicisztikai formái és az életformareformokban is testet öltő hétköznapi társadalomkritika virágzott (Németh és Ehrendhard 2018; Csunderlik 2017).

Szociológiát, sőt társadalmat kereső szemmel a magyar jogelmélet keserves olvasmány. Egyáltalán nem látszik belőle a magyar társadalom. Somló Bódog például az egyébként remek művében így ír:

A társadalmi élet törvényszerűségét nem szabad valamely külön társadalmi tüneménysorozat törvényszerűségében keresni, a társadalmi életnek sincsen más törvényszerűsége, mint az egyetemes természettudományi törvényszerűség, a mely minden egyes szociális jelenség törvényszerűségét közvetlenül meghatározza (Somló 1902: 24).

A beavatkozás és természetes kiválasztódás összehangolása a téma, de nincs szó arról, hogy miért is kellene beavatkozni, szabályozni, mi a probléma. A fejlődés iránya jellemző módon az egyre nagyobb állami beavatkozás és egyre nagyobb szabadság a beavatkozás megváltoztatására. De ezen túl sem Jászi állambölcsületében (Jászi 1903), sem Moór jogfilozófiájában (Moór 1934), sem Horváth Barna *Jogszociológiájában* (Horváth 1934), sőt Bibó jogfilozófiai írásában (Bibó 1935) sem látszik a szociologizálás, nincs társadalom néhány absztrakt utaláson kívül, társadalom mint szociális kérdés vagy probléma nem jelenik meg. „A társadalom különböző emberek oly magatartásainak az összessége (nem pedig embereknek összessége), amelyek egymás feltételeit érintik.” – írja Horváth Barna *A jogelmélet vázlatában* (Horváth é. n.: 21). Ez az analitikus szemlélet nem foglalkozik azzal, hogy mit jelent az individuumok közötti érintkezés. Legfeljebb a munkamegosztás elméleti jelentőségéig jut el. De nincs összefüggésbe hozva a munkamegosztás és a modern társadalom integrációjának problémája, bár kronológiai értelemben Durkheim művét, ami 1893-ban jelent meg ismerhette volna (Durkheim 2001). Persze ismerte, ezt a

Jogszociológiából tudjuk: A „Társadalmi teljesítmény-összefüggés”-ről, az eljárásról szóló ötödik szakaszban a társadalom növekedése és a bürokrácia összefüggése jelenik meg:

Az eljárásnak a szabadság jegyében való fejlődése azt jelenti, hogy a társadalmi magatartások az eljárás sajátos kifőrmálódása következtében egyre kevésbé érintik egymást. Egy kifejlett, differenciált eljárási apparátussal rendelkező társadalomban az élet, a testi sértetlenség, a hit, a gondolkodás, a tanítás, a szólás, a gondolatok nyilvános közlése, a gazdasági, ipari tevékenység stb. rendszerint és bizonyos előzetesen megvont határokon belül nem érintettek mások magatartása által (Horváth 1995: 334).

Ez lenne a jogi eljárás teljesítménye. Ezt aligha lehet szociologizálásnak látni, a magyar filozófia szociologizáló hajlamától is távoli.

A szociologizálás tétjei

A magyar jogelméleti hagyomány társadalmi fogalmát kereső újraolvasása után megállapítható, hogy a társadalmi, történeti valóság kritikus érzékelése és a jog teoretikus tárgyalása nem kapcsolódik össze. Még egy életművön belül sem, amelyre legekleatásabb példa Bibó munkássága. Jellemző módon talán Pulszky Ágost korai államtana áll legközelebb a szociologizáló szellemhez, amikor az egyre szélesedő társadalmi érdekkörökről ír, és amelyben nem mellesleg meghaladja a nemzeti társadalom határait is. Ugyanakkor éppen ez a szemlélet vezeti borúlátó jövőképhez. Amikor az egyházi társadalom felbomlik, ki tud fejlődni igazi funkciója, az egyházi autonómia. „Mikor lesz demokrácia Magyarországon?” Sokféle érdekkör, sokféle társadalmi érdek felbomlási folyamata után? Még sokáig nem. Pulszky 1890-es írása a munkáskérdésről üdítő korai kivétel az általános tendencia alól (Pulszky 1890).

A társadalom fogalma feltételezi az egyén modern fogalmát is. A társadalomról való gondolkodás összefügg az individuális szabadság, emancipáció lehetőségterével. A jog és állam modern működéséhez (jogállam, alkotmányos állam) szükség van a társadalmi probléma (a társadalom mint probléma) érzékelésére. Mindezek tehát kölcsönös konstituáló viszonyban állnak. Nem csak a jogegyenlőség deklarációjára van szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a civil társadalom, hanem a modern társadalom fogalmára (elképzelésére) is. Modern állam és jog működtetéséhez olyan állam és jogfogalom szükséges, amely mögött ott munkál a társadalom fogalma is, vagy legalább a szociologizálás.

Hivatkozott irodalom

- Antaki, Mark (2012): The Turn to Imagination in Legal Theory: The Re-Enchantment of the World? *Law Critique* 23(1): 1–20.
- Arendt, Hannah (1968): *Men in Dark Times*. New York: Mariner Books Classics.
- Berend T. Iván és Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK.
- Bibó István (1986 [1935]): Kényszer, jog, szabadság. In *Bibó István Válogatott tanulmányok I.* Huszár Tibor, Vida István és Nagy Endre (szerk.). Budapest: Magvető, 5–148.
- Chamberlain, Lesley (2021): *Street Life and Morals. German Philosophy in Hitler's Lifetime*. London: Reaktion Books.

- Csunderlik Péter (2017): *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest: Napvilág.
- Demeter Tamás (2011): *A szociologizáló hagyomány – A magyar filozófia fő árama a XX. században*. Budapest: Századvég.
- Durkheim, Emil (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ehrlich, Eugene (2001): *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. London: Routledge.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]): A magyar társadalom a két világháború között. In uő: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 291–346.
- Hajnal István (2003): Az osztálytársadalom. In *Az új Magyarország (Magyar művelődéstörténet)*. Miskolc: Gyula (szerk.). Budapest: Arcanum. Interneten: <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/78.html> (letöltve: 2024. január 30.)
- Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19–20. századi Közép Európában. *Történelmi Szemle* 39(2): 159–177.
- Hanák Péter (1975): A dualizmus válságának problémái a 19. század végén. In *Magyarország a Monarchiában*. Sólyom Gáborné (szerk.). Budapest: Gondolat, 223–288.
- Hanák Péter (1999): Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890–1914). In *A Kert és a Műhely*. Borus Judit (szerk.). Budapest: Balassi, 230–262.
- Hauser, Arnold (1980): *A művészet és irodalom társadalomtörténete I–II*. Budapest: Gondolat.
- Horváth Barna (1995 [1934]): *Jogszociológia*. Budapest: Osiris.
- Horváth Barna (é. n. [1937]): *A jogelmélet vázlata*. Budapest: Attraktor.
- Inglis, David (2014): What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology. *Cultural Sociology* 8(1): 99–118.
- Jakab András (2007): Hans Kelsen magyarországi fogadtatása. In *Hans Kelsen jogtudománya*. Cs. Kiss Lajos (szerk.). Budapest: ELTE ÁJK – Gondolat, 86–121.
- Jászi Oszkár (1983): *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat.
- Jászi Oszkár (1982): Tudományos publicisztika. In *Jászi Oszkár publicisztikája*. Litván György és Varga F. János (szerk.). Budapest: Magvető, 17–29.
- Jászi Oszkár (1903): *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Maine, Henry Sumner (1988): *Az ősi jog*. Budapest: Gondolat.
- Mannheim, Karl (1999): Korunk diagnózisa. In *Mannheim Károly*. Felkai Gábor (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 157–216.
- Mannheim Károly (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Mítzman, Arthur (1970): *The Iron Cage. An Historical Interpretation of Max Weber*. New York: Knopf.
- Moór Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest: Pfeifer Ferdinánd Kiadóvállalata.
- Némédi Dénes (2011a): A cselekvésemélet mint a szociológia „magva”. In *Szociológiai és Társadalomelméleti Tanulmányok*. Rényi Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK – Eötvös Kiadó, 159–178.
- Némédi Dénes (2011b): A társadalom mint kritikai kategória. In *Szociológiai és Társadalomelméleti Tanulmányok*. Rényi Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK – Eötvös Kiadó, 181–195.
- Németh András és Ehrenhard Skiera (szerk.) (2018): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest: Műcsarnok.
- Péter László (1998a): Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In *Az Elbától keletre*. Czigány Lóránt (szerk.). Budapest: Osiris, 148–186.
- Péter László (1998b): Autokrácia Kelet-Európában. In *Az Elbától keletre*. Czigány Lóránt (szerk.). Budapest: Osiris, 37–59.
- Petrazycki, Leon (1955): *Law and Morality*. New York: Harvard University Press.
- Pikler Gyula (1910): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest: Grill Károly Kiadóvállalata.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Pulszky Ágost (1999 [1885]): A jog- és állambölcsészet alaptanai. In *Pulszky Ágost*. Kupa László (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 61–132.
- Pulszky Ágost (1999 [1890]): A munkáskérdés. In *Pulszky Ágost*. Kupa László (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 157–170.
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest: Akadémiai.
- Skinner, Quentin (1997): Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In *A koramodern politikai eszmetörténet cambriége-i látkepe*. Horvay Hörcher Ferenc (szerk.). Pécs: Tanulmány Kiadó, 7–54.
- Somló Bódog (1907): *Állam beavatkozás és individualizmus*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

- Szelényi Iván (2018): Bevezető gondolatok: szociológia – szociográfia. In *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Tóth Pál Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 15–25.
- Tamanaha, Brian (2001): *A General Jurisprudence of Law and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Watson, Alan (1988): *Failures of the Legal Imagination*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Budapest: KJK.

Fleck Zoltán

jogász-szociológus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszékének egyetemi tanára
(Budapest)

Üldözők és üldözöttek

Csikós Gábor

„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.” Zsidónak minősített betegek Lipótzmezőn a magyarországi holokauszt idején (1944–1945)

Herczeg Noémi

„Én a törvény értelmében minek fogok minősülni?” Egy származásigazolási ügy történeti-néprajzi megközelítése

Bencsik Rita

Emlékezet és identitás változásának vizsgálata két memoárban

Szuromi Rita

„Nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, kegyelmes asszony leszel.” Presztízsvesztés, identitásőrzés Graefl Ilona emlékiratában

Szabó Róbert Károly

Erdélyi gimnáziumi tanárok az I. világháborús menekültválságokban

Csapody Tamás

„Szektáriánusok” Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálat

Gyáni Gábor

Hajnal István történetírása – új megvilágításban

Továbbá a Körkép rovatban írások György Pétertől és Felix de Mendelssohntól, a Könyvek rovatban recenziók olvashatók Petri Olga, Rainer M. János és Szijártó M. István műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500, a támogatóié 6500 Ft.

Varga Csaba

Szociologizáló tendenciák jogfilozófiánkban?

Absztrakt: A jogfilozófiában a szociologizálás a jog eredendő társadalmisága tudomásul vételét jelenti. Egyetlen tudományban kifejezett tárgy e társadalmiság, és ez a makroszociológiai jogelmélet. Társadalmiság-összefüggésre épít még a történeti jogkutatás. A jogi antropológia és a népi jogkutatás pedig e társadalmiságot adott kultúra termékeként még születésében, egy differenciálatlan közegben láttatja. Az irányok azonban végső soron párhuzamosak, a jog komplexitásának magyarázatában külön-külön jogosultak. A legteljesebb jogképet talán három irányzat egyidejűsége adja. A *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtt önazonosságában, normatívvá tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egészé fűzik össze egy tetszőleges kiterjedésű terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust a szabályalkotástól alkalmazásán át az azok nevében történő végrehajtásig. A *skandináv realizmus* arra mutatott rá elsőként, hogy nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. E felismeréssel olyan mozgató és működtető faktorok azonosíthatók ezen automatizmusszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmaznak a valós felhasználása kapcsán, mint az edukáció, szocializáció, ösztönszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés. Végül a jog társadalmi terét a benne zajló mozgás és kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival és történelmileg változó pólusáival legnagyobb hatással a *marxizmus* vizsgálta.

Kulcsszavak: normativizmus, jogszociológia, bécsi iskola, skandináv jogi realizmus, marxizmus

„minél több a gyökér, annál biztosabban áll a fa” (Illyés 1986: 232)

„A jog összetett, sokrétű, sztochasztikus,
potenciálisan kimeríthetetlen jelenség, amelynek
nincs egyetlen referenciája sem, amelyre
a teljes jogi valóságot redukálni lehetne.” (Честнов 2019: 9)

Szociologizálás – jogfilozófiánkban? Hadd legyen egy előkérdés, amiben kissé közelebb-ről azt szeretnénk tisztázni: miről szól egyáltalán a jogfilozófia? Nos, úgy tetszik, hogy – értelemszerűen – a jogról. Vagyis arról, ami a jog – ott és akkor, ahol és amikor erről a jelen tapasztalataként, avagy kitágítva a teret és az időt, egy történelmi összehasonlítás kérdéseként bölcselkedünk. Arról szól tehát, ami ilyes közeg(ek)ben jogként adott, és azért adott jogként, mert ilyen minőségben bocsátották ki, avagy mert úgymond ilyenként funkcionál. A jogtudomány különféle ágai *de lege lata* vizsgálatának ez a tárgya. Mindennek a bírálata vagy mindehhez *desideratum*, tehát kívánalmak csatolása, azaz bármiféle *de lege ferenda* érdeklődés csak kiegészítő kritika gyanánt járulhat a *de lege lata* tárgyaláshoz. Nos, az így felfogott joghoz képest a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmesen le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi bűvárokodásban.

Tehát: jog és társadalom? Vagy: jog *versus* társadalom? Netalán: jog *vagy* társadalom? Előzetes megjegyzésként már e ponton tisztázni érdemes, hogy teoretikusan nem igazolható semmiféle olyan konstrukció, amely hipotetikusan tételezne valamiféle önmagában megragadható jogot, majd ezt egy olyasfajta kettősségbe állítaná, amelynek egyik – vezető – tagja ez a minden egyéb tulajdonságtól megtisztított, kapcsolódásaitól leválasztott s ekként teljességgel purifikált, tehát sterilizált jog, miközben másik tagja e jog valamely – és egyébkénti, mert mindenképpen meglévő – tulajdonsága. Nem gondolható tehát olyan kettősség, amelynek feltételezése eleve kizárná, mert csak külön aktussal engedné hozzá visszacsatolni a jog eredendő társadalmiságát (Varga 1983a).¹

Jog és társadalmiság az elméleti jogművelés egyeságaiban

Miképpen építik hát be filozofálásukba a jogbölcseledés különféle irányzatai ezt a jog minden porcikáját átható társadalmiságot?

1 Legújabbban Bergwall (2023) állapítja meg, hogy „The law-society dichotomy [...] is a fiction [based on] an epistemic fallacy.” Fisk and Gordon (2011: 524) szerint pedig ez egyenesen a kellő meghatározás híján előálló pontatlanság esete, miközben csupán a „context as law and law as context” a tudományos vizsgálódás összes tárgyára a maga módján érvényes általánosságáról van szó.

a) Természetjog

A humanista gondolkodás egyik igen korai megnyilvánulása és terméke ez, s egyben a jogot illető bölcselkedés egyik legtekintélyesebb terepét szolgáltatja. Tárgya mindazonáltal mégsem maga a jog, hanem az az értékrend, az a tartalom, amiről vallója úgy véli, hogy belátásunk, igazságosságérzetünk, teológiai megfontolásunk, avagy – szaktudományos alapon² – az emberi alapszükségletek átfogó feltérképezése és katalógusba foglalása alapján joggá kell (vagy kellene) lennie (Varga 2017). Mindezek a kívánalmak nyilván a szocialitás értelmezéséből származtatott értékek. Az pedig, amire ezt rávetítik, értelem-szerűen nem a kantianizmus *Seinjétől* elkülönített *Sollen*, egy a lét szférájától elhatárolt *legyen*, ami itt maga a fennálló és a kérdéses közegben munkáló jog, hanem egy a jog-*Sollen* iránt támasztott *Sollen*. A természetjog így annak állítása, hogy *mi kellene, hogy legyenként legyen*.

Meggondolásai értelem-szerűen eredendően társadalmi természetűek. Ezeket azonban nem a jogra magára vonatkoztatja, hanem úgy érvényesíti, mint a jog iránt támasztott követelményeket.

b) Normativizmus

Jobb híján e néven foglalható össze mindazon jogtudományi pozitívizmus, mindaz a természetjoggal bizonyosan párhuzamos ősiségű jogfilozófiai bölcselkedés, ami vizsgálódásában kizárólag magára a jogmegjelenítésre, magára a normára szorítkozik. A jogban tételezett követelményeket elemezve e tételezések tartalmát vagy összefüggéseit értelmezi, és ezzel adja a jogfilozofálás legszűkebb tartalmát – nem véletlenül máig meghatározó túlsúllyal, s lényegileg a legkorábbi időktől feltehetően a mindenkori holnapokig, pontosabban mindaddig, ameddig a jog egyáltalán (nyelvi megjelenítésében) szabály-, illetve (tartalmában) normaformát ölt, ameddig tehát a jog specifikus formalizmussal létrehozott, fenntartott és működtetett szabályösszesség, végső soron szövegobjektíváció marad (Varga 2013b, 2022).³

Igaza is van abban, hogy – saját tudománya körében persze – a jog látható megtestesülésére, objektivációs formájára, magára a szabályhalmaz nyelvi megjeleníttetésére koncentrálna, hiszen csakis így és ezzel segítheti elő ama belső koherencia, a kérdéses szabályok és szabályösszesség értelmezhetőségét egyáltalán lehetővé tevő és többnyire külön tételkezés, megfogalmazás vagy tudatosítás hiányában is benne rejlő (szakmailag kifejezve: a jogban magában inherens) logika feltárását, amivel, aminek alapján és aminek a mindenkori jogiságától (a jog saját „beteljesedési” kritériumaitól) (Varga 2018) megkövetelten a jog – úgymond – működik. Hiszen nem véletlen, hogy ez nem egyszerűen merő eljárás, gyakorlat, pusztá megszokás vagy légies eszmény, hanem a jognak jogiként való működési módja, és ezzel az adott jog létének (jogként létezésének és funkcionálásra képességének) a szerves összetevője – s ezzel bármiféle pusztán ismeretelméleti megítélhetőség

² Borucka-Arctowa (1970) teszi fel a kérdést, vajon következhet-e az emberi természet kutatásából természetjog, vagy csupán a fennálló értékelése?

³ Austin (1832) a klasszikusa ennek angolszász, és Kelsen (1934) kontinentális európai tekintetben.

helyett egyenesen és közvetlenül ontikus jelentőségű (Varga 1981). Mintapéldája mindennek a kelsen *Tiszta jogtan* (Varga 1988).

Tárgyunkról, a jogban eleve benne rejlő társadalmiságról szólva ugyanakkor annak is bizonyosága, hogy bármennyire zártta építhető egy elmélet, önmagát nem magyarázhatja. Ezért amennyiben bármiféle zavar, belső ellentmondás, vagy éppen saját terminusainak az értelmességét/használhatóságát megkérdőjelező helyzet támad – ami pedig a valóságos életben zajló bármely működésben meggesik,⁴ és ilyenkor ez egyúttal a kérdéses konstrukció végső tesztjét is szolgáltatja –, e diszfunkció belülről már nem lesz megoldható. Mert ilyenkor a megoldás kulcsa, igazolása, ténylegessége kizárólag kívülről jöhet csupán, ráadásul csakis úgy, hogy ezzel egyszerismind feltöri az így felépített rendszer zártságát. Merthogy egyszerismind feltöri az eddigi normative rendezetten szabályszerű – egyfajta automatizmust követő – működést is. Persze nem felfordítja azt, de lényegileg és végső soron mégis egy ekként vagy akként adódó tényszerűség éppen megelső véletlenének gyúri majd alá.⁵

c) Történeti jogkutatás (mint jogra alkalmazott történelem)

Mihelyst a vizsgálódás historikus dimenzióba helyezi a jogot, ezen aktusával máris társadalmiságát helyezi előtérbe, hiszen a létrejövétel, a bármiként megmaradás, és benne bárminemű megváltozás vagy megszűnés érzékelése csakis kívülről, külső nézőpontból történhet (Dulckeit 1950; Del Mar and Lobban 2016). Merthogy a jog létrejötté metajurisztikus folyamat és metajurisztikus eredmény: Kelsen szerint is a jog belső összefüggésrendszerében, abból kiindulva nem magyarázható „misztérium”. Olyasmi tehát, ami a pozitív jog mellé tulajdonképpen *deus ex machina* gyanánt robban oda: külső erő, maga a mezítelen tényszerűség.⁶

A történeti vizsgálódásban tehát a társadalmiság jelenléte annak teljes súlyában érzékelhető. Ami ráadásul nem is szorítkozik csupán egy-egy eseményre, így például a jognak újabb jogalkotási aktusok kibocsátása révén történő gazdagítására vagy az időközben megváltozó körülményekhez való igazítására, hanem ugyanígy, de megszakítatlan mindennapos folyamatosságban megjelenik a jog működtetése minden egyes mozzanatában is – a hatósági értelmezés és döntéshozatal, s mögötte a doktrinális feldolgozás apró, de egymást követően egymásra épülő változásaiban csakúgy, mint a lakossági jogértés alakulásában.⁷

4 Emlékezzünk arra, hogy már a haza bölcsének judikatúrabölcselmében „a bíró nem vak eszköze a törvény szavainak, hanem érezve és gondolkodva ítélő teljesítője azoknak” (Deák 1882 [1829]: 8).

5 Ez Kelsen saját tanának az amerikai recipiáltatásakor (Kelsen 1945) következett be; a jogalkalmazás belső ellentmondásainak feloldása példájában, lásd Varga (1986).

6 Kelsen (1911: 334) írja így: „Wie ein Rechtssatz der dauernd nicht angewendet wird, aufgehört Norm zu sein, wie eine langjährige Pflichtverletzung allmählich anfängt, ihren Charakter zu verlieren, wie ein Sollen durch ein Sein zerstört oder aus einem Sein ein Sollen wird, das ist eine [...] für die juristische Konstruktion nicht erfassbare Tatsache, ist juristisch ein Mysterium.”

7 Kiváló példa erre egyfelől a társadalmi közeg, és másfelől a jogászok doktrína s érvelés összefüggéseinek feltárása (Sandström 1989, 2004), valamint a laikus jogértés összefüggései (H. Szilágyi és Kelemen 2019).

d) Jogszociológia, jogantropológia, népi jogkutatás (mint jogra alkalmazott társadalomtudományok)

Önmagában figyelemre érdemes, hogy míg kora újkori ősök, mint Montesquieu (1689–1755) még egyfajta természetességgel érzékelték addigi történelmük és világuk jogainak változatosságát, érdeklődve e másságok természete és mélyen társadalmi meghatározottságai iránt, s a jogszociológia legújabb kori úttörőit még saját megtapasztalás, környezetük kivételességének az érzékelése döbbsentette rá egy, a pozitívált jogon kívüli, kizárólag közvetlen társadalmiságában élő jogvilág létére,⁸ utódaik – akár Németországban, akár Magyarországon, vagy éppen az Oroszországtól Amerikáig és Franciaorszáig kisugárzó világban⁹ – már doktrinális megfontolásból, a jogot tudatosan társadalomtudományként művelve jutottak el oda, hogy egy társadalomelméleti s benne jogszociológiai világgépet alkossanak a maguk számára (Kulcsár 1960, 1966).

A jogszociológia vizsgálódásai ugyanakkor, mint köztudott, kettős terezen zajlanak. Konkrét adatfelvételes *mikroszintű* kutatásai ugyanis többnyire a jog hatásmechanizmusát, ilyen-olyan recepcióját kutatják. Ezek számára a jog egy, a bűvarkodás számára további elemzésre nem szorulóan adott jelenség, így ezt nem is kutatja, ám ennek a társadalmi felfogása (jogtudati érzékelése) és/vagy egyéb hatása lesz majd a kérdéses felmérés vagy teoretizálás tárgya. Ám hiába a legmélyebben társadalomtudományiak ezek a vizsgálódási irányok, a jog egyébkénti társadalmiságát nemigen érintik; nem is találkoznak különösebben vele.

Ezekkel szemben jobbára a *makroszintű* jogszociológiák azok, amikben valóban és közvetlenül feltárul a jog társadalmisága. Hiszen itt maga a jog az, ami környezetével állandó interakcióban alakul, vesz magára többleteket, pontosan úgy a társadalmi összefolyamat szerves – és pusztán utólag, az analitikus vizsgálódás keretében és kedvéért megkülönböztetett – összetevőjeként, mint az összes többi környezeti elemi összetevők (Varga 1983b).¹⁰

Sorsa azonban – érdemes megjegyeznünk itt – éppen a hazai, szocialistának mondott fejlődés során paradoxikusan alakult. Hiába volt a hivatalos marxizmusnak kánonalkotó módszertani összetevője egyfelől a történetiség, másfelől a komplex társadalmi meghatározó(ó)dás és harmadfelől (s ez utóbbiakhoz kiegészítőként) – Lenin megfogalmazásában – „a konkrét helyzet konkrét elemzése”, burzsoá áltudományként a kibernetikával együtt a szociológia is – mint mindenütt a szovjet világban – tiltásra került.

8 Ilyen volt kiváltképpen a közép-európai horvát Baltazar Bogiśić (Cavtat 1834 – Fiume 1908) és a galíciai osztrák Eugen Ehrlich (Czernowitz 1862 – Bécs 1922).

9 Németországban és világméretű hatásban Max Weber (Erfurt 1864 – München 1920); míg Magyarországon részben saját utakon Pikler Gyula (Temesvár 1864 – Ecséd 1937), Somló Bódog (Pozsony 1873 – Kolozsvár 1920) és Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973); a nyugati fejlődést meghatározóan pedig Nicholas Sergejevitch Timasheff (Szentpétervár 1886 – Manhattan 1970), Pitirim Sorokin (Turya, Komi 1889 – Winchester 1968) és Georges Gurvitch (Novorossysk 1894 – Párizs 1965). Ez utóbbiak még Oroszországból mind a jog pszichológiai elméletének kidolgozásáról híres és a jog társadalomrajzára csak később áttérő lengyel Leon Petrażycki (Vitebsk 1867 – Varsó 1931) egykori tanítványai voltak (Cotterrell 2015).

10 Teoretikusan konferenciaszerűen tárgyalja Vaccarini et al. (1986), miközben a szétválasztás viszonylagosságában mindazonáltal az összefüggés és kapcsoltág elsőségét hangsúlyozza Barnett (1993, 2011).

Az ún. szocialista táborban ez, mint jogszociológiaként megnevezett tudomány, mint a marxizmus hivatalos pecsétjével szintén jóváhagyott mű, csakis Magyarországon és csakis Kulcsár Kálmán kandidátusi disszertációjaként megvéden, csupán a rezsim egészének összeomlása előtt két évtizeddel jelent meg.¹¹ Az erre következő két évtized során aztán a nagyvilágban inkább már hírével, semmint csupán töredékesen megismerhetővé tett teljesítményével, nem annyira önnön profiljában szárnyalva és kiteljesedve erősödött meg, mint inkább olyan minőségében, hogy a változatlanul egyeduralkodó szerepet betöltő úgynevezett szocialista normativizmusnak valamelyest mérséklő ellensúlyát képezte.

Nyilvánvaló, hogy kutatási szinten a jognak eleve társadalmi jelenségek közötti interakcióban történő megragadása olyan problémamegoldásokat tesz lehetővé, amelyek formális megközelítéssel éppen nem lettek volna elérhetők. Egyetlen szerzőtől két helyzetet említve (Sajó 2004, 2023), ilyen például az emberi jogok mibenlétének kérdése, amely éppen generálójának a megnevezésével és aktív szerepének kimutatásával vált értelmezhető és megválaszolható kérdéssé. Avagy ilyen a jog jogállami értékszolgáltatásának problematikája, melynél a szerző számára az derült ki, hogy a jogi és a társadalmi oldal egymásnak való megfeleltetésében rejlik hiányosság rejlik a recipiáltatás esetleges gyakorlati kudarca mögött. Itt ti. kutatási eredményként annak beismerése állott elő, hogy történetesen a fogadó közegnél kimutatható társadalmi diszfunkcionálás rímelt a jogállamiság jogi éthoszából kinövesztett jogintézménybe magába is belerejtett eredendő diszfunkcionalitással.

A jogantropológia és a népi jogkutatás tudásbővülése lényegében terepmunkás adatfelvételek, illetőleg a történelmi múlt begyűjtéseként nyilvánvalóan könyvtári és levéltári bűvárokodások gyümölcse. Ámde – túl azon, hogy mindkettő szorosan kultúrafüggő – mindkettő a jog közvetlen társadalmiságát mintegy az eredeteknél érzékeli, hiszen olyan társadalmakban és/vagy azok olyan szegmenseiben keres jogot, ahol annak formális elkülönítődése még nemigen alakult ki, és a jogiság hordozója leginkább a szokás – vagy pontosabban: a szokásszerűséget felmutató gyakorlatot is alkalmanként újra és újra

11 Ez volt (Kulcsár 1960), amely tézisként már 1956-ban elkészült mű kizárólag Szabó Imre intézetigazgatónak hála születhetett meg. Utóbbi az akkor már Csehszlovákiához tartozó Beregszászon nőtt fel erős cseh, ruszin és német tudású jogszociológussá, aki Magyarországra menekülten a faji üldözés nyomasztó emlékére váltott később németről franciára, jogszociológiáról pedig jogelméletre (Varga 2013a). A kulcsári vállalkozásnak maga a híre, majd német (1980) és orosz (1981) kiadása indította be a szovjet, majd a kelet-német jogszociológia megszületését (Varga 2011a).

Helyzetek lehetséges ellentmondásait példázza, hogy Kulcsár Kálmánnál (1928–2010) történetesen idősebb lengyelek – Maria Borucka-Arctowa (1921–2018) és Adam Podgórecki (1925–1998) – csak később indították jogszociológiájukat (Podgórecki 1974 [1962] illetve Borucka-Arctowa 1975 [1967]), ami azonban kiterjedtebb kultiválást eredményezett. Ottani sajátosság volt, hogy az elméleti jogművelést (jóllehet, jeleseik mind párttagok voltak) közmegegyezésszerűen kizárták a marxizmus kompetenciaköréből, s ezért sok mindent megfogalmazhattak, ami másutt nem volt tudományos kategorikussággal kijelenthető. Ugyanakkor ezzel nem válhattak fontossá a Nyugat számára, hiszen az utóbbiak szemében csak periférikus visszhangot jelenthettek (Varga 2004a [2003]).

létrehozva a rend jegyében munkáló gondolkodásmód¹² – volt. Sajátosságukat így pontosan a jog viszonyainak még primitív, tehát *in statu nascendi* állapotában tetten érhető feltárása adja (Broekman 1993).

Voltaképpeni jogfilozófia/jogelmélet – saját kutatások példájában

A jelenig érő közelmúlt választásainak megidézését leginkább talán személyes emlékek felidézésével tudom megjeleníthetni.

Nos, filozófiai érdeklődésemnek a jogra történő kényszerű szűkülésével – hiszen ifjonti hivatáskeresésemben az akkori idők feltételei közt történetesen jogi karra sikerült bejutnom – a jogot jogelméletes demonstrátorként eleve hármas spektrumban, *textus, logika és retorika* közös képződményeként érzékeltem. Eszerint a normatív tételezettség talaján állva a jog egyszersmind képes élni mind a logikai szigor jelenlétével, mind a retorika csapásirányt megszabó és szükség esetén megváltoztató képességével. Úgy véltem akkor, hogy így teljes a jog élete, mert a normatív meghatározás igénye ki tud egészülni bármely tetszőlegesen adott helyzetre egy adekvát válasz kidolgozásának a lehetőségével.

Amikor már egyetemi záródolgozatom írására került sor, tanszékvezetőmnél egy sajátosan továbbfejlesztett koncepciójú írásvázlattal álltam elő. Szembefordulva a szocialista jogtudomány egészének a jogot az ismeretelméletiség specifikus eseteként tárgyaló *communis opinio*jával (s a korabeli nyugatéval csupán azért nem, mert ők az egész kérdést mesterséges marxianus kényszerkalodaként fogták fel), a normatív szövegek és összefüggéseik logikai elemzésével arra következtettem, hogy *e normatív textúra* nem egyszerűen szolgálati szerepet játszik a társadalmi viszonyok rendezésében, hanem önmagában sem több, mint merő instrumentum, a terminus legszűkebb értelmében. Nyelvileg kijelentő módú látszata ellenére nem a világról szól, hanem közvetítő szerepkörben merő fogaskerék szerepét játssza egy hatalmi gépezet működtetésében. Artifaktum tehát, mint egy balta vagy bármely *szerszám*, csak éppen a nyelv eszközeivel és eszközeiből fabrikáltan, olykor kijelentő, olykor feltételes, olykor felszólító mondatok halmazaként. Ebbéli természetéből eredő tulajdonsága így törvényszerűen az, hogy *nem ismeretelméleti kategória*. Nem verifikálható, nem is falszifikálható. Nincs és nem is lehet igazságértéke, hiszen

12 Figyelemreméltó, hogy a jogantropológia egyébként szintén hatalmas irodalmi tömegében ritka az olyan beszámoló, amely nemcsak megvallja, hogy eredménye közvetett, mert külső megfigyelőtől eredő, vagyis tolmács útján s esetleg utólagos, netalán általánosított elbeszélésből nyert, de ráadásul az eredeti forrásból származó olyan értékelést is kísérőként még leírásához csatol, hogy a „szokás” mindebben a mindenkori megoldásnak korábbi és más megoldásokhoz való tényszerű affinitásában, azokkal való rokonságban rejlik, vagyis a jogiség, a lapangó normatívum nem magukban a múlt mintáiban, hanem a kérdéses hagyományt a kérdéses módon aktualizálni képes gondolkodásban rejlik. Tehát a „szokásjog” maga éppen nem arra redukáltan az, amit éppen megtapasztalt megnyilvánulásában külső eseti megfigyelők történetesen leírtak, hanem az a gondolkodásmód, ami – számtalan és folyamatos megnyilatkozásaival együtt – ezt is kitermelte (Varga 2015: 160–161).

önmagában nem is mond semmit a világról. Veszélyt szimatolva tanszékvezetőm azonban rögtön megtorpedózta a tervet. Mert akkorra már bőven olyan Achilles-sarokká növekedett a magyarországi bölcséleti és társadalomtudományokban a lenini visszatükröződés-elméletből történő kiindulás, hogy joggal gondolhatott arra, hogy továbbgondolása e szentfazékká lett dogmának a korlátozásához vezethet, következésképpen annak burkolt kritikáját, netalán burkolt marxizmustagadást fogják majd egyesek ebben is érzékelni.¹³

Mindez pár évvel volt csak a kulcsári *opus* nyomdai megjelenése után. A teória ideologikus torzítása itt még markánsabbnak bizonyult, mint a szociológia mint vállalható tudományág késleltetése.

Mert hiába esküdött az ortodox marxizmus a historicizmusra és a társadalmiságra, mindkettőt elnyomta az alap és felépítmény viszonyának a Marx életében tudományos kiadónál megjelent egyetlen könyvében kifejtett elmélete,¹⁴ amit utóbb Sztálin leszűkítő, bármiféle szaktudományos vizsgálatot eleve lehetetlenítő dogmatizmusa csak tovább tetézt. Habár Marx–Engels–Lenin–Sztálin filozófiai uralma hamar levitézlett Magyarországon, nyomai bizonyos érzékenységekben még gyakorlatilag a rendszerváltásig fennmaradtak. Akkori vezető szerzők életművében ennek esett áldozatul a jog társadalmisága is. Mert nem konkrét jogban kíséreltek meg látni konkrét társadalmiságot s nem is ennek feltételezhetősége teoretikus általánosíthatóságában gondolkodtak, hanem – csakhogynem a kor ideologikus áldozataiként – annak elméletét próbálták egyszersmind filozófiai alapokra helyezetten megalkotni, hogy a gazdasági alap miként tükröződik vissza – esetünkben – a felépítményi jogban. Az ifjúkorában még jogszociológusnak indult Szabó Imre a kivégzett sztálini áldozat, a Nyugaton lassan divatossá levő Pasukanisz elméletének továbbgondolásával próbálta az alap–felépítmény relációt tartalom–forma gyanánt újraformulálni (1971), Peschka Vilmos pedig az egyébként önmaga ortodoxiájában dogmatikus Lukács leginkább retrográd kísérletét – a szépirodalom valóságtükrözésének esztétikai kriterialitássá emelését – írta át a jogra, az általános és az egyes közt közvetítő különösség lukácsi kategóriaértelmezésének az átvételével (1988, 1971, 1970).

Miközben a kodifikációval mint az állami joguralás igézetében a jogobjektíválás csúcshetőségével történetileg és teoretikusan egyaránt monografikus mélységben foglalkoztam (Varga 2002 [1979]), már korai időkben nemzetközi értelemben is gyakorlatilag első erre vállalkozóként feltérképeztem a preambulumok világát, s utóbb a miniszteri indokolások kérdéskörét (Varga 1970, 1977), amikben a legszigorúbban *normativista joghasználatba* teljes tudatossággal *beépített közvetlenül társadalmi behatolás* és befolyásolás lehetőségeit mutattam ki, miután mindennek jogfilozófikus alapjait – lehetőségét és léte *sine qua non*-jaként a szükségességét is – kidolgozni megkíséreltem (Varga 1971).

Ami pedig a lukácsi posztumusz ontológia jogi utángondolásából (Varga 1981) kiderült, mindez majdhogynem a jog közvetlen társadalmiságának apoteózisa lett, hiszen itt már a normatív szöveg megjelenítés – amit megelőlegezett már említett kodifikációs

13 A tanszékvezető Szoatáczy Mihály (1928–1998) volt. Magam a dolgozatot közel négy évtizeddel később publikáltam; lásd Varga (2001a).

14 Amit Somló Bódog jelenleg a különgyűjteményként már az Országgyűlési Könyvtárba került professzori bibliotékámban őrzött hajdani példányában (Marx 1859: 'Vorwort') vastag olajos postairónnal kiemelt; a mű további jegyzeteletlenségéből pedig egyértelműen kiolvasható, hogy ennek a számára siralmas szimplicitása okán már nem is folytatta e mű tanulmányozását.

feldolgozásomban mindenekelőtt a francia *Code civil* egykori jogmegkötő hivatása és a feldolgozásom idején nyitott *hézagkitöltésre felhívása* közötti egyetlen évszázadon belül beálló kontraszt (Varga 1979: V. fej. 2. és 5. pont) – egyazon kontrasztált tényleges funkcióbetöltés szükségképpen önmagában diszkrepanciát hordozó két vetületének egyik oldala, a viszonylagos biztonság garantálója lett, állandó dialektikus ellentmondásban az ugyanennyire fontos másik oldallal, a folyamatos igazodás, gyakorlati megfelelés, belső fejlődés egyszersmind jogi fogódzókat és támpontokat is nyújtó biztosításával.

Már szocializmusunk vége felé a bírói tény- és jogmegállapítás összefonódásának, kiiktathatatlan társadalmi gyökérzetének kutatása pedig végül a bírói gondolkodás külső (*formális*) igazolása és belső (*tartalmi*) kialakítása látszólagos ellentmondását mint egyfajta *autopoietikus működés* fekete dobozként való rekonstruálhatóságát tárta fel (Varga 2001 [1992]).

Ennek filozofikus (egyszerre nyelvfilozófiai és ontologikus) kibontására immár a rendszerváltás hajnalán vállalkozott maga a jogi gondolkodás paradigmaticus alapjainak feltérképezése,¹⁵ ami ezzel önmagában jelezhetett egyfajta utat a társadalmiság jogban való jelenlétének még teljesebb értékű elismertetése felé (Varga 2011b).

Összefoglalás: „Virágozzék minden virág”

A jövő sokféle s ma még nyilván ismeretlen lehetőséget tartogat. Ami megtehető, s meg is teendő, az a nyitottság biztosítása adott diszciplínák között s azokon belül, vagyis a kölcsönös megértésre irányuló készség megőrzése. És továbbmenve, jogfilozófia-művelésünkben az eszmetörténeti történetiségnek is az őrzése, hogy értékelhessük előrelépéseinket, s hogy ne feledkezzünk meg egykori esetleges tévútválasztásainkról sem.

Amikor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen még kellően kiterjedt terünk volt a hallgatók jogi gondolkozásának elméleti megalapozására, s ezen belül egy teljes félévünk a jelenkori irányzatok vázolására (Varga 2024), magam a legfontosabbnak a bécsi iskolát, a skandináv realizmust, valamint a marxizmust véltem. E háromban láttam leginkább a jog legdöntőbb jegyeinek tudományosan már kimunkált láttathatóságát (Varga 1999).

Hiszen a *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtti önazonosságában, normatívává tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egésszé fűzik össze egy tetszőleges kiterjedésű terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust a szabályalkotástól alkalmazásán át az azok nevében történő végrehajtásig. Napjaink jogi világképeiben ez az egyetlen, ami világos, következetes, áttekinthető szerkezeti rajzot ad mindarról, ami a jogot megteremti és működteti. Imaginárius, persze, amiként maga a jog is. Teoretikus eszmény arról, hogy miképpen jöhet létre és funkcionálhat egy gyakorlati eszmény, amit *a* jognak nevezünk.

Ez a normatív összefüggés-összesség a jogban nyelvi objektiválásra kerül és szövegeként jelenítetik meg. Ama kutatásnak, hogy a szövegszerű megjelenés és mögötte a

15 A Varga (2004b) tárgya eredendően még az 1980-as évek második felében jött létre, amikor a majdani Bibo-kollégiumban később pártot alapító ELTE-tanítványaim külön kérésére esti kurzust dolgoztam ki számukra, amiben egyszersmind a náluk úgymond legfájóbban hiányzó filozófiai alapokat biztosíthattam.

nyelvi imperatívum voltaképpen mit jelent, úttörő iskolája a *skandináv realizmus* volt. Mely éppen, mert a germán szellemi gyökerekről lassan leszakadva mondhatni realizmust keresett és talált, lebonthatta a mitikus fátylat a normatívumok úgymond csaknem mágiikus erejéről, és a normatív hatás titka mögött kimutatta azt, amit fél évszázaddal utóbb a hermeneutika fedezett újból fel. Nevezetesen, hogy nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. Nos, így a germán filozófiának az elvontságok világában történő önelveszejtéséből szabaduló északi rokonság jogi gondolkodói olyan mozgó és működtető faktorokat azonosítottak ennek az automatizmuszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmozatnak a valós felhasználása kapcsán, mint edukáció, szocializáció, ösztönyszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés – ami feltehetően az emberiség egyik legnagyobb, hosszú távú és következetes építkezésének bizonyult, a rendre és evégből a szocializált reakciókra történő szoktatás hosszú évezredek során.

Mindez nem egy véletlenszerűen alakuló társadalmi térben zajlik. A benne zajló mozgás, kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival, történelmileg változó pólusaival, eszmetörténetünkben leginkább a *marxizmus* figyelmét keltette fel. A jog helyének a társadalmi térben való kutatásával, korlátai jellegének a leírásával nem véletlenül vált a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé – aminthogy az amerikai *social science* talán legfőbb gondolati forrásává¹⁶ – az Egyesült Államokban.

Természeteszerűleg könnyebb kiválasztani azt az egy-két irányzatot, amelyet valaki megalapozóként, a jog pilléreinek kijelölőiként fogadhat, semmint további rangsorolásokat elvégezni. Merthogy ezek mindegyike – az említett tanrendben foglalt három irányzaton túl még általunk kitüntetetten s ifjabb tanártársaktól oktattottan a klasszikus angol jogpozitivizmus, a „helyes” jog, a szabadjog, a pszichologizmus, az amerikai jogi realizmus, a magyar újkantianizmus, az egzisztencializmus, a modern analitika, végül a kortárs évszázad természetjoga nevesített tárgyalásai – a maga terepén és módján érvényesen járult hozzá a jog sokszempontú filozófiai tárgyalásához. A hármas kiemeléssel ezért nem hangoztathattam mást, mint hogy leginkább alapvető meghatározók a jog felfogásához. Valóban pillérek, és e nézőpontból vett látásmódok. Nem kizárják, hanem – és persze mindvalamennyi többivel együtt – kiegészítik egymást, amennyiben mindegyik a maga területén valósat szól – vagy legalábbis kíván szólni – a jogról. Ezért tartottam fontosnak felkészíteni hallgatóimat arra, hogy annyira magukévá téve sajátítsák el mindháromat, hogy saját nézőpontjaikként is tudják majd kontrasztálni az egy-egy problémára ezek által adott vagy adható válaszokat.

Ami egyszersmind serkentés arra, hogy a gondolkodó nyitott legyen bármiféle önmagát kellően igazoló megközelítés iránt.

16 E nézőpontból nem egyszerűen egy egyebek közt szintén létező izmusról, hanem éppen a társadalmiság megalapozó jelentőségű látásmódjáról van benne szó. Hiszen a keresztény megközelítés az embert Isten képmásaként, tehát eredendő méltóságghordozó gyanánt, vagyis személynek, az üdvtörténet egyedi alanyának látja. *Per definitionem* kollektivitás tagjaként ezzel szemben éppen az a *marxizmus* fogja fel az embert, amely saját hivatásaként fogalmazza meg annak vizsgálatát, hogy úgyszólván történelmi konstansként emberszerveződések miatt s miként rendeltek/rendelnek maguk alá más embertömegeket, és vajon ez, az ember mások által történő tömeges instrumentalizálása sorsszerűségnek tekintendő-e vagy sem. Azzal azonban, hogy könnyű győzelmében a ma szimplicizáló triumfálása magát a marxizmust utasítja el a bolsevik gyakorlat, a szocialista pártideológia tagadásaként, óhatatlanul megfosztja önmagát a 19. század óta egyre virulensebb és immár globális méretekben szerveződő emberellenesség elemzésének és tudományos leírásának talán még a lehetőségétől is.

Hivatkozott irodalom

- Austin, John (1832): *The Province of Jurisprudence Determined*. London: J. Murray.
- Barnett, Larry D. (1993): *Legal Construct, Social Concept. A Macrosociological Perspective on Law*. New York: A. de Gruyter.
- Barnett, Larry D. (2011): *The Place of Law. The Role and Limits of Law in Society*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Bergwall, Peter (2023): The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law. An Homage to Reza Banakar*. Håkan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken és Ulrike Schultz (szerk.). Oxford: Hart Publishing, 59–68. DOI: <https://www.bloomsburycollections.com/monograph-detail?docid=b-9781509959419&tocid=b-9781509959419-chapter5>
- Borucka-Arctowa, Maria (1970): Koncepcja «nature ludzkiej» a współczesne problemy oceny prawa. *Etyka* 6: 79–96. DOI <https://doi.org/10.14394/etyka.244>
- Borucka-Arctowa, Maria (1975 [1967]): *Die gesellschaftliche Wirkung des Rechts*. Berlin: Duncker & Humblot. DOI <https://doi.org/10.3790/978-3-428-43488-6>.
- Broekman, Jan M. (1993): *Droit et anthropologie*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence & Bruxelles: Story-Scientia.
- Cotterrell, Roger (2015): Leon Petrazycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context* 11(1): 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1017/s1744552314000330>
- Del Mar, Maksymilian and Michael Lobban (szerk.) (2016): *Law in Theory and History. New Essays on a Neglected Dialogue*. Oxford: Hart Publishing. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781509903856>
- Dulckeit, Gerhard (1950): *Philosophie der Rechtsgeschichte. Die Grundgestalten des Rechtsbegriffs in seiner historischen Entwicklung*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Честнов, Илья Львович (2019): Юридическое мышление в постклассической перспективе. *Российский журнал правовых исследований* 6(3): 9–14. DOI: <https://doi.org/10.17816/RJLS18918>
- Deák Ferenc (1882 [1829]): Védő beszéd egy rablóvilkos ügyében. In *Deák Ferenc beszédei. 1829–1847*. Kónyi Manó (összegyűjt.). Budapest: Franklin-Társulat, 8–11.
- Fisk, Catherine L. and Robert W. Gordon (2011): Forward. »Law As ...«. Theory and Method in Legal History. *UC Irvine Law Review* 1(3): 519–541. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2066039>
- H. Szilágyi István és Kelemen László (2019): *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás, 2018*. Budapest: HVG-ORAC.
- Ilyés Gyula (1986): *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kelsen, Hans (1911): *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Kelsen, Hans (1934): *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. Lipcse és Bécs: F. Deuticke.
- Kelsen, Hans (1945): *General Theory of Law and State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kulcsár Kálmán (1960): *A jogszociológia problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kulcsár Kálmán (1966): *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Kálmán (1980): *Rechtssociologische Abhandlungen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Кульчар, Кальман (1981 [1976]): *Основы социологии права*. Москва: Прогресс.
- Marx, Karl (1859): *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft*. Berlin: Verlag von Franz Duncker.
- Peschka Vilmos (1970): Kísérlet a jog ontológiai megalapozására. *Állam- és Jogtudomány* 13(2): 189–229.
- Peschka, Vilmos (1971): Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation. *Logique et Analyse* 14(53–54): 121–127.
- Peschka Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Podgórecki, Adam (1974 [1962]): *Law and Society*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sajó András (2004): Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány* 45(1): 3–38.
- Sajó, András (2023): *On the Difficulties of Rule of Law Restoration*. Budapest: CEU Democracy Institute Working Papers 08. Interneten: <https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration> (letöltve: 2023. október 15.).
- Sandström, Marie (1989): *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. Lund: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Sandström, Marie (2004): *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Szabó Imre (1971): *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vaccarini, Italo et al. (1986): Sociologie micro, sociologie macro. *Studi di Sociologia* 24(3–4): 283–495.
- Varga Csaba (1970): A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány* 13(2): 249–307.

- Varga Csaba (1971): A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány* 14(2): 249–285.
- Varga Csaba (1977): A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány* 20(1): 68–99.
- Varga Csaba (1981): *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest: Magvető.
- Varga Csaba (1983a): »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közlöny* 38(11): 683–688.
- Varga Csaba (1983b): Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világgképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia* (1–2): 53–78.
- Varga Csaba (1986): Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány* 29(4): 569–591.
- Varga Csaba (1988 [1934]): Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, ix–xvi.
- Varga Csaba (szerk.) (1999): *Jogbölcselet, XIX–XX. század: Előadások*. Budapest: Szent István Társulat.
- Varga Csaba (2001a [1964]): A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Varga Csaba. Budapest: Szent István Társulat, 4–18.
- Varga Csaba (2001b [1992]): *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga Csaba (2002 [1979]): *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga Csaba (2004a): A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest: Szent István Társulat, 251–302.
- Varga Csaba (2004b [1996]): *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest: Szent István Társulat.
- Varga Csaba (2011a): Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle* 3. Interneten: <http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html> (letöltve: 2023. október 15.).
- Varga Csaba (2011b): Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare* 7(3): 93–100.
- Varga Csaba (2013a): Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle* (4)3: 167–204. Interneten: http://real-j.mtak.hu/19193/3/JESZ_2013_2013_3_.pdf (letöltve: 2023. október 15.).
- Varga Csaba (2013b): Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság* 56(4): 1–10.
- Varga Csaba (2015): »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare* 11(3): 154–166.
- Varga Csaba (2017): Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság* 60(9): 1–11.
- Varga Csaba (2018): Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog* 65(7–8): 443–454.
- Varga Csaba (2022): *Jogváltozás*. Budapest: Akadémiai Kiadó és Társadalomtudományi Kutatóközpont. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634548300>
- Varga Csaba (2024): *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcseleti Intézete (1995–2011)*. Budapest: [Jogfilozófiák]. Szerzői kiadás.

Varga Csaba

CSc (1977), DSc (1991), Széchenyi-díj (2013); kutató professor emeritus, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete (1965–), professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara (1995–) (Budapest)

Bencze Mátyás

„Law is (not) politics!”

A liberális jogszemlélet szerepe az „illiberális állam” felemelkedésében

Absztrakt: Politikatudományi közhely, hogy a ma hegemon helyzetben lévő, magát „illiberálisnak” nevező politikai hatalom felemelkedése számos tényezőre vezethető vissza. Ez az írás ezek közül az egyik, eddig kevésbé vizsgált okot, a 2010-ig uralkodó liberális jogi diszkurzust elemzi. A tanulmányban rövid eszmetörténeti áttekintés keretében bemutatom a liberális jogfelfogás hegemoniájának kialakulását a 19. század végétől kezdve, majd annak gyakorlati következményeit 1990 és 2010 között. A következtetésem az, hogy a liberális jogfelfogás hozzájárult annak a meggyőződésnek a kialakulásához, amely szerint a semleges jogi intézmények kizárólag a jogra támaszkodva képesek megvédeni az állampolgárok jogait és a demokratikus jogállami működést minden politikai támadással szemben. Az e mítoszban hívő demokraták nem vették figyelembe fel a jogi döntéshozatal befolyásoló szociológiai (elsősorban a személyekben rejlő) körülményeket, és az illiberális erők képesek voltak kihasználni naivitásukat.

Kulcsszavak: liberális jogszemlélet, kritikai jogelmélet, illiberális állam, a jogállamiság formalista felfogása, a jogi döntéshozatal politikai jellege

Bevezetés

Rendkívül gazdag az a hazai és külföldi szakirodalom, amely a mára megszilárdult, és a liberális demokrácia eszményétől egyre távolodó hazai politikai rendszert próbálja leírni (hibrid rezsim, választási autokrácia, „spin-diktatúra”, új populizmus, maffiaállam stb.), és maga a hatalom sem liberális demokráciaként definiálja már önmagát („illiberális állam”). Ez utóbbi meghatározás jól le írja azt a helyzetet, amelyben a liberális, tehát a választott többséget képviselő szervezetekkel szemben is kiálló, részben jogvédelmi céllal létrehozott állami intézmények (Alkotmánybíróság, ügyészség, ombudsmanok, Nemzeti Választási Bizottság és részben a rendes bíróságok) működése szinte teljesen igazodik a kialakult rezsim elvárásaihoz (Szente 2022, 2023; Pap 2018; Bencze 2022). Ennek az alkalmazkodási folyamatnak a gyorsasága mélyebb elemzést kíván annál, minthogy azt a politikai populizmus világméretű előretörésére, a demokratikus hagyományok hiányára vagy a jogállami kultúra gyengeségére fogjuk. Nem tagadva, hogy ezek a tényezők jelentős szerepet játszottak a 2010 utáni változásokban, a szituációnak egy olyan elemére összpontosítok, amely a magyarországi politikai fordulatot tárgyaló tanulmányokban többnyire reflektálatlan maradt. Ez az elem a liberális jogszemlélet, amely a rendszerváltástól egészen 2010-ig uralkodó volt a demokratikusan gondolkodó (elsősorban balliberális) jogi és politikai körökben. Hipotézisem az, hogy a liberális jogfelfogás illuzórikus volt a jog (és a politika) természetével kapcsolatban, mivel az intézmények működtetésében a jogi kereteknek és formáknak tulajdonított döntő szerepet az egyéb, elsősorban szociológiai tényezőkkel szemben.

A liberális jogi gondolkodás kialakulása Magyarországon

A modern, liberális jogi gondolkodás megjelenése Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeire nyúlik vissza, amikor az ország a feudalizmusból a kapitalizmusba való társadalmi, gazdasági és politikai átalakuláson ment keresztül, ami nagy arányú és viszonylag gyors polgárosodással, iparosodással, urbanizációval és általános gazdasági növekedéssel járt (Berend és Ránki 1987: 360–420). Számos új, nagy jelentőségű törvényt (Kereskedelmi törvény, Büntető Törvénykönyv, a polgári és a büntető bírósági eljárásról szóló törvények stb.) fogadtak el, amelyek az uralkodó helyzetben lévő arisztokrácia és nagypolgárság érdekeinek megfelelően megteremtették a korabeli kapitalista viszonyokhoz igazított jogállam kereteit. E kapitalista gazdasági és politikai rendszer működése megkövetelte, hogy az államigazgatás és a bírósági rendszer következetesen, kiszámítható módon működjön. Az állami tisztviselőknek és a bírácoknak a törvényeknek alávetett szakembereknek kellett lenniük, cselekedeteiknek meg kellett felelniük a jogszerűség elvárásainak. Ekkoriban fejlődött ki az a „bürokratikus” típusú jogi gondolkodásmód, amely sokkal inkább a hatályos jog pontos és szakszerű alkalmazásában nyilvánult meg, mintsem a politikai hatalom hatékony jogi korlátozásában (Máthé 1982: 17–26). Ezt a beállítódást nevezem a továbbiakban a jogállamiság formalista felfogásának. E felfogás természetes velejárójaként alakult ki az a meggyőződés is, hogy a joggyakorlat magas szintű szakmai tevékenység, amelyet el kell választani a politikától (Bencze 2024). A lezajlott folyamat, figyelembe

vége az adott korszak körülményeit, progresszívnek minősíthető, mivel a sokszor korrupt és szakszerűtlen módon működő, az önkényt nem nélkülöző feudális államigazgatással és igazságszolgáltatással szemben a szakszerű, a közvetlen politikai befolyástól független és elfogulatlan állami szervezetrendszer kialakításának szemléleti alapjaként szolgált.

A második világháború vége után szovjet ellenőrzés alá kerülő Magyarországon a „hatalmi ágak egysége” és a „demokratikus centralizmus” megvalósításának folyamányaként az 1950-es években az állami szervek (beleértve a bíróságokat is) szigorú és közvetlen politikai ellenőrzés alatt működtek, nagyon kevés teret hagyva a jogállamiságon alapuló ítélkezésnek, ami ugyanakkor fel is erősítette a jogalkalmazás bürokratikus tevékenységként történő felfogását (Horváth 2017).

A politikai helyzet jogelméleti tükröződéseként Szabó Imre, a szocialista korszak vezető marxista jogfilozófusa 1960-ban azt írta, hogy a „proletárjognak” (szemben a „burzsoá joggal”) nem kell elrejtene osztályjellegét, és nem kell semlegesnek tettetnie magát. Ezért elmélete szerint a „szocialista normativizmus” megköveteli a bírák értelmező tevékenységének a jogszabályok nyelvi és logikai értelmezésére való redukálását, mivel más módszerek alkalmazása a jogszabályok szövegében megnyilvánuló eredeti jogalkotói szándék eltorzításához vezetne (Szabó 1960).

A hatvanas évek elejétől a kommunista párt megváltoztatta hatalma megőrzésének stratégiáját, és felhagyott a nyílt elnyomással. Ennek az időszaknak a fő jellemzője egyfajta kettősség volt. A jog és a jogtudomány szintjén ez azt jelentette, hogy a hivatalos ideológia (a marxizmus) az 1980-as évek végéig változatlan maradt (bár befolyása fokozatosan gyengült), de a joggyakorlat és a jogtudomány közeledett nyugati megfelelőihez. A bíróságok közvetlen politikai ellenőrzése is egyre inkább lazult, azonban a bírák bürokratikus mentalitása nem változott. A bírákat a közvélemény is állami hivatalnokként, apolitikus köztisztviselőként kezelte (Fleck 2001: 104). Ezt a képet viszonylag könnyű volt fenntartani, mivel a bírának nem kellett politikailag érzékeny ügyekben ítélkezniük, az akkor politikai vezetés a bírósági eljáráson kívüli módszerekkel hallgattatta el ellenfeleit (például arra kényszerítette őket, hogy elhagyják az országot). Ebből következően a jog instrumentális megközelítése, amely megőrizte és megerősítette a második világháború előtti korszak technokrata jogi attitűdjét, továbbra is uralkodó nézet maradt a jogalkalmazók körében (Sajó 1990: 340).

A jogtudomány területén maga Szabó Imre is feladta a szocialista normativizmus elméletét, és 1971-ben megjelent könyvében amellett érvelt, hogy a jog már „előre megformált” módon létezik a „társadalom termelési viszonyaiban”, tehát valójában nem a jogalkotó akaratának terméke (Szabó 1971). Mások is megkérdőjelezték a politikailag kötött jog eszméjét. Kulcsár Kálmán jogszociológusként az emberek viselkedését ténylegesen irányító normákat keresve a hétköznapiokban érvényesülő jogot vizsgálta Magyarországon, amivel közvetett módon szintén a jogalkotói akarat korlátjaira figyelmeztetett (Kulcsár 1983). Sajó András, majd Pokol Béla a jog viszonylagos autonómiáját hangsúlyozta a társadalom politikai intézményeivel szemben. Elméletük szerint a jogrendszer doktrinális (dogmatikai) rétege az, amely a jog konzisztenciáját garantálja, és a hivatásos jogalkalmazók, valamint a jogtudósok (és nem a politikusok) rendelkeznek a jogi fogalmak és elvek komplex rendszerének fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges releváns ismeretekkel (Sajó 1983; Pokol 1991).

A demokratizálódási folyamat utolsó szakaszában (1988-tól) ezért természetesnek látszott, hogy a jogot tisztán szakmai tevékenységként lehet és kell felfogni, amely képes a saját logikája szerint semleges, és nem az „osztályharc” dinamikáját követve működni. A jogász tevékenységnek ez a képe összhangban volt a jogalkalmazók önértelmezésével, akik a „puha diktatúra” évtizedeiben meglehetősen apolitikusakká váltak. Ilyen körülmények között érthető, hogy a legtöbb jogász és jogtudós, még ha reflektálatlanul is, azonosulni tudott az autonóm jogrendszer koncepciójával.

E megközelítés legjelentősebb és legnagyobb hatású képviselője Pokol Béla volt, aki a német szociológustól, Niklas Luhmanntól kölcsönzött biológiai analógiára alapozta társadalomelméletét. Luhmann elképzelése szerint, amelyet feltehetően a modern világban kialakult páratlanul magas fokú munkamegosztás és szakmai specializáció inspirált, a társadalom autonóm alrendszerekből áll, amelyeket bináris kódjaik irányítanak, és autonóm működésük melléktermékei teszik a társadalom egészét működő rendszerré (akárcsak az emberi test esetében, ahol az önállóan működő szervek teszik a testet élő emberré). A luhmanni elméletben a társadalom „szervei” a különböző funkcionális alrendszerek, mint például a gazdaság, a tudomány, a jog, a politika, a vallás stb. Ezeket az alrendszereket olyan bináris kódok vezérlik, mint a nyereségesség/veszteségesség (gazdaság), igaz/hamis (tudomány), jogszerű/jogszerűtlen (jog), kormányra jutni/ellenzékbe kerülni (politika) stb. (Luhmann 1995). Pokol Béla módosította az eredeti luhmanni elméletet azáltal, hogy a funkcionális alrendszerek körét egy adott alrendszer professzionálisainak (üzletemberek, tudósok, jogászok, hivatásos politikusok stb.) tevékenységére szűkítette. A „hétköznapi emberek” által folytatott egyéb cselekvések a mindennapi élet (*Lebenswelt*) részét képezik (Pokol 1991).

A társadalom ezen elméleti modelljének két olyan következménye volt, amely számunkra releváns. Egyrészt azt sugallja, hogy a társadalom csak akkor működik jól, ha az alrendszerek autonóm módon, azaz egymástól a lehető leginkább függetlenül működnek. Az egyes alrendszerek résztvevői az adott alrendszer bináris kódját követik, tekintet nélkül arra, hogy az milyen hatással van a többi alrendszerre. Ez a megközelítés éles határt húz a „politikai” és a „jogi” területe között. Mindkét szférának megvannak a maga eltérő normái (bináris kódjai), és az alrendszerek tagjai ennek megfelelően cselekszenek. Ez az elmélet jól leképezte azoknak a jogászoknak a gondolkodását is, akik a rendszerváltás után politikai beavatkozástól mentes jogrendszert akartak kiépíteni. Másrészt, Pokol ekkor kifejtett, a funkcionális alrendszerekre épülő társadalomelméletében nem maradt hely az osztályérdekeknek. A társadalmi változás mozgatórugója tehát nem a csoportok és osztályok közötti érdekkellentét, hanem a különböző intézményrendszerek belső logikájának (bináris kódjának) fokozatos erősödése. Ez a gondolat a magyar jogalkalmazók számára is elfogadható volt, mivel – a korábbi hivatalos marxista ideológiával szemben – nem akarták a jogot és annak alkalmazását az osztályok közötti versengés (harc) szinteként látni. Ez a szemlélet szintén megfelelt annak a liberális felfogásnak, amely szerint a jog semleges, és önmagában, illetve intézményrendszerén keresztül képes korlátot állítani a politikai hatalom elé.

Mítosz és realitás 1990 és 2010 között – az Alkotmánybíróság esete

A jog autonóm működésének lehetséges mivoltába vetett hitből egyértelműen következett, hogy az új jogi berendezkedés kiépítésének vezérlő eszméje a jogállamiság lett. Bár egyes szerzők figyelmeztettek arra, hogy veszélyekkel járhat a jog instrumentális és bürokratikus („keleties”) megközelítésének kombinálása az autonóm jogintézményekkel (Sajó 1990: 337), a „történelem végének” meghirdetésekor teljesen normálisnak tűnt a gazdasági, politikai és jogi rendnek a neoliberais „washingtoni konszenzus” szerinti átformálása. Mindez olyan nyugati típusú jogintézmények átültetését jelentette, mint az alkotmánybíróság, a közigazgatási bíróságok, az ombudsman, a független állami számvevőszék és piacconform üzleti jogi szabályok (Bugarc 2015: 178). Ezt az átalakítást a nyugati gazdasági és politikai elit bátorította, és a korábbi politikai rendszer azon technokrata vezetői is üdvözölték, akik megtapasztalták az államszocialista gazdasági rendszer válságát (Tamás 2020).

A demokratikus átalakulás egyik legfontosabb célja az volt, hogy a megfelelő jogintézmények hatékonyan ellenőrizzék az éppen regnáló kormányt, és megakadályozzák, hogy az önkényesen gyakorolja a politikai hatalmat. Ez a felfogás azon a nézeten alapult, hogy a jognak mint „professzionális intézményrendszernek” a működtetői alapvetően a szakmai normák szerint járnak el, és e tevékenységük során félre tudják tenni előítéleteiket, politikai preferenciáikat és érdekeiket.

Az újonnan létrehozott jogintézmények, különösen az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) tovább táplálták ezt a meggyőződést. Sólyom László, az AB első elnöke egy interjúban azt mondta, hogy a bíróság ideológiamentes, semleges jogi szöveggként kezeli az alkotmányt (Sólyom 1997), az AB egy másik tagja pedig azt hangsúlyozta, hogy a politika a parlamenti jogalkotás intézményesített bírói felülvizsgálatával „a jog fogságába esett”, és kizárólag az AB illetékes abban, hogy az „alkotmány belső értékrendjére” támaszkodva meghatározza bármely jogág alapelveit (Szabó 1999: 169).

Az a tény, hogy az alkotmánybíróknak kinevezettek túlnyomó része a legelismertebb magyar jogtudósok közül került ki, hozzájárult az AB széles körű elfogadottságához, amit tovább erősített, hogy indokolásaiban és más megnyilvánulásaiban az alkotmányjogi dogmatika emelkedett, teljes egészében szakmainak és politikamentesnek tűnő nyelvezetét használta.

Természetesen, a legtöbb jogász ekkoriban is tisztában volt azzal, hogy a jog nem matematika, és vannak olyan esetek, amelyekben a bírák racionálisan gondolkodva is egymásnak ellentmondó döntéseket is hozhatnak. A jognak ez a határozatlansága kétségkívül kihívást jelentett a jogállamiság formalista felfogása számára.

A liberális válasz erre a kihívásra az volt, hogy a „nehéz esetekben” (amikor bizonytalan, hogy mit is ír elő a jog) a döntéshozatal során nem a bíró személyes meggyőződése vagy osztályérdeke játszik központi szerepet, hanem az adott közösség „politikai erkölcs-cse” (Dworkin 1985: 119–145). Politikai erkölcsön a politikai igazságosság egy bizonyos felfogását értjük, amely az adott közösségben létező politikai intézményeket és jogrendet

igazolja, és ami eltérhet a közösség aktuális többségének erkölcsi felfogásától. A bíró feladata, hogy ezeket az igazoló elveket megtalálja, és ennek megfelelően döntsön. Így adhatja meg az „egy helyes választ” bármely jogi kérdésre (Dworkin 1986: 225–258).

A liberális konszenzus idején feledésbe merült az a gondolat, hogy az igazságosság mást és mást jelenthet a különböző társadalmi csoportok számára. Hasonlóképpen, az a tény sem kapott kellő hangsúlyt a mainstream jogtudományi gondolkodásban, hogy nincs garancia bírák politikai előítéletektől vagy más érdekektől mentes döntéshozatalára. Az AB vonatkozásában a jogirodalomban az volt az uralkodó nézet, hogy az absztrakt alapelveket óriási diszkréciós jogkörrel értelmező alkotmánybíráknak lehetnek ugyan politikai preferenciái, de ez távolról sem jelenti azt, hogy döntéseikkel egy adott politikai csoportosulás érdekeit szolgálják.

Az AB joggyakorlatát vizsgálva azt találjuk, hogy a testület első éveiben néhány szimbolikus ügyben (a halálbüntetés eltörlése, szólásszabadsággal kapcsolatos döntések) klasszikus liberális irányt követett. Ezek a döntések a korábbi, diktatórikus rendszer jogi maradványaival való leszámolásaként értékelhetők, és ily módon egy „liberális minimálprogram” részei voltak (Halmai 2002: 189–212). Ezt követően azonban az AB, egyre kevesebb önmérséklettel, az aktuálpolitikát meghatározó módon befolyásoló gyakorlatra váltott – ezzel túlnyomóan a jobboldali pártoknak kedvezve. Különösen 1994 után vált ez jól ki-vehetővé, amikor az MSZP az SZDSZ-szel koalícióban hatalomra került. Ettől kezdve az AB a számukra kedvezőtlen módon döntött szinte minden nagy politikai jelentőségű ügyben (Bencze 2007: 8–9). Egyes határozatokban kimutatható volt az AB keresztény-konzervatív ideológiai elkötelezettsége (Kis 2003: 286), de tevékenysége néha kizárólag a jobboldali politikai erők aktuális politikai érdekeit szolgálta. Nem állíthatjuk azt, hogy az AB ilyen irányú gyakorlata a jobboldali pártok győzelméhez fűződő közvetlen vagy személyes érdekből eredt, valószínűbb, hogy az AB-ra választott első bírói grémium tagjai többségének identitását a rendszerváltás előtti szocialista korszakkal szembeni ellenszenv határozta meg, az MSZP-t pedig e korszak örököseként látták (Tóth 2021).

Az ideológia által vezérelt keresztény-konzervatív hozzáállás az emberi jogokkal kapcsolatos következetlen határozatok sorában tükröződött, amelyekkel az AB emancipáció helyett a társadalmi kisebbségek (melegek, romák, kiségyházak) szabadságának elnyomásában működött közre (Tóth 2023).

A bíróság más fontos döntései, mint már említettem, a bírák politikai elfogultságával magyarázhatók. Az AB gyakorlata bizonyítékkal szolgál Costas Douzinas tézisére (2000: 120), amely szerint az emberi jogi bíróságok esetében a bírák politikai hovatartozása többet számít a döntéshozatal kimenetelében, mint magának az adott bíróságnak az addig követett gyakorlata, azaz, mint az ítékezés szakmai normái. Amint azt az AB határozatainak sora bizonyítja, az emberi jogok és az alkotmányos elvek tartalmát végül is a „politikai” és nem a „jogi” határozta meg.

A fentiekre példaként szolgál, hogy az AB 1991-ben alkotmányosnak talált egy (a jobboldali parlamenti többség által elfogadott) törvényt, amely lehetővé tette a bankok számára, hogy az ország gazdasági stabilitásának megőrzése érdekében visszamenőlegesen megemeljék a lakáshitelek kamatát. Két évvel később (szintén a jobboldali pártok kormányzása idején) a bíróság egy másik ítéletében megerősített egy olyan törvényt, amely a nyugdíjemelést mértékét csökkentette. Az AB egyik határozatában sem mutatott

különösebben érzékenységet a polgárok szociális jogaira. Négy évvel később azonban a bíróság (ugyanazokkal a bírakkal), a baloldali kormányzás alatt, irányt váltott, és az ország pénzügyi és gazdasági összeomlásának elkerülése érdekében bevezetett „Bokros-csomag” számos elemét megsemmisítette, és ezzel megakadályozta a családoknak nyújtott egyes szociális juttatások körének korlátozását. Mint a kritikusok rámutattak, a bíróság indokolása szakmai szempontból meglehetősen gyenge volt (Gyórfi 1996: 137–142; Sajó 1996: 295–302). Beszédes az is, hogy Sólyom László közvetlenül a gazdasági stabilizációról szóló törvényjavaslat parlamenti elfogadása után azt mondta, hogy amennyiben az ellenzéki pártok kezdeményezik a törvény alkotmányossági felülvizsgálatát, a testület a nyári szabadságát is átütemezi, hogy ezen a feladaton dolgozhasson (Kis 2003: 316). Kis János, a bíróság hirtelen feltámadt szociális érzékenységét („jóléti fordulat”) jóindulatúan az alkotmánybírák többsége által osztott modern, családközpontú keresztény-konzervatív ideológiájának következményeként értékelte. 2004-ben (az újabb baloldali kormányzás időszakában) azonban a bíróság ezen mentalitása elpárolgott, és nem habozott megsemmisíteni egy olyan kormányrendeletet, amely bizonyos gyógyszerek árának csökkentését rendelte el. Nem sokkal később azonban visszatért, amikor határozatával engedélyezte a Fidesz által kezdeményezett úgynevezett „szociális népszavazás” megtartását annak ellenére, hogy a népszavazás kérdései az éves költségvetést érintették – egy olyan témát, amelyet az alkotmány kifejezetten kivett a lehetséges népszavazásra bocsátható kérdések közül (Chronowski és Kocsis 2007: 378–379).

A bíraskodás irányával szembeni kritika 1990 és 2010 között csak szórványosan jelent meg, mivel a legtöbb jogtudós és politikus, nem véve komolyan a bírói tevékenység realitását, hitt a jog és politika szétválasztásának doktrínájában. Az alkotmányjogászok elemezték, értékelték és néha bírálták is az AB határozatait, de mindezt többnyire dogmatikai szemszögből tették, és nem feszegették az alkotmánybíráskodás politikai természetének kérdését.

Az egyik ilyen ritka kísérlet Pokol Béláé volt, aki egy 1993-as cikkében a bírói aktivizmus, és az elvont alkotmányos jogok és elvek morális értelmezésén alapuló bírói magatartás veszélyére figyelmeztetett. Véleménye szerint a bíróság aktivista ítélkezése a jogszabályok megsemmisítésén keresztül kiüresítheti a parlamenti demokráciát (1993). Fellépése nem véletlen, mivel éppen ő volt a jog és a politika szétválasztásának legmarkánsabb képviselője. Kritikája azonban nem a bíróság joggyakorlatának alapos vizsgálatán alapult, ezért a szakmai és tudományos közösség figyelmen kívül hagyta.

Rajta kívül az alkotmányjogász Halmi Gábor az AB első 9 évéről szóló átfogó tanulmányában (1999: 24) tett egy halvány, tovább nem részletezett megjegyzést, amely szerint Sólyom László „sem volt képes mindig ellenállni a politizálás kísértésének”. Kis János, szintén a liberális felfogást képviselve, azonban megvédte a bíróságot attól a vádtól, hogy politikai programot követ (2003: 286–295). Egyetlen alkotmányjogász volt az, Sente Zoltán, aki az 1995-ben hozott, a „Bokros-csomagot” részben megsemmisítő döntés kapcsán határozottan kiemelte a testület politikai motivációját (1995).

Az AB megítélését ezek a kritikák alig-alig érintették, aminek oka ezek szórványos mi-voltán túl az volt, hogy a bíróság az 1990-es évek elején hozott elhíresült jogvédő döntései révén a szellemi elit tagjai körében vitathatatlan tekintélyt szerzett mint az alapjogok és a jogállamiság legfőbb védelmezője. Emellett az is vitathatatlan, hogy 1998 és 2002 között

az AB több olyan határozatot is hozott, amely az első Fidesz vezette kormány érdekeivel ellentétes volt, bár ezek az ítéletek nem korlátozták jelentősen a kormány mozgásterét (Political Capital 2004). Éppen ezért a politikára is befolyással bíró vezető értelmiségiek körében is fennmaradt az a meggyőződés, miszerint az AB politikailag semleges testület, amely az alkotmányjogi dogmatikának és saját esetjogának megfelelően dönt. Ebben a légkörben a politikusok szigorúan tartózkodtak attól, hogy nyíltan bírálják a bíróság bármely döntését. Hozzátehetjük, hogy a szocialista politikusok – talán azért, hogy elkerüljék az *ancien régime* visszaállításának vádját – rendkívül óvatosak voltak, amikor a jogi intézmények függetlenségéről volt szó.

Így tehát a szocialista és liberális politikusok és értelmiségi támogatóik körében egészen 2010-ig az a felfogás uralkodott, hogy az ítélezés szigorúan jogi-szakmai (és nem politikai) tevékenység. A jogi döntéshozatal a képzett szakemberek kompetenciájába tartozik, és ha egy-egy döntést befolyásolhat politikai elfogultság, az csak a véletlen előforduló „hiba”, és nem a jogi gyakorlat kiküszöbölhetetlen jellemzője.

A liberális felfogás végzetes következményei

A demokraták körében az a liberális illúzió volt uralkodó pozícióban, hogy a politikai pártok között létezik egy konszenzus az alkotmányos demokrácia értékét illetően. Úgy tűnt, hogy nem áll fenn a tekintélyelvű kormányzás visszatérésének veszélye, és nem kell harcolni a liberális demokrácia megvédéséért, az észszerűségen alapuló jogi intézmények önmagukban biztosítani képesek szabadságunkat (Miklósi és Arató 2010: 350). Chantal Mouffe azon észrevétele (2005: 8–13), amely szerint a liberálisok racionális beállítódásuk miatt hajlamosak a politikát is a racionális viták és a konszenzus terepének tekinteni, nem pedig a társadalmi csoportok közötti, kollektív identitások által vezérelt küzdelemnek, a magyar szociálliberális felfogás képviselőire is érvényes volt.

E megfontolásoktól vezérelve a szociálliberális politika, figyelmen kívül hagyva Magyarország tényleges politikai és társadalmi állapotát, olyan, egyébként progresszív lépéseket tett (LMBT+ jogok kiterjesztése, drogliberalizáció, női kvóták bevezetése stb.), amelyeket a jobboldali pártok a populista demagógia bevetésével ellenük tudtak fordítani, mondván, hogy a szociálliberális pártok számára a „deviáns” kisebbségek sokkal fontosabbak, mint a „keményen dolgozó kisemberek” érdekei (Bencze 2019: 58).

Az ismertetett nézetrendszernek megfelelően a szociálliberálisok mindig kompromisszumkészek voltak, amikor alkotmánybírák vagy más fontos jogi-intézményi pozíciót betöltő vezetők kinevezéséről volt szó. Ezért fordulhatott elő, hogy a szociálliberális parlamenti többség 1994 és 1998 között önként korlátozta hatáskörét, miközben kétharmados többséggel rendelkezett. Például, létrehozta egy parlamenti bizottságot, amelybe a parlamenti frakciók egy-egy képviselőt delegálhattak, és ez a bizottság kizárólagos joggal rendelkezett az alkotmánybíró-jelöltek kiválasztására (Erdős 2013: 137–141). Ezért történehetett meg az, hogy abban a parlamenti ciklusban a szétagolt jobboldali ellenzéki pártoknak négy delegáltjuk volt e bizottságban, míg a kormánypártoknak csak kettő.

A jobboldali politikusok már korán felismerték azt, hogy valójában milyen jelentős szerepet játszanak az elvileg semleges, pártoktól független jogi intézmények a politikában,

és a joggyakorlat politikai jellegét is. A politikai konfliktusok egy részének jogi útra terelésével céljaik elérése érdekében felhasználhatták az AB-t. A bíróság ítéleteinek technikai, erősen formalizált jogi nyelvezete elrejthette a szöveg mögötti politikai motivációt, a bíróság tekintélye pedig legitimálhatta a győztes fél politikai törekvéseit. Ezért a Fidesz mindig komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy olyan jelölteket válasszanak meg, akiknek a politikai beállítottsága összhangban volt az érdekeivel. Mindezt átgondolt módon tették, olyan konzervatív jelölteket keresve, akiknek magas volt a szakmai reputációjuk, és nem álltak közvetlen kapcsolatban a Fidesszel.

2002 és 2010 között, például, a szociálliberális koalíció elfogadta a jobboldali pártok által javasolt alkotmánybíró-jelölteket (és olyan alkotmánybírák újraválasztását is támogatta, akik korábban politikai szempontból fontos ügyekben ellenük szavaztak). Ez a döntés nagyban hozzájárult az egyértelmű konzervatív többségű AB kialakulásához. 2007-ben az AB bizonyította konzervatív politikai preferenciáját, amikor engedélyezte a már említett „szociális népszavazás” kezdeményezését, amelynek eredménye jelentős részben járult hozzá a baloldali koalíció végzetes meggyengüléséhez.

A jog nevében fellépő személyek karakterének alulértékelésére egy másik példa a Legfőbb Ügyész megválasztása 2006-ban. Ekkor a baloldali kormánypártok olyan személyt választottak, aki 2010-ben, néhány hónappal az országgyűlési választások előtt utat engedett a kormánypárti politikusok elleni büntetőeljárásoknak. Ezekben a büntetőeljárásokban, amelyek 2010-ben azt sugallták, hogy minden baloldali politikus korrupt, később a bíróságok a vádlottak túlnyomó többségét felmentették, vagy az ügyeket a büntetőeljárás már egy korábbi szakaszában megszüntették – bár ezekre évekkel később került sor, amikorra ezek az ügyek már elvesztették politikai jelentőségüket (Pálmai 2016).

Sólyom László története is illeszkedik a sorba, akit annak ellenére, hogy konzervatív politikai nézetei közismertek voltak, a szociálliberális többségű parlament államfővé választott (a szociálliberális koalíció liberális képviselőinek többsége nem szavazott, ezért a jobboldali pártok által támogatott Sólyom győzni tudott a szavazáson). A kormányzó pártok, és az értelmiségi holdudvaruk ezt nem tekintette politikai tragédiának, mert úgy vélték, hogy Sólyom elkötelezett az emberi jogok és a jogállam védelme mellett, és kiegyensúlyozottan fogja gyakorolni politikai és jogi hatalmát. E várakozások ellenére Sólyom államfőként felhasználva mind jogi kompetenciáját (több politikailag jelentős parlamenti törvény megvétózásával), mind szimbolikus hatalmát (a szociálliberális kormány elleni beszédekkel, gesztusokkal) markánsan konfrontálódott a baloldali kormánnyal (Tóth 2023).

Ez a három példa azt mutatja, hogy a szociálliberális kormányok nem vették komolyan a jogintézmények politikai jellegét, hittek a jogalkalmazás semlegességében és objektivitásában. A kritikai jogtudomány fő tételét parafrázálva a jelmondatuk akár az is lehetett volna, hogy „A jog nem politika!”. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a baloldali pártok személyzeti politikában elkövetett politikai hibái a jogról és a politikáról vallott liberális nézeteik közvetlen következményei lennének, az azonban valószínűnek látszik, hogy a jog természetéről vallott liberális gondolkodás miatt kevésbé voltak éberek döntéseik kockázatait illetően. A politikai jobboldal volt az, amelyik teljes mértékben tisztában volt a jogintézmények mélyen politikai természetével, és az új, Fidesz vezette kormány a lehető leghamarabb új államfőt és főügyészt nevezett ki, valamint fokozatosan lecserélte az AB

tagjait. Bár a korábbi szereplők többsége is konzervatív politikai preferenciájú volt, de egyben autonóm gondolkodó is, így veszélyesek lettek volna a Fidesz politikai programjának megvalósítására. A nemrégiben lemondott államfő és a jelenlegi legfőbb ügyész korábban Fidesz párttagok voltak, akik többszörösen bizonyították a párt iránti lojalitásvukat, mielőtt kinevezték őket ezekre a pozíciókra. Kimutatható az is, hogy a megváltozott összetételű AB már csak alacsony számú és kisebb jelentőségű ügyben dönt a parlamenti többség akaratával szemben (Boda-Balogh, Gyórfi, Fazekas, Kovács és Sólyom 2021).

A liberális jogi gondolkodás dominanciájának következtében még 2010-et követően is csak nagyon lassan történt meg a ráébredés arra, hogy a jogi szervezetek működését nem elsősorban az intézményes forma által diktált szerepek határozzák meg, hanem az azokat működtető személyek viszonya a jogállamisághoz és a demokráciához (Szentés 2023). Szemléletes, hogy egyébként kiváló alkotmányjogászok is „a legjobb színben feltüntetve” értelmezték az AB hatásköreinek átalakítást (Kelemen 2011; Somody és Vissy 2011), és a mérvadónak számító *Fundamentum* című alkotmányjogi folyóirat is csak 2019-ben deklarálta, hogy „bizonytalan időre” felfüggeszti az AB döntéseinek szakmai-dogmatikai szempontú ismertetését és értékelését (2019: 134).

Azt a jogi és politikai közösséget, amelynek gondolkodása az intézményeket, a jogokat, a racionális érvelés erejét és a politikai szereplők közötti konszenzus lehetőségét helyezte előtérbe, váratlanul érte a másik felfogást képviselő oldal lenyűgöző erejű támadása. A marxista gyökerei miatt diszkreditálódott kritikai jogtudományban lett volna potenciál arra, hogy a jogi intézmények mögötti hatalmi-politikai viszonyok megvilágításával tudatosítsa, mekkora is a tétje annak, hogy megértsük a jog reális működését.

Konklúzió

A 19. század végi magyarországi modernizáció során a jogi-jogászi gondolkodás azon a feltételezésen alapult, hogy a jogalkalmazás semleges, szakmai tevékenység, amelynek gyakorlása során a hangsúly a formális jogszerűségen van. A szocialista időszakot követően a magyar demokraták körében uralkodó liberális szemlélet tovább erősítette a jog és a joggyakorlat objektivitásának és semlegességének mítoszát, ami természetes reakció volt a jog államközpontú szocialista jogszemléletére. E nézet dominanciája miatt a baloldali pártok és a holdudvarukba tartozó jogászok kevésbé voltak érzékenyek a jogi döntéshozatal politikai jellegére. Ez a vakfolt felsejlik számos politikailag hibás lépés mögött, például akkor, amikor nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget az általuk kulcsfontosságú jogi pozícióba megválasztott személyek politikai preferenciáinak. Ezek a döntések megboszsulták magukat, és hozzájárultak a baloldali politikai pártok végzetes meggyengüléséhez. A jogrendszer reális működését feltáró kritikai jogtudomány komolyan vétele esetén ezek a hibák talán elkerülhetők lettek volna.

Hivatkozott irodalom

- Barotányi Zoltán (2020): TGM: A magyar kormány politikáját a hiedelmekkel szemben nem a nacionalizmus vezérli. *Magyar Narancs* (augusztus 3.). Interneten: <https://magyarnarancs.hu/belpol/nem-fasiszta-eletet-131335> (letöltve: 2023. november 17.).
- Bencze Máttyás (2007): Diszítőelem, álcázóháló vagy tartóoszlop? A büntetőbírói gyakorlat és az alkotmány. *Fundamentum* 11(3): 5–21.
- Bencze Máttyás (2019): Minden héten háború. *Fundamentum* 23(1–2): 55–58.
- Bencze Máttyás (2022): A magyar bírósági rendszer rezilienciája 2012 és 2021 között. In *A magyar jogrendszer rezilienciája 2010–2020*. Gárdos-Orosz Fruzsina (szerk.). Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – ORAC, 376–393.
- Bencze, Máttyás (2024): 'Law Is Not Politics': The Role of the Liberal View on Law in the Rise of 'New Populism'. In *Law, Populism, and the Political in Central and Eastern Europe*. Rafał Mańko, Adam Sulikowski és Przemysław Tacik (szerk.). New York: Birbeck Law Press, 166–183. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781032624464-8>
- Berend T. Iván és Ránki György (1987): *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest: Gondolat.
- Boda-Balogh Éva, Györfi Tamás, Fazekas Flóra, Kovács Ágnes és Sólyom Péter (2021): A magyar alkotmánybírák ítélkezési gyakorlatának változásai az autokratikus fordulat idején – empirikus elemzés. *Fundamentum* 25(1): 75–92.
- Bugarič, Bojan (2015): The Rule of Law Derailed: Lessons from the Post-Communist World. *Hague Journal on the Rule of Law* 7(2): 175–197. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40803-015-0016-4>
- Chronowski Nóra és Kocsis Miklós (2007): Az OVB és az AB (több mint hétszer) a népszavazásról. *Jogtudományi Közlöny* 62(9): 371–381.
- Douzinias, Costas (2000): *The End of Human Rights. Critical Legal Thought at the Turn of the Century*. Portland, Or.: Hart.
- Dworkin, Ronald (1985): *A Matter of Principle*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dworkin, Ronald (1986): *Law's Empire*. London: Fontana.
- Erdős Csaba (2013): Az Alkotmánybíróság kontrollmechanizmusának változásai. In *Doktori műhelytanulmányok 2013*. Kecskés Gábor (szerk.). Győr: Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 133–152.
- Fleck Zoltán (2001): *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*. Budapest: Napvilág.
- Fundamentum (2019): Tisztelt Olvasóink! [Szerkesztőségi közlemény]. *Fundamentum* 23(1–2): 134.
- Györfi Tamás (1996): Politika a jog fogságában: az alkotmánybíráskodás következményei. In *Előadások a jogelmélet köréből*. Szabó Miklós (szerk.). Miskolc: Bíbor, 137–142.
- Halmi Gábor (1999): Az aktivizmus vége? *Fundamentum* 3(2): 5–27.
- Halmi, Gábor (2002): The Hungarian Approach of Constitutional Review. In *Constitutional Justice: East and West*. Wojciech Sadurski (szerk.). Hága, London és New York: Kluwer Law International, 189–212.
- Horváth Attila (2017): A magyar bírósági szervezet története a szovjet típusú diktatúra idején (1945–1990). *Jogtörténeti Szemle* 19(1–2): 128–132.
- Kelemen Katalin (2011): Van még pálya. A magyar Alkotmánybíróság hatásköreiben bekövetkező változásokról. *Fundamentum* 15(4): 87–96.
- Kerényi György (2023): „Életműve elválaszthatatlan a köztársaság felemelkedésétől és a bukásától is” – Tóth Gábor Attila alkotmányjogász Sólyom Lászlóról. *Szabad Európa* (október 9.). Interneten: <https://www.szabadeuropa.hu/a/eletmuve-elvalaszthatatlan-a-koztarsasag-felemelkedesetol-es-a-bukasatol-is-toth-gabor-attila-alkotmanyjogasz-solyom-laszlorol/32628986.html> (letöltve: 2023. november 17.).
- Kis János (2003): *Constitutional Democracy*. Budapest: CEU Press.
- Kulcsár Kálmán (1983): *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz*. Budapest: Akadémiai.
- Luhmann, Niklas (1995): *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.
- Máthé Gábor (1982): *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest: Akadémiai.
- Miklósi, Zoltán és Andrew Arató (2010): Constitution Making and Transitional Politics in Hungary, 1989–1998. In *Framing the State in Times of Transition*. Laurel E. Miller (szerk.). Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace, 350–390.

- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London és New York: Routledge.
- Pálmai Erika (2018): Szinte teljes kudarc az „elszámoltatás”, Orbán erre az esetre csúnya jövőt jósolt. *HVG* (december 18.). Interneten: https://hvg.hu/itthon/201651_elszamoltatas_politikai_haszonszerzes_elhalo_ugyek_arnyekra_vetodtek (letöltve 2021. október 21.).
- Pap, András László (2018): *Democratic Decline in Hungary. Law and Society in an Illiberal Democracy*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315168005>
- Pokol Béla (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol Béla (1993): A törvényhozás alkotmányossága. *Világosság* 34(1): 41–48.
- Political Capital (2004): Az Alkotmánybíróság a politikában. (május 28.). Interneten: https://www.politicalcapital.hu/kereses.php?article_read=1&article_id=1196 (letöltve: 2020. augusztus 1.)
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sajó András (1996): A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az eseteket? *Magyar Jog* 43(4): 205–231.
- Sajó, András (1990): New Legalism in East Central Europe: Law as an Instrument of Social Transformation. *Journal of Law and Society* 17(3): 329–344. DOI: <https://doi.org/10.2307/1410157>
- Somody Bernadette és Vissy Beatrix (2011): Az Alkotmánybíráskodás jövője [Fórum]. *Fundamentum* 15(4): 77–81.
- Szabó András (1999): Alkotmány és büntetőjog. *Jogtudományi Közlöny* 54(4): 165–170.
- Szabó Imre (1960): *A jogszabályok értelmezése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Imre (1971): *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szente Zoltán (1995): Ki ellenőrzi az Alkotmánybíróságot? *Népszabadság* 53(243): 11.
- Szente Zoltán (2022): A Kormány Szolgálatában: Megjegyzések a Nemzeti Választási Bizottság újabb népszavazási döntéseiről. *Állam- és Jogtudomány* 63(1): 46–75. DOI: <https://doi.org/10.51783/ajt.2022.1.03>.
- Szente, Zoltán (2023): From Guarding the Constitution to Serving Politics – the Decline of the Hungarian Constitutional Court. In *Constitutionality of Law without a Constitutional Court*. Granat Miroslaw (szerk.). New York: Routledge, 99–120. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003355793-9>
- Szentes Ágota (2023): „A többi, ahogy Hamlet mondaná, néma csend.”: Jogászai életpálya-stratégiák a jogállami mezőben. *MTA Law Working Papers* (5): 1–75.
- Tóth Gábor Attila (1997): A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez: Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum* 1(1): 31–43.
- Tóth, Gábor Attila (2021): Chief Justice Sólyom and the Paradox of “Revolution Under the Rule of Law”. In *Towering Judges A Comparative Study of Constitutional Judges*. Rehan Abeyratne és Iddo Porat (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 255–274. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108879194.014>

Bencze Máttyás

jogszociológus, a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

Társadalmi reprezentációk és ideológiák a populáris zenében

Fotó: Maróthy János
Köszönjük a kép közlésének engedélyezését a családjának.

Szemere Anna és Ignác Ádám

Zene és ember

Maróthy János utópizmusának alakváltozásai a szocialista realizmustól a zenetudományi mikrofizikáig. I. rész (1948–1956)

Absztrakt: Háromrészesre tervezett munkánkban Maróthy János zenetörténész, zeneesztéta (1925–2001) tudományos pályafutását és utópizmusának alakváltozásait vizsgáljuk. Maróthy a 20. század második felének egyik legjelentősebb magyar zenekutatója volt, akinek műve és szellemi profilja a kelet-közép-európai szocializmussal fonódott össze, így elválaszthatatlan annak súlyos ellentmondásokkal terhelt történetétől, képzelt vagy valóságos társadalompolitikai lehetőségeitől, konszolidációitól és válságaitól.

Munkánk első részében az aktivista tudós életútjának a kommunista hatalomátvételtől az 1956-os forradalomig terjedő szakaszát tekintjük át. Milyen lehetőségeket és milyen korlátokat teremtett a Rákosi-éra Magyarországa az egyik legígéretesebb fiatal zenekutatója számára? Hálózatelméleti megközelítéssel úgy véljük, hogy Maróthy sokoldalú és intenzív tevékenységének – mint kutató, zenepolitikus, oktató, kritikus és zeneszerző – javarészt kedvező terepet biztosított az a fajta ideológiai-világnézeti és intézményi környezet, amely a zenei élet demokratikus átforgalmazására helyezte a hangsúlyt. Maróthy szenvedélyes és energikus egyénisége is összhangban volt a korszak szellemével, különösen az első években. Kreativitásának, széles körű szellemi tájékozódásra való igényének, kritikai tisztánlátásának azonban határt szabott a rákosista Magyarország szovjetizált tudományos életének beszűkültsége és végső soron Maróthy pártállami ideológia iránti elkötelezettsége.

Kulcsszavak: Maróthy János, államszocializmus, zenetudomány, populáris zenei kutatók, aktorhálózat-elmélet

Bevezetés

Ez az írásmű többféle igény eredőjeként született. Egyrészt egy jelentős, az utókor által kevésbé ismert és még kevésbé elismert tudományos életművet, Maróthy János (1925–2001) zenei történetész, zeneesztéta életművét szeretné az olvasó elé tárni. Másrészt kísérletet tesz mindazon elméleti, kritikai és tudományszervezői törekvések bemutatására, amelyek Maróthyt összekötik az utóbbi évtizedek kortárs zenekutatásának progresszív nemzetközi és hazai irányzataival, az úgynevezett *new musicology*, a populáris zene köré szerveződő interdiszciplináris kutatások és az etnomuzikológia néhány meghatározó képviselőjével.

Egy olyan alkotói pálya vizsgálata, amely három rendszeren és számos politikai korszakváltáson ível át, és nemcsak az államszocializmus negyven évét, de a második világháború utáni átmeneti időszakot és a rendszerváltást követő évtizedet is magában foglalja, reményeink szerint a teljes 20. századi magyar művelődés- és zenei történet számára értékes adalékokkal szolgál. Mégis, Maróthy munkássága és szellemi profilja mindenekelőtt a kelet-közép-európai szocializmussal fonódik össze, így elválaszthatatlan annak súlyos ellentmondásokkal terhelt történetétől, képzelt vagy valóságos társadalompolitikai lehetőségeitől, konszolidációitól és válságaitól. De műve túl is lép az általa mindennapi beszélgetésekben is gyakran idézett „mai kocsmán”, az államszocializmus tapasztalati valóságán, „az értelemig és tovább”. Ez a József Attila-i gondolat Maróthy jellegzetes utópizmusával függ össze. Ennek a személyiség és a történelmi helyzet által formált utópisztikus világlátásnak, élménynek és attitűdnek az alakváltozásai képezik elemzésünk legfőbb fókuszát. Az utópia (és annak messianisztikus változata, lásd Goldstein 2001) a marxi elméletek „beépített”, meghatározó eleme. A jövőkép a kommunista mozgalmak súlyosan terhelt múltjának és jelenének adott (vagy próbált adni) legitimitást. Az imént említett „mai kocsmá” gyakran lehangoló mindennapjaiból Maróthy szeretett egy absztrakt, de számára a bizonyosság erejével bíró jövőképhez fordulni, abból erőt meríteni. Szkeptikus vitapartnerneinek nemegyszer idézte József Attila egy másik versének, az *Eszméletnek* a sorait, ahol a progresszióba vetett hit „organikus” természeti metaforában fogalmazódik meg: „Csak ami nincs, annak van bokra, csak ami lesz, az a virág”. (Az optimizmust tompító zárósort [„ami van, széthull darabokra”] rendszerint le hagyta, feltehetően nehezebb volt szembenéznie annak igazságával.) Akárcsak egyik tanítómestere, Lukács György esetében (Tamás 2017), Maróthy jövőképe is a létező szocializmussal és a kommunista párt eszméjével (nem mindenkori gyakorlatával!) volt eljegyezve.

Zenatudományi gondolkodását is ebből az eszmerendszerből bontotta ki. Mi értelme lett volna máskülönbben elmerülnie a latin-amerikai Nueva Canción, az angol bányászfolklor vagy a magyar, munkásszálláson lakó romák dalaiban? Mi másért kereste volna Johann Sebastian Bach, Dmitrij Sosztakovics vagy az amerikai minimalista, Frederic Rzewski műveiben a köznapi, az utcai dallamokat és ritmusokat? Maróthy szemében mindezek utópisztikus mozzanatok tartalmazó zenei megnyilvánulások voltak, építőelemei egy, a társadalom egészét inspiráló, mozgósító, de a végtelenbe nyúló kreatív forradalomnak.

Az 1980-as évek folyamán azonban Maróthy egyre inkább kivonta a társadalmiságot és a politikumot zenei kutatásaiból. Olyan új tudományterületekbe ásta bele magát, mint a kineszteziológia, a kognitív pszichológia, a számítógépes akusztika (ezen belül is a

hangspektrumelemzés). És miközben egzakt módszerekkel vizsgálta az emberi gesztusok zenei kifejezőmódjait, vizsgálatának alanya már se nem polgár, se nem proletár¹, se nem chilei, se nem magyar, se nem férfi, se nem nő volt. Ez az általánossá absztrahált „ember” (mint például *A zenei végtelen* című, utolsó nagy munkájában) nem rendelkezik történetileg és társadalmilag meghatározott egyediséggel és konkrétsággal. Tekinthejtük-e ezt az általános emberi felé fordulást egy másfajta, marxistának már aligha nevezhető utópizmus kifejeződésének? Vagy csupán a baloldaliságával egyre inkább marginalizálódó tudós így reagált a kései államszocializmus, majd a rendszerváltást követő, régi-új világ megváltozott tudományos és intézményes miliójére? Írásunkban ezekre az izgalmas kérdésekre is igyekszünk választ adni.

Nem szándékozunk hagiográfiát írni. Éppen az életmű iránti tiszteletünk teszi szükségessé a figyelmes kritikai olvasatot, az időtálló és előremutató, valamint a (rendszer) apologetikus vagy a tévesnek bizonyult gondolatok, eszmék szétszálazását.

E tanulmány mindkét szerzője számos szálon kötődik Maróthy János személyéhez, szellemi és intézményes hagyatékához. Szemere Anna az ELTE BTK angol–szociológia szakának elvégzését követően, 1977-ben kezdett el az MTA Zenetudományi Intézetének Maróthy által vezetett Zeneszociológiai Osztályán dolgozni, kezdetben gyakornokként, majd tudományos munkatársként. A közös munka, a számtalan inspiratív, cenzúrázatlan beszélgetés és vita, az első önálló írásaira kapott figyelmes és konstruktív kritika egyfajta posztgraduális képzést jelentett számára (jóllehet ez a képzési forma akkor meg nem létezett Magyarországon). Az osztályvezető támogatása, szellemi és szervezői nyitottsága kellett ahhoz, hogy Szemere az 1980-as években bekapcsolódhasson a populáriszene-kutatás éppen intézményesülő nemzetközi hálózatába, amelyben Maróthyt széles körű elismerés övezte.

Ignác Ádám 2000-ben, az ELTE BTK történelem–esztétika szakos, másodéves hallgatójaként vett részt Maróthy egyik utolsó zeneesztétika-szemináriumán. Csaknem másfél évtizeddel később, 2013-tól kezdve a Zenetudományi Intézet munkatársaként és az egykori Zeneszociológiai Osztály hagyatékának referenseként aztán már írásos dokumentumokon és hangfelvételeken keresztül is képet kaphatott Maróthy szokatlanul szerteágazó kutatói érdeklődéséről, műveltségéről. A dokumentumok segítségével Maróthy kiterjedt politikai és tudományos kapcsolatai is feltáruultak, és fény derült arra, hogy az általa vezetett parányi osztály egyike volt az államszocialista országok zenei csúcshintézményeiben működő, gyűjtőmunkát is végző, jelentős kutatóműhelyeknek, amelyek fő feladatuknak az elitkultúrán kívül eső zenei műfajok történeti, szociológiai és esztétikai vizsgálatát tekintették.

Az a körülmény, hogy egyikünk hosszú időn keresztül együtt dolgozott Maróthyval, kutatómunkánkat természetesen megkönnyítette: személyiségének, a kollégákhoz és más szakmabeliekhez fűződő viszonyának ismerete segít felmérni Maróthy publikációinak és a hagyatékában megtalálható egyéb írásainak a helyét és jelentőségét az életmű egészében. És ami munkánk szempontjából a legfontosabb: segít megvilágítani a Maróthy szemléletében és tudományos orientációjában bekövetkező változások természetét és főbb motívumait. Azonban azt is tudjuk, hogy a szemtanú és munkatárs által megrajzolt kép, habár sűrűbb felbontású és több kontextuális részletet tartalmaz, szükségképpen torzít, hiszen

¹ E helyütt Maróthy *Zene és polgár, zene és proletár* (1966) című kulcsművére utalunk.

szubjektív mozzanatokot emel be a narratívába, ráadásul az emlékezés ugyancsak elkerülhetetlen pontatlansága is befolyásolja.

Szemere Maróthyval való kapcsolata jórészt közös érdekek mentén alakult: a néhány fős osztály intézeten belüli és kívüli státusza, megbecsültsége éppúgy érdeke volt az osztályvezetőnek, mint munkatársainak. Másrészt a közöttük lévő alá-fölérendeltségi viszony, a generációs és genderkülönbség szükségszerűen – bár jórészt öntudatlanul – színezte ketjük kapcsolatát, amelyet elsősorban mégis a kölcsönös tisztelet és egyfajta felszabadult légkör jellemzett. Az ötvenes éveiben járó Maróthy osztályvezetőként toleráns volt, aki a sajátjától élesen különböző világnézetek talaján született tudományos teljesítményeket is tisztelte és támogatta. Szemere az egyetemről kikerülve, pályakezdőként sok mindent tanult Maróthytól. Ő vezette rá a lelkes elfogadás és a totális elutasítás közötti mezőben mozgó, árnyalt kritika gyakorlatára, a világos, zsargonmentes tudományos próza jelentőségére, és tőle tanulta meg az interdiszciplinaritás jelentőségét és módszertanát. Maróthy nap mint nap demonstrálta az esztétikai, társadalomtörténeti és szociológiai gondolkodás közötti átjárhatóságot; a hangzó zenei anyag tiszteletét, illetve a zenei elemzés és az interpretáció jelentőségét a populáris zene kutatásában.

Maróthy írásai hasonló tanulságokkal szolgálnak az újabb kutatói generációk számára. Megmutatják, hogy a zenetudományi munka aligha nélkülözheti az esztétikai és szociológiai szempontok együttes érvényesítését, és a művészi zene, a népzene vagy a populáris zene elemzése csak e zenei szférák holisztikus megközelítésével, a közöttük létrejövő kölcsönhatások és közvetítések kitapintásával lehet igazán teljes. Maróthy nemzetközi kapcsolatait és érdeklődését a történelmi körülmények, mindenekeelőtt az, hogy Magyarország a Szovjetunió csatlósává vált, messzemenően befolyásolták. De az a tény, hogy Maróthy milyen következetesen ápolta a kelet-közép-európai kapcsolatait, nem determinisztikusan következett a szovjet birodalmi függőségéből; nem is a rendszer iránti vak lojalitás vezette. Őt a régióhoz kapcsolódó alkotások és tudások sajátos értékei izgatták. Maróthy munkája ezért arra inspirálja a mai kutatót, hogy az államszocialista időszak magyar zenetörténetének és zenetudományának vizsgálatakor ne csak a kelet-nyugati transzferekre és a nyugati zeneipar lokális és lokalizált jelenlétére, hanem a magyar zene regionális kontextusaira is érzékeny, figyelmes legyen.

Írásunk három nagyobb részből fog állni. A most közölt első részben – a munkánk egészére vonatkozó elméleti és módszertani alapvetések tisztázását követően – az életmű 1948–1956 közötti, kezdeti szakaszával foglalkozunk.

Elméleti és módszertani jegyzetek

Maróthy nem volt szobatudós, világgképétől és temperamentumától az elefántcsontorony egyaránt idegen volt. Pályafutása során mindvégig aktív támogatója vagy résztvevője volt különféle zenei mozgalmaknak, közvetített a pártállami intézmények, valamint a különböző zeneszerzői, előadóművészi és zenetudományi közösségek között; de kapcsolatban állt az ifjúsági zene körül szerveződő politikai és kisebbségi (például roma) mozgalmakkal, és szerepet vállalt transznacionális zenei és zenetudományi transzferekben is, hivatalos és informális keretben egyaránt.

Életrajza megírásához hatalmas mennyiségű forrás áll rendelkezésünkre: hozzáfértünk intézeti hagyatékához (kéziratban maradt szövegek, lektori jelentések, opponensi vélemények, zenei gyűjtések, megbízásos munkák dokumentációi, kritikák, konferenciák anyagai stb.), családi hagyatékának egy részéhez (amelyhez lányai, Maróthy Zsuzsa és Maróthy Szilvia biztosítottak számunkra hozzáférést), publikációihoz (könyveihez, tanulmányaihoz, előadásaihoz, publicisztikáihoz), valamint a munkájával és közéleti tevékenységével kapcsolatos kritikákhoz. Kutatásunkban hasznosítottuk az egykori munkatársaival, diákjaival és családtagjaival készült interjúkat és visszaemlékezéseket. Az anyag mennyisége, műfaji sokfélesége és zenetörténeti súlya nagy előnyt jelent a feldolgozás számára, hiszen így Maróthyt a legkülönbözőbb – kutatói, oktatói, tudományszervezői és politikusi – szerepeiben láthatjuk, és képet kaphatunk a változatos és változékony kapcsolati hálózatairól. De a forrásanyag mennyisége és Maróthy alkotói személyiségének súlya komoly felelősséget is ruház ránk: tudunk-e hiteles képet felvázolni a rendelkezésünkre álló forrásokból?

Maróthy különféle hálózatokban, intézményekben való jelenléte és közvetítői szerepe arra ösztökél bennünket, hogy a hálózatelmélet valamelyik változatával közelítsük meg tárgyunkat. De ez az elmélet gyakran egyenlőséget, horizontális mozgást feltételez a hálózat résztvevői között (Piekut 2014), jóllehet minden társadalomban a mozgások jelentős része különböző erőforrásokkal (anyagi, kulturális és kapcsolati tőkével) rendelkező egyének között megy végbe. Különösen szembeszökő a hierarchikus, fentről lefelé történő mozgás az államszocialista Magyarországon, ahol a politikai nyilvánosság köztudottan korlátozott volt, ahol művészet, tudomány és politika viszonyát a pártállam változó mértékű, de mindvégig tapasztalható dominanciája határozta meg. Maróthy irányítói, szervezői pozíciói, a kommunista pártban betöltött funkciói és tudományos-szakmai tekintélye nem kevés lehetőséget teremtett számára ahhoz, hogy ezeken a fentről lefelé mozgó csatornákon közlekedjen, és maga is létrehozson új intézményes vagy intézményesíthető társadalmi-zenei-politikai scenáriókat, mozgásokat. Pozíciói az újabb horizontális hálózatokba való bekapcsolódását is nyilvánvalóan segítették. Politikai és intézményes beágyazottsága jóvoltából már az 1950-es évek végétől szabadabban utazhatott és építhette nemzetközi kapcsolatait, amelyek (például a munkásdalkutatók és a marxista zenetudósok közösségeiben való részvétele) egész tudományos pályáját és gondolkodását meghatározták. Ugyanakkor ezek a nemzetközi kapcsolatok a hazai közegben olykor stigmát is jelentettek számára. Maróthy számos olyan, politikai-ideológiai szempontból terhelt eseményen, találkozón is részt vett, amit kollégái nem vállaltak volna.

Maróthy tehát nagy befolyással és széles kapcsolati tőkével rendelkezett, de amint látni fogjuk, tartós, hatalmi kulcsszerepben ritkán volt, nem alakult ki körülötte informális iskola vagy műhely, mint például a hasonlóan karizmatikus és hasonlóan úttörő módon gondolkodó pszichológus Mérei Ferenc vagy az esztéta Balassa Péter körül. Éppen pártállami beágyazottsága miatt a helyzete akár izoláltnak vagy marginálisnak is tűnhet a változó kultúrpolitikai, zenekulturális hálózatokban; inkább a színpalak mögül próbált becsempészni, támogatni, életben tartani zenei-politikai kezdeményezéseket, mozgalmakat vagy lokalizálni számára izgalmas nemzetközi trendeket, amelyekről rajta kívül addig senki nem tudott a hazai szintén. Minden megnyilvánulásában balról kritizálta a politikai döntéseket és a társadalmi jelenségeket, s bár olyan messzire ebben sohasem ment, hogy ez őt magát inkriminálta volna, kritikus alapállásának köszönhetően a hetvenes

évekre fokozatosan kiszorult a kulturális és véleményformálók első vonalából. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy tudományos és politikai karrierjének még legsikeresebbnek tűnő korszakai sem írhatók meg egységes, magától értetődő narratívaként.

Az aktorhálózat-elmélet

Mivel a hálózatelmélet hasznos, de elégtelen a Maróthy-életrajz feltérképezéséhez, az utóbbi néhány évtized egyik legnagyobb hatású módszertani irányzatához, az aktorhálózat-elmélethez fordulunk. A főleg Bruno Latour nevéhez fűződő aktorhálózat-elmélet (a továbbiakban: AHE) – valójában módszertan – nemcsak a hálózatok horizontális jellegét hangsúlyozta, de az emberi mellett élettelen aktorokat is bevont a vizsgálódásba, relativizálva a művész, a tudós és a feltaláló ágenciáját egy produktum létrehozásában. Az AHE módszertanát a társadalomtudományokkal kapcsolatos elégedetlenség szülte. Latourt és kollégáit különösen zavarták a lazán és átgondolatlanul használt absztrakt, reifikált fogalmak, mint például a „társadalom” vagy a „politika”. Az AHE nem azt vitatja el, hogy létezik-e társadalom vagy politika, hanem igyekszik láthatóvá tenni a társadalmiságot létrehozó láncolatokat, illetve komplikált „gubancokat”. És bár megkérdőjelezi az alkotó ember ágenciájának kizárólagosságát, nem tesz egyenlőségelet a különféle élő és élettelen aktorok (technológiák, elméletek, műhelyek) hatása között. „Empirikus programunk – vallja Latour – nem azt állítja, hogy az ember és a tárgyak [artifacts] azonos minőségek lennének, de azt sem állítja, hogy radikálisan különböznek” (Latour, idézi Piekut 2014: 195).

Az AHE termékenynek bizonyult a zenetudományi és zeneszociológiai gondolkodásban is (Stanyek és Piekut 2010; Piekut 2014; DeNora 2000, 2003; Born 2011; Bolz et al 2016; Lange és Szemere 2023). Stanyek és Piekut úttörő tanulmánya a stúdiófelvételek kontextusában vizsgálja a zenei ágencia „szétterítettségét” producerek, muzsikusok, technológiák és más tényezők között. Így például a felvétel idején már halott zenészek rögzített hangját, muzikalitását is fontos ágensnek tekinti egy új zenei kollaboráció létrejöttében. Az elmélet tehát nemcsak a zene előállításának, hanem befogadásának és használatának leírásához is alkalmazható. Tia DeNora munkái pedig arra világítanak rá, hogy a zene a mindennapi életben nem zárt, önmagában álló objektum, hanem aktív médium, térben és időben mindig újabb személyes igényekhez, szituációkhoz igazítható, átszabható, szét-szabdaltható „nyersanyag”, amihez mindig újabb funkciók rendelhetők, és amivel „dolgot csinálhatunk”: emlékezünk, kapcsolatot építünk, érzelmeket fogalmazunk meg stb. A zene nemcsak azért társadalmi, mert képes tükrözni, leképezni társadalmi mintázatokat, hanem azért is, mert új társas és társadalmi mintázatokat, konstellációkat is létrehoz (DeNora 2000, 2003). DeNora az angol „affordance” fogalmat állítja elméletének középpontjába, amikor azt kérdezi, a zene a maga anyagi-hangzó valóságában mit tesz lehetővé, mit enged meg a fogyasztó, illetve használó szubjektum számára. Georgina Born szerint DeNora modellje túlságosan szűk mikroszociológiai konstellációban értelmezi zene és ember bonyolult viszonyait. Az előállítás és befogadás aktusát egyaránt magába foglaló modelljében ezért helyet kapnak olyan „makrotényezők” is, mint a zene által létrejövő „képzelt közösségek” és identitáskategóriák (osztály, gender, szexuális orientáció, rassz, etnikum, életkor stb.), valamint a zenei produkció, terjesztés és használat szervezeti-in-tézményes rendje (Born 2011).

Piekut írása kifejezetten az AHE zenetörténeti alkalmazását vizsgálja, és roppant hasznos lehet a nagyobb fordulópontok, irányváltások, művészeti hatások újragondolásában (Piekut 2014). Különbőféle szcenáriókat (jazz, avantgárd, rock) empirikusan elemezve Piekut arra kíváncsi, hogy különbőféle „aktorok” konfigurációi (zenei stílusok, filozófiai irányzatok, diskurzusok, zenei-politikai szerveződések, folyóiratok, érdekszövetségek stb.) pontosan hogyan hoznak létre új zenei irányzatokat vagy tartanak életben marginális zenei csoportosulásokat. Piekut az ágencia fogalma mellett arról is beszél, mit jelent a cselekvés (action) a hálózati viszonyrendszerben. Azzal érvel, hogy a cselekvés mindig fordítói és értelmezői munka is: például amikor egy zenei társulás vagy egy szervezet nevében annak egyik tagja szólal meg nyilvánosan, elkerülhetetlenül az adott társulás vagy szervezet álláspontjának saját olvasatát nyújtja. Habár ez a megállapítás önmagában talán evidensnek tűnik, a történéz a konvencionálisnál sokkal árnyaltabb narratívát képes létrehozni, ha ezeket a finom közvetítőmechanizmusokat is feltárja. Piekut megfogalmazásában

az AHE módszerrel dolgozó szerzők azt követik nyomon, hogy az aktorok hálózata miként teremt új valóságot; a hangsúly az egyedin és a különösön van, nem pedig az univerzálison. Ez az ontológiai koncepció módszertani következményekkel jár: amennyiben nem döntjük el előre, hogy mit fogunk találni a világban, lehetővé tesszük, hogy a kapcsolódási gubancok a maguk rendetlen mivoltában kerüljenek felszínre (Piekut 2014: 199).

Piekut az 1960–70-es évek John Cage nevével fémjelzett zenei avantgardizmusát hozza fel példának, amikor azt állítja, hogy a szokásos általánosságok, például a „spontaneitás” vagy „előadóművészi szabadság” helyett az avantgárdot sokféle – személyes, társadalmi, anyagi, technikai – entitás együtteseként érdemes ábrázolni (Piekut 2014).

A hálózatelmélet zenetudomány-történeti alkalmazhatóságára kínál újabb példát a Sebastian Bolz és kollégái által szerkesztett, *Wissenskulturen der Musikwissenschaft. Generationen – Netzwerke – Denkstrukturen* című tanulmánykötet (2016). Szerzői meggyőzően érvelnek amellett, hogy a tudománytörténet vizsgálatában az egyoldalú közvetítések és a kutatók között létrejövő egyéni kapcsolatok („iskolák”, mester-tanítvány viszonyok) tanulmányozása mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy milyen gondolati struktúrák, minták határozzák meg egész kutatói generációk (egy korban élő, de akár egészen eltérő motivációkkal rendelkező, egymás riválisainak számító kutatók) gondolkodását; vagy hogy egy-egy korszakban bizonyos zenén kívüli tényezők (például a politikai és geopolitikai körülmények) milyen hatással lehetnek a zenei tudástranszferek földrajzi irányaira, illetve a lokális és nemzetközi zenetudományi hálózatok kiépülésére. A kötet esettanulmányai arra is rávilágítanak, hogy a „zenetudomány” fogalma maga koronként és helyenként változik, elvégre a diszciplína művelői meghatározott anyagi és infrastrukturális keretek között dolgoznak és munkájuk specifikus eredményekben, „outputokban” (például írásművekben, eseményekben, vitákban, tanácsadói tevékenységben) manifesztálódik. Egy olyan munka esetében, amely az államszocialista időszakokkal foglalkozik, különösen fontos lesz, hogy ne a jelenből visszavetítve határozzuk meg, mit tekintünk „zenetudománynak”. Ehelyett arra törekszünk, hogy empirikus munkával tárjuk fel, mivel foglalkoztak és mi mindent tekintettek feladatuknak történetünk főszereplői.

Ezek az elméleti munkák azért különösen hasznosak a Maróthy-életrajz megírásához, mert az életét és munkásságát alakító elméletek, ideológiák és intézmények nem csekély

történelmi és társadalmi terhet, ideológiai ballasztot hordoznak. Ránehezednek a zenetudós személyére, befonják, eltorzítják az életművet. A személyével összefüggésbe hozható fogalmak némelyike, például a „marxizmus”, a „kommunista párt”, a „szocialista realizmus”, a „munkásmozgalom”, a „polbeat” stb. a rendszerváltást követő egy-két évtizedben szinte lehetetlenné tette egyrészt azt, hogy munkásságát a maga teljes bonyolultságában és sokszínűségében tárgyalhassuk; másrészt pedig azt, hogy a szemléleti vakfoltjai, tévedései mellett és azok ellenében felmutathassuk a roppant széles műveltségű, vibráló intellektusú, dinamikus kutatót, oktatót, kritikust és zenepolitikust. Az aktorhálózat-elmélet lehetővé teszi számunkra, hogy feltárjuk a finom közvetítéseket és egyedi konfigurációkat, az átmeneti és tartós kapcsolódásokat személyekkel, szervezetekkel, diszciplinákkal, filozófiai és zenei irányzatokkal, valamint a technológiai fejlemények szerepét (ilyen volt például a komputeres zenei analízis jelentőségének a felismerése az 1980-as években) a Maróthy-életműben.

Egy fiatal zenetudós berobbanása a hazai zeneművészeti nyilvánosságba

Egy 1954-es kelezésű ajánlólevél Maróthyt a „kiemelkedően legtehetségesebb marxista beállítottságú fiatal zenetudósként” és „harcos kommunistaként” jellemezte (MNL OL P2146, 71.d.). Mindhárom kvalitás: az ambícióval párosuló tehetség, az aktivizmus és a kommunista világkép meghatározta Maróthy fiatalkori énjét. Az 1940-es évek végétől az 1956-os forradalomig tartó időszak a pályakezdés, egyben életének talán legtevékenyebb és termékenyebb korszaka. Közvetlenül azután, hogy elvégezte a Pázmány Péter Tudományegyetem (a későbbi ELTE) művészettörténet–esztétika szakát – ahol Lukács György diákja volt –, egy sor fontos minőségben, mint népművelő-ismeretterjesztő, kutató, folyóiratszerkesztő, zenekritikus, kórusmozgalmi aktivista és alkalmi zeneszerző lépett színre. Közben a budapesti Zeneakadémia hallgatója lett: Viski Jánostól zeneszerzést, Szabolcsi Bencétől zenetörténetet tanult.² Huszonhárom évesen már átfogó elméleti igényű publikációkat tett le az asztalra; nemcsak az országot járta előadásaival, de rendszeresen szerepelt velük a Magyar Rádió zenei műsoraiban is. Széles merítésűek és szerteágazó tematikájúak voltak ezek az előadások. Maróthy nemcsak zeneműveket és zeneszerzői életműveket (Bach, Erkel) elemzett, de az akkortájt hozzáférhető (főleg magyar és szovjet) kortárs zene irányzatait és a hazai kórusmozgalom aktuális helyzetét is vizsgálta. A zene társadalomtörténete keretében egyén és közösség viszonyáról beszélt, miközben beszámolt a Bartókról megemlékező munkásokról is.

Szabad elmélkedések jazzről, Bartókról és a „milliók” zenei konyhanyelvéről

Maróthy 1948–1949-ben megjelent első írásai előremutató, nyitott gondolkodásmódról tanúskodnak. Az 1948-as szovjet zenei határozat hazai talajra való átültetése előtti utolsó

² Maróthy önéletrajzai megtalálhatók a zenetudós családi hagyatékában. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Maróthy Szilviának, hogy Ignác Ádám számára hozzáférést biztosított e hagyatékok dokumentumaihoz.

pillanatban jelent meg *Improvizáció és romantika* című tanulmánya, amelynek végén még egy olyan progresszív, „a társadalommal szoros kapcsolatban álló” zenekultúráról elmélkedett, amit az „acélos erejű” amerikai boogie-woogie és Bartók „energikus ritmikájú” zenéje inspirál (Maróthy 1948b).³ Ebben a gondolati építményben nemcsak az afroamerikai improvizatív zene és a bartóki modernizmus érnek össze, de Kelet és Nyugat, Európa és Amerika, sőt, az évszázadok során elkülönült zenei szférák, a népszerű zene és a művészi zene is. A fiatal Maróthy evokatív prózájában a „magányos lángész csákányütései” az úgynevezett magaskultúrára, míg a „vidám sokaság zsvájgó lármája” a populáris kultúrára utal, találkozásuk pedig az 1940-es évek végi építőmunka cenzúrázatlan – még hiteles – optimizmusát tükrözi (Ignácz 2020: 90). Gondolataiból a háború utáni koalíciós pártok kultúrpolitikai terveinek rokon vonásai is kiolvashatók: egy szélesebb alapozású, népi közműveltség megeremtésének igénye.

Ugyanebben a rövid, hidegháborús hisztériát közvetlenül megelőző időszakban írta Maróthy a *Milliók zenéje* című, érzéletes metaforákban bővelkedő, az olvasót közös gondolkodásra serkentő tanulmányát (Maróthy 1948a). A bejáratott elitista gondolati vágányokról elkanyarodó, friss perspektívát kínáló kis írás az évtizedekkel később kibontakozó populáriszene-kutatás előfutárának tekinthető, annak szociológiai és esztétikai kulcskérdéseit veti fel. Miben áll a „könnyűzene” természete és hogyan közelíthető meg? Miben különbözik a népzeneitől? Mikor és milyen társadalmi folyamatok eredményeként vált a művészi zene szegényes „másikjává”? És miért megkerülhetetlen a zenetudomány egésze számára, hogy foglalkozzon vele? Jól láthatóan a szerző nem a zenetudomány egyik specializált területének tekinti a népszerű zene kutatását – és ez a későbbi munkássága szempontjából is figyelemre méltó mozzanat –, hanem egy mélyen demokratikus zeneesztétika központi kérdésének. Hiszen olyan műfajok együtteséről van szó, amely

hozzánk gyakorlatilag a legközelebb, elméletileg a legtávolabb van; amelynek sokan még létezését sem veszik tudomásul; amely mindazonáltal, akár akarjuk, akár nem, beszűrődik ablakunkon, az utcán fülünkbe harsog, a rádióban lüktet ritmusa, a hangszórók üvöltik, ráérő emberek füttyörészik a szomszéd lakásban és minden lépéssel, minden mozdulattal, minden lélegzetvétellel belénk áramlik (Maróthy 1948a: 255).

Ilyen értelemben, tetszik vagy sem, ez a zene mindannyiunké. És Maróthy nem rejtja véka alá, hogy neki ez nem tetszik; nem szívesen veszi tudomásul, hogy „egy hatalmas réteg zenei igényének [...] a jazz és tánczene az egyetlen elérhető kielégítője”; vagy hogy a „mocsár” metaforával jellemzett zenére embertársai „vigyorogva, bárgyú arccal” ugrálnak. Ám azt is tudatosítja olvasóival, hogy ugyanezek a zeneileg igénytelennek tűnő emberek nem valamiféle „zombik”: a szórakoztató zene – akárcsak Mozart, Schubert vagy Bartók a művelt emberek számára – alapvető érzelmi-lelki szükségleteikre rezonál, „a szavaikkal kifejezhetlent próbálják vele kifejezni, vagy hallják benne kifejeződni” (Maróthy 1948a: 255).

3 A korszakváltás drámaiságát érzékelteti az a tény, hogy a *Zenei Szemlének* ugyanez a száma közölte Andrej Zsdanovnak a szovjet muzsikusok 1948. eleji találkozásán tartott beszédét is (Zsdanov 1948), amely a szocialista realizmus szűkkeblű definícióját meghirdető szovjet zenei határozat közvetlen előzménye volt (és egyike azoknak a szovjet művészeti életet érintő fordulatoknak, amelyeket összefoglalóan *Zsdanovscsinának* neveztek).

Maróthy nem emancipálja esztétikai értelemben a népszerű zenét. De összhangban van az általa akkor még legfeljebb Lukács közvetítésével ismert Frankfurti Iskola teoretikusaival (mindenekelőtt Adornóval), ő is historizálja a 19. és 20. századi populáris zenét, amennyiben azt a modernizációs folyamat – az iparosodás, az urbanizáció, a globalizáció és a technológiai forradalmak – termékének tekinti. A modernizációt még nem kapcsolja össze kapitalizmuskritikával, ahogy azt marxista tanítómesterei (köztük Lukács) és a marxizmus – illetve a marxizmus sztálinista változatának – elsajátítását követően maga is teszi:

[s]emmi okunk nincs annak feltételezésére, hogy az üzlet káros hatással van a kultúrára, hiszen a művész nagyjában sohasem volt szabad; amit valamikor a király vagy más mecénás közvetlen kívánságként fejezett ki a művésznak, azt ma a „mecénások” lényegesen szélesebb köre: a nagyközönség kereslet, piaci árak formájában fejezi ki (Maróthy 1948a: 256).

Ennek a még képlékeny eszmei orientációnak megfelelően Maróthy még nem osztálykategóriákban gondolkodik: a címben szereplő „milliók” megjelölés egyszerűen csak a sokaságra utal, ideológiai keretezés nélkül.

Mi a baj tehát a modern „könnyűzenével”? Maróthy szerint a modernizáció, a városiasodás és a gyarmatosítás eredményeként az eredetileg ősi, tehát színtisztának tételezett népzenei zárványkultúrák érintkezésbe léptek, összekeveredtek egymással és az (európai) műzenével. Egy közös, esztétikai szempontból „borzasztó” zenei konyhanyelven kommunikálnak egymással. Maróthy a tömegkultúra kritikusaival szemben azonban optimista: úgy véli, hogy mindössze idő kérdése, hogy a különféle nyelvek művészileg értékes, közös formanyelvet teremtsenek.

Az utópia mint életélmény

Az úgynevezett „ötvenes évek” valójában már 1948-ban, a kommunista hatalomátvétellel megérkezett. A Zsdanov-féle zenei határozat implantációja drasztikusan vetett véget a szabad elmélkedésnek, az „álmodozások korának”.⁴ A kor művészeitől pártszerű, ideológiailag korrekt és közérthető műveket vártak. Még a szovjet zene olyan megbecsült nagyjai, mint Sosztakovics és Prokofjev, sem feleltek meg a közérthetőség kívánalmainak, noha nem sokkal korábban még dicsőítette őket a pártállami sajtó (Starr 1983: 219). A kozmopolitizmus elleni harc jegyében a zenében kötelezővé vált a népi és nemzeti hagyományokhoz való hűség, és a hidegháborús logikából következően dekadensnek minősült minden, a klasszikus-romantikus éra utáni nyugati eredetű zenei áramlat. A művészi zenében az avantgardizmus és a – soha pontosan nem definiált – formalizmus, míg a szórakoztató zenében a jazz hatását mutató stílusok (swing, boogie-woogie) és az improvizáció ellen indult hadjárat. A szovjet érdekszférába tartozó országok számára a „szocreal” formula látszólag egyszerű volt: a nemzeti-népies formát szocialista tartalommal kellett megtölteni.

1948 májusában a Cseh Zeneszerzők Szindikátusa szovjet védnökség alatt nemzetközi kongresszust rendezett Prágában azzal a céllal, hogy a világ „haladó zeneszerzőinek és zenekritikusainak” részvételével megoldásokat dolgozzon ki a nemzetközi zenekultúra

4 E helyütt Szabó István 1964-es, nagysikerű filmjének a címére utalunk.

válságosnak ítélt helyzetére. (A magyar küldöttséget Bartha Dénes és Enyedi György vezette.) A válságtünetek között szerepelt a komolyzene és a könnyűzene közötti szakadék: „a komoly muzsika tartalmára nézve egyre inkább individualista és szubjektív [...], formájára nézve pedig egyre bonyolultabb és mechanikusabb felépítésű”, állapították meg a résztvevők, míg a „könnyű zene [...] folyvást felszínesebbé, típuszerűbbé és közhelyszerűvé válik”. Utóbbiért a monopolisztikus szórakoztatóipart tették felelőssé. Feladatként tűzték ki a zenetípusok közötti szakadék felszámolását, a „hamisan nemzetközi” irányzattól való távolságtartást, továbbá a „nyilvánvalóbb zenei tartalmak” kifejezésére alkalmas tömegműfajok megteremtését (Prágai határozat 1948).

Az államszocialista országokban a prágai direktívák teljesítését elsősorban a zenei elit egészét összefogó, újonnan létrehozott zeneművész-szövetségektől várták. A hazai közegben a Magyar Zeneművészek Szövetségére (a továbbiakban MZSZ) várt a feladat, „hogy ezt az egészséges forrási folyamatot végigvigye, hogy a szocialista realizmus elméleti kérdéseinek kidolgozásával, nyílt, őszinte és türelmes viták hosszú sorával zeneművészetünket a szocialista realizmus mellé állítsa.” (Maróthy 1954b: 96) Az MZSZ azonban már a kezdetektől két frakcióra szakadt. A zenekultúra szovjetizálásának hívei közé tartozott Maróthy és szövetségesei, mindenekelőtt a szektásságáról híres-hírhedt Szabó Ferenc, valamint Mihály András, Székely Endre és Sárai Tibor. Nem annyira zenei, mint inkább filozófiai és ideológiai ellenfeleik voltak az úgynevezett Kodály-iskola akkori képviselői, köztük Járdányi Pál, Ádám Jenő és Dávid Gyula.

Ebben a kultúrpolitikai kontextusban válik Maróthy a hazai zeneművészeti és zene tudományi nyilvánosság meghatározó szereplőjévé. Széles körben és sűrűn publikál: a szakmai folyóiratokon kívül értelmiségi és irodalmi lapokban, a kommunista párt folyóiratában és napilapokban jelennek meg írásai. Szakmai és aktivista szerepléseit a sajtó meglepő részletességgel ismerteti. E beszámolókból tudhatjuk meg például, hogy az amatőr zenei mozgalmak összefogására alakult Bartók Béla Szövetség (1948–1951; a továbbiakban: BBSZ) képviselőjében – a zenetudós Ujfalussy Józseffel és a zeneszerző Székely Endrével együtt – országszerte díjakat oszt kórusoknak. Szerzője és szerkesztője a BBSZ lapjának, az *Éneklő Népnek*, egy évvel később pedig már az MZSZ folyóiratának, az *Új Zenei Szemlének* első felelős szerkesztője. Tagja az MZSZ zenetudományi szakosztályának, 1949 és 1951 között vezetője a tömegzenei szakosztálynak, és rendszeres résztvevője a szórakoztató zenei szakosztály vitáinak is,⁵ mert, mint látni fogjuk, a két zenei szféra összekapcsolása ekkor zenepolitikájának és esztétikájának egyik sarokköve lesz (MNL OL P2146, 62.d.).

A dogmatikus marxizmus immár államvallássá emelt nézőpontjából Maróthy olyan publicisztikával (és oktatóanyagokkal!) jelentkezik, amelyekben követendő példaként mutatja be a szovjet kórusművészetet, kijelöli a zene szocialista fejlődésének útját és elmagyarázza, mit kell érteni „pártszerűség” alatt a zenében. Egy eredetileg a Magyar–Szovjet Társaság ankétján elhangzott vitaindítóban a fiatal aktivista tudós arról beszél, hogy „a zenetudomány növekvő feladatait csak úgy töltheti be, ha teljes mértékben pártszerűvé válik. Mint minden téren, itt is a szovjet zenetudománytól nyerhetünk segítséget és iránymutatást” (1950c: 97). A *Könnyűzene kérdései* című pamfletben (1950d) pedig – a „zenei

5 A szakosztályok eseményeinek jegyzőkönyveit lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P2146, 59.d., 61.d., 62.d., 63.d., 65.d. A Magyar Zeneművészek Szövetsége dokumentumai.

forradalom” jegyében – a két világháború közötti hazai „könnyűzene”, a kortárs slágerek és a „jazz” ernyőfogalma alá vont nyugati tánczenei divatok ellen lép fel, miközben egy új típusú népszerű, de igényes zenekultúra megteremtését sürgeti. Amint egy néhány évvel később írt kritikájában hangsúlyozza: „meg [...] kell találnunk azt a hangot, amely közel áll a tömegek életéhez, [...] de amely *előbbre néz, előbbre mutat*, mint amennyire a mindennapi életben látni lehet” (eredeti kiemelés; 1954c: 21).

Izgalmas és lelkesítő kihívás lehetett az 1948-tól 1951-ig terjedő időszak Maróthy számára. A második világháború után szétesett zenei élet nagyszabású megújítójaként dolgozhatott, egy történelmi léptékű kísérletben vállalva mérnöki és kivitelezői szerepet. Számára ez a lázas tervezgetések időszaka volt, aminek eredményeként új szellemi műhelyek jöttek létre újfajta vitákkal a népzene és művészi zene közösségi oldaláról, valamint a korábban „millióknak”, majd – a kommunista retorikához igazodva – „népnek” vagy „tömegnek” nevezett mindennapi emberek, dolgozók megszólításának a lehetőségeiről. A világháborút követő szellemi pezsgésről, a Maróthy visszatekintésében majd „aranykornak” nevezett időszakról Tallián Tibor (2014) is részletesen beszámol: „szabadművelődési mozgalom címmel, kétszeres elánnal kezdett újra működni a népművelés rendszere. A kodályi ifjúsági zenemozgalom a zenitjére hágott és fénykorát élte a munkásmozgalmi zenei-művelődéspolitikai ideológia” (Tallián 2014: 143). Maróthy *Milliók zenéje* című tanulmányán is, mint láttuk, még átsüt a kulturális élet izgalmas sokszínűsége. De 1949–1951 között már nem sok maradt az előző évek pezsgéséből: az egyeduralomra törő MDP, kiszorítva a rivális szociáldemokrata pártot a vezetésből, véget vetett az öntevékeny munkásművelődési szervezetek működésének és a virágzásnak indult egyházzenei életet is befagyasztotta (Tallián 2014: 143–147, vö.: Péteri 2003a, Péteri 2003b).

A diktatúra erősödésével a korabeli nyilvános közbeszédben az „utópia” felé vezető út ki volt kövezve, ezért a *jövő jelenlévő valóságként* fogalmazódott meg, amit a művésznek észlelnie és ábrázolnia kellett. „Hiszen mi más lenne a művészet dolga – írja Tallián –, mi más a művészek feladata, mint amit Potemkin valaha nagy sikerrel végrehajtott: felépíteni a fényes második valóságot, amely ugyan nem létezik, mégis látszik” (Tallián 2014: 271)? A kommunista művészetirányítók számára az a teleologikus elképzelés, amelyet Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után a szovjet blokk kommunista pártjai önkritikusan voluntaristának ítélték, és amely szerint egy új alapokra helyezett társadalmi rend a belátható jövőben a mindennapi emberek erőfeszítéseinek eredményeként szükségképpen megvalósul, nemcsak a jövőképek a jelenre való „rávetítését” jelentette, hanem egy szédítő életérzést és élettéményt is. Ennek volt részese a fiatal Maróthy, amiben közrejátszott pályájának gyors felívelése és tudományos elismertsége is. Számos jel utal rá, hogy számára a történelem „fényes szele” átfújtak az ötvenes évekbe, amikor – Svetlana Boym (1997) szavaival – a tömegdalok már háttérzenét adtak az internálótáborok, a tömeges bebörtönzések mindennapjaihoz is. Maróthy azonban úgy vélte, hogy a közérthetőség követelményének piederesztálra emelésével a *Zsdanovscsina* a zenekultúra modernkori szétszabdaltságának korrigálására irányult. Nagyra értékelte az 1948 után kiépült új zenei intézményrendszert és a zenésztársadalomban megindult vitákat is.

Az 1950-es évek elején jegyzett írásaiban a zenepolitikus Maróthy kiváltképp hajlott arra, hogy a tapasztalati valóságot utópisztikus mozzanatokban gazdag világgént érzékelye és jelenítse meg. Egy új népdalgyűjteményt üdvözlő recenzióban például megjegyzi, hogy a kötet

eddig szinte egyedüli kielégítője annak a hatalmas új igénynek, amely népünkben a felszabadulás után a népdalok iránt támadt. A felszabadulás után egyre nagyobb tömegek ismerték fel a népdalban azt a művészetet, amely saját gondolkodásuk, érzelmeik tükrözője, saját múltjukról beszél és saját jelenük, jövőjük zenei kifejezésének alapja (Maróthy 1952b: 4).

Maróthy a „népnek” a népdalok világával történő azonosulását ténynek tekintve nemcsak a hagyományos népdalok iránt észlel „hatalmas igényt”, hanem olyan dalok iránt is, „melyeknek verseit költőink írták mai életünkről” (1952b: 4). E művek ugyanis – és ez Maróthy kifogása – kimaradtak a szóban forgó válogatásból. A valóság „tökéletlensége” tehát nem a „nép” és nem is a népdalokat feldolgozó költők és zeneszerzők, hanem a kötet szerkesztőinek a számlájára írható, akik nem tekintették népdalnak a mai szerzők dalait. Ahhoz is modellt kívánt nyújtani, hogy hogyan kell formájában és tartalmában szocialista realista zenekritikát írni. Az *Új Zenei Szemle* első és második évfolyamában több ilyen kritikát is közzétett; ezek egyike volt Szervánszky Endre *Honvéd kantatájának* bírálata, amelyben így fogalmazott:

A szocialista realista művész feladata megmutatni életünk valóságát, teljes gazdagságában, szépségében és igazságában. Hogy a szerzőnek mennyire sikerült életünk gazdagságát realista módon feltárni, ebből általános tanulságot levonnia, arra talán legjellemzőbb példa a mű harmadik tétele. [...] úgy érezzük, hogy még soha ilyen szép esti pihenőben nem volt részünk, hogy a mi valóságos esti pihenőnk, legszebb, leglényegesebb tulajdonságait mutatja meg. A mű meghallgatása után világosabban látjuk saját életünk szépségeit, nagyobb lelkesedéssel folytatjuk munkánkat (Maróthy 1950b: 31).

Maróthy koncepciója szerint tehát a művész tükrözi a valóságot, de mégsem egészen: annak javított, tökéletesített változatát tárja elénk, amit a kritika szerzője nem kis csúsztatással a valóság legigazibb lényegével azonosít. Ennek a platóni „tükörképnek” a dolga, hogy felismertesse befogadójával saját valóságát és lelkesítsen annak további szépítésére. A magyar valóság azonban nemegyszer túlságosan ellenállt az idealizálásnak, az utópia mint élmény átélhetőségének. Erről a diszkrepanciáról 1953-ban, a Sztálin halálát követő politikai átrendeződések után Magyarországon is lehetett már nyilvánosan beszélni, okait elemezni. *Tánczenénk fejlesztésének néhány sürgető feladata* című tanulmányát már Maróthy is a következő felütéssel indítja:

Zenei életünk egyik legégetőbb problémája, hogy a magyar szórakoztató tánczene nem fejlődik kielégítően. Annál súlyosabb ez a hiányosság, mert köztudomású, hogy a zenének ez a fajtája szoros kapcsolatban áll a legszélesebb tömegek mindennapi életével. [...] sokan még mindig karba tett kézzel, felhőtlen egykedvűséggel nézik, hogy magyar dolgozóknak, magyar ifjúságnak, hazánk „virágának, erejének és jövődjének” egyre gazdagodó magánéletét bántó, lapos, ízléstelen, vagy egyenesen torz és mérgező hatású tánczene kíséri (Maróthy 1953b: 12).

Ugyanakkor a pártvezetés és a társadalmi valóság nyilvánossá vált problémái ellenére is lehetett, sőt, bizonyos körökben ildomos volt keletre mutatni, a Szovjetunió példájára, amelynek mindennapjaival a magyar kommunistáknak nem kellett (és nem is lehetett) nap mint nap konfrontálódniuk. Szembeállítva a kapitalista tömegzenei élet „hazug álomvilágát”, vélt perverzítésát az idealizált szocialista realista művészet gyakorlatával,

a szovjet példa Maróthy-nak még 1953 után is segített közvetíteni az elmaradottnak észlelt hazai tömegzenei állapotok és az utópia között:

[A] Szovjetunióban, a felszabadult népek országaiban a tömegek művészetének eddig soha nem látott arányú kibontakozása van folyamatban. A tömegzenei aktivitás nemcsak a kapitalizmus alatt háttérbe szorult eleven tömegzenei hagyományok, alkotóerő újjáéledéséhez vezet, hanem a tömegek alkotói tevékenységének olyan fokához, színvonalához, amelyhez hasonló még nem ismert a történelem (Maróthy 1953b: 13).

A szerző a következőkben az amatőr kórusok és a néptáncművészet sikereire és kiemelkedő egyéniségeire hívja fel a figyelmet. Úgy látja, hogy a szovjet tömegművészet ereje révén a Szovjetunióban már visszatért a várva várt zenei aranykor, amelyben a történetileg egymástól elidegenedett „művészi” és „népszerű” újra találkoznak, összekapcsolódnak egymással:

A Szovjetunióban tehát nincs „könnyű zene” a szó tulajdonképpeni értelmében, mint egyetlen tömegzenei műfaj, szemben valamiféle „nehéz”, kiváltságosokhoz szóló zenével. A szovjet nép mindennapi életét a zene végtelenül változatos műfajai kísérik, az egyszerű táncdaltól, szerelmi daltól, tömegdaltól a népi kórus- és zenekari művészet különböző formáin át a klasszikus és a szovjet zene legnagyobb szabású formáig. Ezen belül a tánc- és szórakoztatózene is teljesértékű művészet (Maróthy 1953b: 13).

Maróthy nem csupán azért látta a szovjet tömegzenei valóságot rózsaszínben, mert hinni akart a kommunista pártnak; más okai is voltak erre. Egyrészt voltak olyan szovjet dalok, amelyek valóban népszerűek voltak Magyarországon (Ignác 2020); a *Poljuska*, a *Katyusa*, a *Jereván* vagy a *Vadvirágos tarka rét* feldolgozásait különböző formákban még a hatvanas-hetvenes években is játszották. Másrészt a szovjet zenei magaskultúrában a számos kismester mellett Sosztakovics- és Prokofjev-formátumú alkotók is dolgoztak, akik – az időszakos pártállami kritikák ellenére is – a magyar zenetudós szemében a kommunista világnézetet összeegyeztethetőnek tüntették fel a művészi inspirációval és a mesterségbeli tudással. Végül megemlítendő, hogy Maróthyt a szovjet zenetudomány és folklóriztika, például Borisz Aszafjev, Mihail Druszkin és Borisz Jarusztovszkij munkássága is sokoldalúan inspirálta, mivel a polgári-nyugati zenetudomány fővonalával szemben ezek a kutatók a zene társadalomba való beágyazottságát hangsúlyozták; zenetörténeti érdeklődésük fókuszába pedig olyan életműveket – mindenekelőtt az orosz Ötökét (Muszorgszkij, Balakirev, Borogyin, Kjui és Rimszkij-Korszakov) – állítottak, amelyekben a klasszikus nagyforma a romantikus értelemben vett nép zenei nyelvére épült. Erre Maróthy zenetudományi munkája kapcsán még visszatérünk.

Aktivista zenekultúra

A Maróthy által megálmodott zenekultúra lényegi vonása volt az a törekvés, hogy lebontsa a falakat zenetudomány és ismeretterjesztés, alkotóművész és befogadó, művészi zene és közhasználatú műfajok között, valamint, hogy egyenrangúsítsa az amatőr zenélést a hivatásossal és a közhasználatú műfajokat a művészi zenével. E roppant horderejű törekvés, amelyet a hivatalos közbeszédben kulturális forradalomnak neveztek, számos rész kérdést

vetett fel. Miként válhatnak a zenét *fogyasztó* tömegek saját zenéjük *alkotóivá*, illetve aktív formálóivá? Hogyan szervülhet a zeneművészet a mindennapokba? A gyakorlat szintjén hogyan jöhet létre dinamikus együttműködés a modern, javarészt komolyzenei képzettségű zeneszerző és kritikus, illetve a tömegek zenei együtteseinek között? Mit jelent népzenei pillérekre épülő zenekultúrát alkotni? Miként tágítható ki Magyarországon – ahol az ötvenes években zajlott le az első tömeges iparosodási-urbanizációs hullám – a népzene bartóki-kodályi fogalma az ipari munkásság dalaira? És végül: hogyan szolgálhatja ezt az utópisztikus tervet az elmélet, vagyis egy marxista alapokon újraértelmezett (európai) zenetörténet és zeneesztétika?

Maróthy zenei utópizmusa nem kizárólag a marxista elméletben gyökerezett. Már az 1948-as írásaiban (*Improvizáció és romantika, Milliók zenéje*) is egy erősen jövőorientált zeneesztétikát vázol fel, ami főként mentora, Szabolcsi Bence zeneiköznyelv-elméletére támaszkodott (Ignác 2020: 203–236). Szabolcsi, aki kiemelkedő hatást gyakorolt az 1945 utáni magyar zenei életre (Péteri 2003a, Péteri 2003b), Adornóhoz hasonlóan a zenetörténeti múlt azon periódusait tekintette aranykornak, amelyekben a művészi és a mindennapi zene egymást áthatva, egymással folytonos interakcióban létezett, és a két szféra még közös nyelven beszélt. A zeneszerzők még nem a baudelaire-i értelemben vett magányos albatroszok voltak, hanem egy nagyobb közösség képviselői, szószólói, akik a közműfajokból táplálkozó műveket komponáltak. (A Mozart-operák korabeli széles körű népszerűségét gyakran jellemzik azzal, hogy bemutatójukat követően mindenki, a borbély és a péklegény is fütyülte az áriákat.) A hivatásos és a populáris zenei szféra az európai kultúrában a modernizáció, az ipari forradalom és urbanizáció során, a romantikával kezdődően kettévált, de a 20. század közepén sok muzsikusként reménykedett abban, hogy az egyetemes zenekultúra újabb aranykora térhet vissza, ami majd hidat ver az elefántcsonttorony és az utca zenéje közé. Amikor a (sztálinista) marxizmus megkerülhetetlen „aktorként” belépett a magyar intézményes zenei életbe, az Maróthy eszmevilágában rögtön összekapcsolódott a Szabolcsi-féle köznyelv-gondolattal, és a kettő együtt vezette el őt egy olyan aktivista zenekultúra kívánalmához, amelyben nemcsak a művészi és szórakoztató szféra talál újra közös nyelvet, hanem a komponista, a kutató, a kritikus és a befogadó-felhasználó közönség is. Maróthy szerint a zenetudósoknak vagy a kritikusoknak kell vezetnie a komponista tájékozódását abban, hogy milyen zenei nyersanyagban (népzenei formák, népi táncritmusok) érdemes inspirációt keresni; másrészt segítenie kell, hogy a komponista a különféle munkahelyi, amatőrzenei és szórakozási alkalmakon keresztül közvetlen érintkezésbe lépjen a dolgozó osztályokkal. A kortárs hazai tánczene feladatairól szóló, konkrét megfigyelésekben és javaslatokban bővelkedő, már említett tanulmányában ezt írja:

Rendkívül fontos, hogy előmozdítsuk a tánczeneszerzők kapcsolatát a tömegekkel. Ismerjük meg a tömegek életét, hallgassák meg a tömegek bírálatát. Rendezzünk tánczenei anketokat nagyüzemeinkben, állami gazdaságainkban, termelőszövetkezeteinkben, ahol dolgozónk a szerzők jelenlétében megmondják véleményüket a bemutatott tánczenei művekről (Maróthy 1953c: 6).

Ez a propozíció, vagyis, hogy zeneszerző, kritikus és zenehasználó mindennapos párbeszédben építsen új zenekultúrát, nem tűnhetett lázálomnak egy olyan világban, amelyben

egyrészt nem a piac közvetített alkotó és befogadó között, másrészt a taggyűlések, ideológiai és szakmai viták, brigádrendezvények, kötelező ünnepek és köztéri rendezvények jóvoltából embercsoportok, sőt tömegek nap mint nap érintkeztek, beszéltek egymáshoz (vagy, szerencsés esetben, egymással). A magánélet ebben a közegben felszívódott a munkahelyi és a szélesebb – noha irányított és ritualizált – közéletben.

Maróthy írásainak és vitákon való felszólalásainak rokonszenves vonása, hogy önmagát az általa felvázolt és megteremteni vágyott zenekultúrán belül nem az íróasztal mellől diktáló funkcionárius-tudósként, hanem résztvevőként pozicionálja. Aprólékos, gyakran szellemes kritikája és konkrét javaslatok is az élőzenés és táncos együttlétek során szerzett személyes tapasztalataira épülnek. A tánczene fejlesztését sürgető tanulmányában például azt kifogásolja, hogy „társasági tánc kultúráinkban, főleg a városiban, a közelmúltban még két vonás uralkodott: a sematikus csoszogás és a szvingelés” (Maróthy 1953b: 13). A sematikus csoszogás Maróthy olvasatában a polgári társastáncok (foxtrott, slowfox stb.) elszegényedését tükrözi, „férfi és nő együttlétének egy sajátos formáját, amelyet bizonyos meghatározott testtartás és lépések szabályoznak” (1953b: 14). Ennél még súlyosabb problémaként veti fel, hogy „fiatalságunk, különösen üzemi fiatalságunk egy része rákapott a szvingelésre” (1953b: 14). Maróthy azonban elkerüli azt az 1950-es években a vasfüggöny mindkét oldalán burjánzó, morális pánikra jellemző beszédmódot, amely bűnözőnek vagy huligánnak bélyegezte a fekete amerikai zenei műfajokkal azonosuló fiatalokat (Horváth 2009; Poiger 2000; Starr 1983). Már az 1960-as évek megértő értelmiségi hozzáállását előlegezi meg, amikor megállapítja, hogy „a »szvingelés« problémáját nem lehet avval elintézni, hogy leleplezzük ennek a táncolási módnak ellenséges, beteges, mélyező jellegét” (1953b: 14). Ehelyett a fiatalság normális lelki és fizikai szükségleteire, valamint a hazai tánczenei termés fogyatékoságaira tereli a figyelmet: „A szvingelésnek gyökerei vannak abban a tényben is, hogy a fiatalság a táncban aktivitásra, elevenségre vágyott, és ezt »új« tánczenénk nem tudta neki nyújtani, sőt ennek pontosan az ellenkezőjét nyújtotta” (1953b: 14).

Az amerikanizmus elleni intézményes-ideológiai harc egyelőre nem tette lehetővé a szerző számára, hogy a „szvingelésben” és a jazzben fellelhető értékekre (újra) fogékony legyen. A jazz magyar szocialista zenekultúrába való integrálásához előbb az állampárt desztalinizálódására volt szükség; Maróthy pedig csak 1956 után látott hozzá saját értékrendszere felülvizsgálatához. Az aktorhálózat-elmélet arra emlékeztet bennünket, hogy a vizsgált történelmi periódusban az alkotó egyén ágenciáján túl vegye figyelembe az erőforrások és lehetőségek rendelkezésre álló körét egy művészi vagy tudományos produkció – adott esetben egy tudományos életmű – létrejöttében. Az 1950-es évek első felében Maróthy a rendelkezésre álló, az őt körülvevő zenei gyakorlatban a szovjet mintát követő, de kodályi alapokra is épülő amatőr kórus- és néptánc-mozgalomban, valamint a kapcsolódó spontán szórakozási alkalmakban keresi a tömegzene még csíraszerű megújulásának a jeleit. A jelenből visszatekintve bármily naivnak – vagy akár vakvágánynak – ítéljük az általa izgalmasnak vélt tendenciákat, azt is látnunk kell, hogy mennyire jelen volt és mennyire odafigyelt a körülötte zajló változásokra. Észreveszi például, hogy a néptáncosok a színpadi táncban elsajátított expresszívabb mozdulatokat átemelik a sematizálódott társastáncba; vagy hogy a hivatalos, vagyis fellépési engedéllyel rendelkező zenészeket felváltva a színpadon a szórakozó tömegeből alkalmanként kiválik egy-egy

tehetséges hangszeres, akinek „músortpolitikája és előadásmódja nemegyszer elevenebb, egészségesebb, gazdagabb, mint a rádió tánczenekaré!” (1953b: 14).

Küzdelem a Mesterrel a Mesterért: Kodály és tanítványai Maróthy zenepolitikájában

„A mi egész irodalmunknak az a kötelessége és feladata, hogy népi legyen – ne népies – népi” – jelentette ki Révai József a magyar írók első kongresszusán elhangzott beszédében, amely a Horthy-rezsimből örökölt népies-urbánus ellentét tompítására és a baloldali szektásság visszafogására szólította fel közönségét (Révai 1951: 358). A Rákosi-rezsim kultúrpolitikájának egyik legnagyobb kihívása az olyan nem kommunista értelmiségiek megnyerése volt, akik az előző évtizedekben kiemelkedő szellemi, kapcsolati és morális tőkét szereztek. Az irodalomban a népies szociográfus írók egy része (Illyés Gyula, Veres Péter és mások), a zenei életben mindenekelőtt Kodály Zoltán jelentette ezt a típusú kihívást a pártállam számára. Az aktivista zenetudományt már a két világháború között modelláló Kodály széles kisugárzású iskolát épített maga köré, amely őt profetikus vonásokkal ruházta fel (Hadas 1987), és amely számos projektet (kórusmozgalom, iskolai zeneoktatás, népzene kutató) egyesített magában. Kodály reputációjában az általa képviselt kulturális nacionalizmus is közrejátszott, amely a „magyarság”, a „magyar lelkület” zenei megtestesülését látta az úgynevezett autentikus paraszti népdalban, és amely a zenekultúra egészének megreformálását – az európai klasszikus zenei tradíció ápolása mellett – erre a princípiumra építette. Kodály ugyanakkor közszereplőként és zeneszerzőként elhatárolta magát a faszálódó Magyarországtól, annak antiszemita és németbarát politikájától. Ezért is emelkedhetett az 1945–1948 közötti évek szellemi és politikai életének vezető tekintélyévé (Péteri 2021; Tallián 2014): Kodály töltötte be a Magyar Művészeti Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia (társ)elnöki pozícióját (utóbbit Szent-Györgyi Alberttel együtt); emellett parlamenti képviselőként is hatást gyakorolt a társadalompolitikára.

Akárcsak a Horthy-korszakhoz, Kodálynak a Rákosi-rendszerhez fűződő viszonya is többarcú volt. Habár az 1948-as kommunista fordulat erodálta közéleti-politikai szerepét, az új rezsim intézményes zenei életében jelentős szerepet kapott, egyebek között az újonnan alakult MZSZ tiszteletbeli elnöki posztját és a BBSZ elnöki tisztségét, amivel lényegében legitímálta egy széles körű, társadalmilag sokszínű kórusmozgalom kommunista bekebelezését. Néhány évvel később Szabolcsi Bencével együtt Kodályt nevezték ki a Magyar Tudományos Akadémia újonnan megalakuló Zenetudományi Bizottságának az élére, ugyanitt 1953-ban megalapíthatta a nagyhatalmú Népzene kutató Csoportot, a Zene-művészeti Főiskola 1951-ben létesült muzikológia szakán pedig népzene kutatói programot indíthatott. Kodály romantikában gyökerező, tradicionális népfogalma és nemzeti elkötelezettsége hol látens, hol nyílt ellentmondásban állt a kommunista párt osztályalapú népfogalmával és szovjetizált nemzetköziségevel. Az úgynevezett „elektív affinitás” (Weber 1905/1977) a Kodály-féle és a kommunista zenepolitika között mégis szembetűnő (Dalos 2015: 82; Péteri 2021). Ezért az idős mesternek éppúgy érdekében állt kiegyeznie (vagy megalkudnia) az állampárt kínálta lehetőségekkel, mint az utóbbinak kompromisszumot kötnie vele. Ebben a kontextusban válik érthetővé az a közvetlenséggel elegy távolságtartás, amely a két fél viszonyát jellemezte, valamint a már kétszeres Kossuth-díjas zeneszerző kitüntetése a Magyar Népköztársasági Érdemrend I. fokozatával és a Magyar

Népköztársaság Kiváló Művésze címmel hetvenedik születésnapja alkalmából. A Magyar Tudományos Akadémia zenetudományi bizottsága hatszáz oldalas, negyvenszerzős reprezentatív tanulmánykötettel, a Szabolcsi Bence és Bartha Dénes szerkesztésében megjelenő *Zenetudományi Tanulmányokkal* köszöntötte, amelyben a hazai zenetudósgárda színe-javán kívül a szovjet zenei élet magas rangú képviselői (köztük maga Tyihon Hrennyikov, a Szovjet Zeneszerzők Szövetségének titkára) is közreműködtek.

Aligha véletlen, hogy a széles publikum számára éppen Maróthy vállalkozott Kodály életművének méltatására: aktivista zenetudósok lévén, a maguk oldaláról mindketten szenvedélyesen képviselték a zenekultúra átfogó demokratizálásának programját. Maróthy *A 70 éves Kodály Zoltán* címen megjelent cikkének feladata volt Kodály *hagyományörző* népi-nemzeti alapállásának alulhangsúlyozása és „ráigazítása” a történelmi materializmus vágányára. Kiindulásként Maróthy a Kodály és a kommunisták zenepolitikája közötti átfedéseket állítja reflektorfénybe:

[Kodály] egész életét, alkotómunkáját az a törekvés hatotta és hatja át, hogy nemzeti kultúránkat felemelje, nagy nemzeti hagyományainkat új életre ébressze; hogy a nép művészetéből klasszikus művészetet teremtsen, a klasszikus művészetet pedig milliós tömegek sajátjává tegye (Maróthy 1952a: 6).

A nemzeti kultúra és hagyomány hangsúlyos emlegetése azonban akár a magyarság függetlenségi törekvéseit is konnotálhatta az olvasó számára, ezért Maróthy a *vélhető* ellenségképet az idegen megszálló hatalmakról – vagy belső „idegenekről” – az osztályharc célpontjára, a polgárságra fordítja át, amikor Kodály művészetét a „hanyagló burzsoázia álművészetének bomlási termékeivel” állítja szembe (1952a: 6). E kis csúsztatás segítségével összeér Kodály városellenessége, klasszicizmusa és a hidegháborús Magyarország modernizmussal és a Nyugattal kapcsolatos paranoiája, irányuljon az a formalistaként megbélyegzett avantgárd művészi zenére vagy a jazz inspirálta „könnyűzenére”.

Ennek az osztályharc alapú megközelítésnek ad történelmi dimenziót, amikor – Révait idézve – Kodály pályakezdetének évtizedét, a századforduló Magyarországot „mély, objektív forradalmi válsággal”, a munkásság „tömegharcaival” és a parasztág megmozdulásaival jellemzi, ignorálva a századeleji polgári radikális mozgalmak (így a Galilei Kör, a Thália Társaság vagy a Vasárnapi Kör) erjesztő szerepét, amelyek egyébként Kodály szellemi arculatának, zenei tájékozódásának a formálásában is szerepet játszottak. Ezt a modernista fogékonyságot Maróthy köszöntője ugyanúgy zárójelezi, mint Kodály keresztény nemzetfogalmát. Ugyanakkor a zeneszerzőnek a magyar történelem, a folklór és a nemzeti költészet iránti érzékenysége (*Psalmus Hungaricus*, *Felszállott a páva* stb.) megengedte a cikkíró számára, hogy őt a „hősi múlt”, az évszázadokra visszanyúló plebejus forradalmi hagyomány, lényegében – ha nem is kimondva – a szocialista realizmus zeneköltőjeként ábrázolja.

Két évvel később, különösen az 1953-as átmeneti olvadás után már világos lett a pártállam számára, hogy Bartókot és Kodályt, de különösen a követőiket nem lehet „egy falatban lenyelni”. Maróthy az MDP elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében* megjelent, a kortárs zenekultúrát átfogóan és részletesen értékelő jelentésében (*A magyar zene fejlődésének néhány időszerű kérdése*) a népi realizmus stílus kategóriájába sorolja a két

mester zenei hagyatékát, ami közel áll a marxista–leninista értelmezésű népiséghez. Ám a közelség nem jelent azonosságot. Köztudott, hogy a korszak hivatalos kultúrpolitikája a „népies” Bartókot mint saját esztétikájának előképét leválasztotta a modernizmusban „tévelygő” korai Bartókról. A még aktív Kodály szelektív elsajátítása nehezebb lett volna, hiszen a korszak komponistáinak legjava az ő műhelyéből került ki: Kodály megkerülésével ezt a nemzedéket nem lehetett megszólítani (Maróthy 1954b: 92). Amikor Maróthy egységesen a népi realizmus kategóriájába sorolja Bartókot és Kodályt, két stratégiai műveletet végez el: 1) visszaállítja a „népire” és „modernistára” szétszakított bartóki életmű egységét és – Kodályéval együtt – lényegében legitimálja azt; 2) a két mester kanonizálásával mintegy engedélyt ad magának a Kodály-tanítványok Kodályról való „leválasztására” és elmarasztalására. E két kényes műveletet Maróthy két argumentummal végzi el. Egyrészt, habár véleménye szerint Bartók és Kodály nem „hatoltak be” kellően a nép mindennapi életébe, a faszálódó Magyarország realitásait figyelembe véve a lehető legmesszebb jutottak a népi realizmus zenei megvalósításában. Ugyanezen opresszív társadalmi állapotokkal indokolja azt a formanyelvet, amely a Bartók művészetében észlelt problematikus világnézettel fonódik össze:

Bartók zenéjének nagyobb küzdelmessége, ellentmondásossága abból fakad, hogy az imperializmus világméretben jelentkező problémáival vívódik. Ezekre a problémákra is a nép erejében, igazságában találja meg a választ. A tragikus magáramaradottság gondolatával, az embertelen világgal a népzene áll szemben művészetében (1954b: 91).

A másik argumentum értelmében a kortárs zeneszerző-tanítványok részéről helytelen Bartók és Kodály nyelvi örökségére hivatkozni; ez az örökség ugyanis nem garantálja a szocialista realista népiséget, minthogy a jelen valósága más, újfajta attitűdöt és kompozíciós kifejezőmódot kíván meg a művészekről. Maróthy a Kodály-tanítványok újabban keletkezett zenei termését részletesen, műfaji bontásban bírálja. De az elvi nézetkülönbség a pártos zenepolitikusok és a „kodályisták” között a két tábor radikálisan eltérő népzenefogalmában sűrűsödik össze. Fentebb említettük Maróthynak egy frissen megjelent népzenei kiadvánnyal kapcsolatos kritikáját, amelyben hiányolja a kortárs költőknek a jelen valóságát megéneklő verseit. Ebben a cikkben ez a probléma még hangsúlyosabban jelenik meg, mivel az 1953-as olvadás után vákuum keletkezett a tömeg- és szórakoztató zenei szférában. Maróthy ezt a következőképpen fejti ki:

„Népzeneipárti” muzikusaink nagy része a népzene kételkedésével elvont, nyelvi okok alapján propagálta, és a népzene új fejlődését elképzelhetetlennek tartotta [...]. Hajlottak arra, hogy a fejlődést már az újstílusú népdaltól „romlásnak” bélyegezzék (Maróthy 1954b: 94).

Ezzel magyarázza a szerző, hogy nem született elegendő számú, az úgynevezett szovjet dalhoz hasonlóan egyszerre mozgósító erejű és mégis szórakoztató dal a vizsgált időszakban, ami pedig teret nyitott a „sematizált, üres, beteges könnyű zenének” (1954b: 94). De 1954-ben már nem lehetett kizárólag az „útitársakat” hibáztatni a nyilvánvaló zavarokért. Maróthy a szektás baloldalt is kárhóztatja a kodályistákra aggatott „narodnyik” címke miatt – amely címkét egykoron még ő maga is megkapta Szabó Ferenctől! – és a régi népzene muzeális értéként való (le)kezeléséért. A népies–urbánus ellentét ilyen

formájú kiéleződése felszínre hozta, hogy a pártállami zenepolitikát képviselő „kommunista zenészeink [...] adósak maradtak a népzene új jelentőségének világos és sokoldalú tisztázásával” (Maróthy 1954b: 95). A közérthetőség kívánalma pedig üres jelszó maradt, amennyiben „[n]em derült ki [...], hogy mi az a mondanivaló, amelyet – természetesen közérthető formában – tolmácsolni kell” (1954b: 97).

Három vita a Magyar Zeneművészek Szövetségében

I. Interpretációs szabadság és a szakmai diskurzus ereje: vita a zenei programszerűségről

A Sztálin-éra zenekultúráját kutatók körében egyre erőteljesebb egy olyan kritikai megközelítés, ami még a ritualizált és felülről vezényelt szcenáriókban is ágenciát tulajdonít bizonyos alulról vagy akár oldalról jövő kezdeményezéseknek, a szakmai vitákban kikristályosodó nézeteknek, a gyakran inkongruens, *ad hoc* döntéseknek (Frolova-Walker 2016; Fairclough 2016). Ez a szemlélet nem kérdőjelezi meg a kulturális irányítás bizánciasan hierarchikus felépítését, mindössze árnyalja és pontosítja a totális rendszerek működésével kapcsolatos, készen kapott fogalmainkat. Marina Frolova-Walker azt vizsgálta, hogy miként választották ki a Szovjetunióban a Sztálin-díjas műveket, hogyan zajlott a tetemes presztízszt és anyagi jólétet biztosító díj odaítélése. Gondolatmenete bizonyos értelemben „mitoszromboló” azok számára, akik Sztálin korlátlanul érvényesülő személyi hatalmát vagy az ideológia elsőprő súlyát hangsúlyozzák. Frolova-Walker elemzése számos esetlegességet, „rendetlenséget” mutat ki ezekben a döntésekben, a szokásosnál erőteljesebben aláhúzva a személyes konfliktusok, az egyéni ízlés és az ideológia különböző értelmezéseiben megnyilvánuló szubjektivitás szerepét (Frolova-Walker 2016). A Rákosi-korszakban zajló szovjetizálás technikáit és diskurzusát tanulmányozva is megfigyelhető, hogy a „könynyűzenében” működő muzsikuskok és bürokraták (amely két csoportnak jelentékeny közös halmaza is volt) nemegyszer „túllihegték” az elvárásokat, ugyanakkor az „ukázok” teljesítése egy bizonyos fokú értelmezési szabadságot kínált számukra (Ignác 2020: 113–120).

Ez utóbbinak, valamint a szovjet kulturális kolonizáció relatív erőtlenségének jelét láthatjuk a zene programszerűségéről folytatott vitában, amelyre az MZSZ első Magyar Zenei Hetén került sor 1951 novemberében.⁶ Az eseményt Ujfalussy József – ekkor már a Népművelési Minisztérium zenei osztályának vezetőjeként – nyitotta meg, aki arra vállalkozott, hogy „lefordítsa” Zsdanov új szovjet zenével kapcsolatos kritikáját a magyar zeneművészek számára. Zsdanov kevesellte a programzene súlyát a szovjet zenei termésben, ami számára a formalizmus előretörésének jeleként a zene „eszmei mondanivalót” közvetítő szerepét veszélyeztette. Ugyanis a zene mint expresszív médium, amint Ujfalussy kiindulópontként leszögezi, „nem alkalmas egyjelentésű fogalmak kifejezésére” (1952: 1). Ujfalussy feladata tehát az volt, hogy ne egyszerűen programzenei művek írására buzdítsa a zeneszerző kollégákat, hanem a programzene mibenlétét és politikai jelentőségét is megvitassa, tisztázza velük. Maróthy hozzászólása annyiban érdekes számunkra, hogy

⁶ A vita teljes jegyzőkönyve megtalálható: MNL OL P2146, 61.d. A Magyar Zeneművészek Szövetsége dokumentumai.

összetettsége okán – és ez a vita egészére jellemző – nem értelmezhető annak az intellektuálisan lebutított kultúrpolitikai diskurzusnak a részeként, ami a vitát elindította.

Ujfalussy felszólalása az „add meg a császárnak, ami a császáré, és istennek, ami istené” stratégiáját követi. Első lépésben Zsdanov, a *politikus* diktátumáról rögvest Sosztakovics, a *muzsikus* – ráadásul a formalizmussal megvádolt komponista – megjegyzésére tereli a szót, ami a programszerűség kétféle értelmére rámutatva eleve komplikálja a határozatot. Ujfalussy a programzenének ebből a többértelműségéből kiindulva fejt ki, hogy a zeneszerzők eszméket és gondolatokat kizárólag érzelmi-hangulati közvetítéssel képesek zenévé formálni, viszont a hallgatókban kiváltott, a szerzőkéhez hasonló érzelmek nem feleltethetők meg ugyanazon gondolati tartalmaknak, amik inspirálták az adott szerzőt. Ez a zenének mint médiumnak a természetéből fakad. Ujfalussy érvelési stratégiája az „eszmei tartalom” és a programzene fogalmának a gondos szétválasztása, a programzene fogalmának nagyfokú kitágítása (lényegében a klasszikus zene történetének progresszívként megjelölt vonulatára), valamint a zene gondolatisága és érzelmi hatása közötti komplex közvetítések hangsúlyozása. Ehhez a szofisztikált és gondosan felépített gondolatmenethez képest külsődlegesnek, erőltetettnek hat a programzene problematikájának visszahelyezése az ideológiai kontextusba:

A szovjet zene veti fel sorra a zeneesztétika és a zenepolitika, a zenei alkotás elvi problémáit, köztük a programszerűséget, mégpedig olyan módon, hogy tisztázásuk és magunkra vonatkoztatásuk elől nem térhetünk ki. Ez természetes is, ha számbavesszük, hogy a történelem ezeket a kérdéseket mindig a társadalom fejlődésének fordulópontján vetette fel, és olyan, még soha nem volt alapvető változás, mint a szocialista forradalom, fokozott élességgel és tudatossággal utal a megoldásuk felé (Ujfalussy 1952: 6).

Ezen a ponton Ujfalussy értekező prózája műfajt vált, és készen kapott dogmák és jelszavak rituális felsorakoztatásával zárul, ami egyetlen ponton sem kapcsolódik a programzene esztétikai mibenlétéhez:

Soha még a forradalmiság tartalmát és formáit olyan tudatosan, olyan tudományos világossággal nem fogalmazták meg, mint a szocialista forradalom ideológusai. Soha még társadalom olyan világosan nem látta a saját és az emberiség fejlődésének útját, mint a Szovjetunió kommunizmust építő társadalma, és soha még művészek, zeneszerzők nem fogalmazhatták meg olyan félreérthetetlen biztonsággal saját alkotómunkájuk, társadalmi szerepük céljait, elvi alapjait és módszereit, mint a Szovjetunió zeneszerzői (Ujfalussy 1952: 6).

Ha Ujfalussy a zeneszerzés és általában a műzene – mégoly relatív – autonómiáját igyekszik megóvni a pártpolitika nyers beavatkozásától, Maróthy hozzászólása éppen arra tesz kísérletet, hogy a programzenét mint zenetörténeti kategóriát összhangba hozza a zene szocialista esztétikájával. Szemben Ujfalussy és más hozzászólók nézetével, mely szerint a programszerűség kitágítható és az általában vett „tartalmassággal” vagy az „érzelmek fejlődésének a kifejezésével” azonos, Maróthy konkrétabb definíció felé hajlik. Ugyanakkor éppen nem a zsdanovi irányba tereli vissza a vitát, hanem – érdekes módon – a zenei nyelvezet fejlődésének szükségességét emeli ki: „[a] programmiere feladata, hogy a zeneszerzőt egy sor olyan feladat elé állítsa, amely ahhoz vezet, hogy a *formai fejlődést előrevigye* és megtalálja a korunk problémáit kifejező zenei nyelvezetet” (Vita a programszerűségről

1952: 8-9, kiemelés tőlünk). Bár nem világos, hogy Maróthy mit ért „programmieri” alatt (a „korrekt” ideológiával rendelkező kritikust vagy a pártpolitikust), úgy tűnik, a zene nyelvének programszerű alakításában látja a jövő zeneművészetének útját. Ez pedig ellenében áll az eszmeiségre fókuszáló zsdanovi esztétikával, és értelmezhető akár a műforma és a zene mint médium tiszteletként is. Ez a gondolat akár még a formalizmus vádját is hozhatta volna Maróthy fejére!

Az alábbiakban még két fontos vitát veszünk szemügyre: mindkettőre 1956 áprilisában, két hónappal az SZK(b)P nevezetes – Hruscsovnak a sztálini éra bűneit feltáró beszédével bevezetett – XX. kongresszusa után, fél évvel az októberi forradalom kitörése előtt került sor a harmadik Magyar Zenei Hét keretében. A két vita tünetértékű: egyrészt Maróthy és az általa képviselt (tömeg)zenepolitikai álláspont elszigetelődéséről árulkodik, másrészt drámai erővel tárja fel a MZSZ-en belüli szakmai és ideológiai törésvonalakat.

II. Maróthy *Zenénk és a tömegek* című előadásának vitája

A pártelit „tömegekkel” való kapcsolata 1953 után már az MDP számára is nyílt, leplezhetetlen problémaként vetődött fel. „Ismeretes”, írta a pártideológus Kálmán Endre a *Társadalmi Szemle* egyik 1954-es számában,

hogypártunk a közelmúltban elkövetett olyan hibákat, amilyenekre Lenin és Sztálin figyelmeztetett. Elhanyagoltuk az elméleti munkát, nem elemeztük eléggé gondosan hazánk helyzetét, [...] sok volt a türelmetlenség, sok volt a szektás vonás. Bekövetkezett az, amit Sztálin mondott: nem figyeltünk fel a tömegek hangjára, nem ismertük fel legfájóbb bajaikat, s ennek következtében meglazult a párt és a pártönkívüli tömegek viszonya (Kálmán 1954: 4).

Láttuk fentebb, hogy Maróthynak a folyóirat ugyanezen számában megjelent írása, *A magyar zene fejlődésének néhány időszervi kérdése* e felemás önkritika elemeit konkretizálta a zenei élet mindennapjainak problémáira. Két évvel később, 1956-ban az MZSZ által szervezett harmadik Magyar Zenei Hét vitaindító előadásában Maróthy már kifejezetten a zeneművészek és a „tömegek” kapcsolatának a hiányát állítja fókuszba, noha tudvalevően az *MDP-nek* lazult meg a kapcsolata a *társadalom* egészével, amelynek a zenésztársadalom is részét képezte.⁷ Előadásában Maróthy főleg tünetekről beszél: arról, hogy a kezdeti évek lelkesedését követően a zeneszerzők már nem írnak tömegdalokat, sőt, népdalfeldolgozásokat sem; a megszületett művek unalmasak, sematikusak, jelentős részük pedig a tömegzenei alkalmak helyett színpadi előadásra készült. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy

A tömegzenei mozgalom nem rég még friss, eleven hajtásai tehát „bürokráciaszagúvá” váltak. Ez magyarázza, hogy az 1953. júniusi párthatározat után, amikor az ilyen merev, bürokratikusán táplált tömegzenei formák alól kihúzták a mentőövet, ezek bizony egyszereiben eltűntek a víz alatt (Maróthy 1956: 5).

⁷ Az előadás leirata és a vita teljes jegyzőkönyve megtalálható még: MNL OL P2146, 61.d. A Magyar Zeneművészek Szövetsége dokumentumai.

Maróthy úgy érzékeli, hogy az ígéretes, életrevaló kezdeményezésekkel együtt a megújítás igénye is alámerült. „Sterilitás a »tömegzene« oldalán, gáttalanul tobzódó giccs a »könnyűzene« oldalán”, foglalja össze, szorgalmazva a két szféra közötti fal lebontását (1956: 5). A zenei aranykor feltámasztásához vezető utat jóval göröngyösebbnek észleli, mint akár fél évtizeddel azelőtt. Nem véletlenül nevezi későbbi visszatekintésében ezt az időszakot „vaskornak”, a küzdelem éveinek. De meggyőződése töretlen marad a tekintetben, hogy a zeneművészet, ha nincs élő kapcsolatban az egyszerű emberek mindennapi zenei gyakorlatával, sorvadásra van ítélve. Referenciája továbbra is a prekapitalista európai zenetörténet és a szovjet dal masszív népszerűsége – a Szovjetunióban. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a nézőpont a többség számára már nem meggyőző, sőt, vannak, akik hangot is adnak kételyeiknek, legalábbis informális beszélgetésekben. „[S]zokás a szovjet dal eredményeit lemosolyogni, jellegét egyszerűen »slágerszerűnek« tekinteni”, utal az ellenvetésre Maróthy is (1956: 6). Ugyanitt arról számol be, hogy egyes fiatal komponisták (Grabócz Miklós, Váry Ferenc), akik megpróbálkoznak a tömegműfajok és a művészi zene ötvözésével, „a »komolyzenészek« mérges szemöldök-ráncolásának és a »könnyűzenészek« magabiztos »gúnyjának« teszik ki magukat” (Maróthy 1956: 5-6).

Vitaindítójában a szerző nem csak bírál vagy utasít; a szovjet példákon (például Vlagyimir Zaharov tömegdalain) túl hivatkozik olyan, a szakmában is elismert művészi teljesítményekre, amelyek hitelesebbé, realisztikusabbá teszik elképzeléseit. Ezúttal Szabó Ferenc és Ránki György munkáit méltatja. Utóbbinak a *Körhinta* (1955, rend. Fábri Zoltán) című filmhez írott zenéjét elemzi szuggesztíven, megvilágítva a felhasznált népzenei és tömegzenei anyag dramaturgiai szerepét:

Népmulatság van, cirkuszi csinnadrattával; de a körhinta forgását kísérő zene jelentősége sokkal több ennél: hiszen két fiatal kezdődő szerelmének legjellegzetesebb visszatérő emlékévé válik. Vajon idealizáljuk-e ezt az emléket azért, hogy a körhintát a szokásos csinnadratta helyett egy szép népdal zenéje kísérje? Vagy bízzuk a körhinta-zenét – mint hozzánk nem méltót – valamelyik gyakorlott sláger-szerzőre, ezáltal a zenei jellemzés egy hallatlanul fontos eszközt hajítva sutba? [...] Ránki [a] körhinta forgását a szokványos zenével kísérteti; ebből indul ki. De rendkívül kifejezően tudja ezt a zenét egyszerre „belülről” és „kívülről”, beleérzéssel és egyben kritikus fanyarsággal, köznapian és drámai erővel nézni; és a film belső konfliktusának csúcspontján egybeolvasztani másik vezér-témával: egy lírai magyar népdallal (Maróthy 1956: 12).

Beszédének végén Maróthy praktikus javaslatokat tesz a zenekulturális helyzet orvoslására. Sürgeti a „kulturális forradalom eredményeinek a spontán szórakozási formákba való közvetlen átültetését”, új dalirodalom létrehozását és új kórusművek komponálását, a művészi zenének a „tömegekhez” való hatékonyabb eljuttatását, valamint a kiadási és terjesztési apparátus megjavítását. De minden bizonnyal a hallgatók és olvasók számára a legemlékezetesebb annak szorgalmazása marad, hogy a zeneszerzők „hatoljanak be” a „tömegek” életébe, ismerjék meg és formálják azok szórakozási igényeit, alkalmait, tartalmát. Maróthy szövegében nem kevesebb mint kilencszer tér vissza a tömegek közé „behatolás” imperatívusza. Bár nem ismeretlen retorikájában ez a metafora, mantraszerű ismételtetése az adott történelmi pillanatban a szocialista zenekulturális helyzet súlyos

zavaraira, a szocialista realista elvek erőtlenségére utal. Ezt a feltevésünket az előadást követő viták is megerősítik, amelyek tárgyalására hamarosan rátérünk.

Előbb azonban érdemes azt a hatalmi viszonyrendszert szétszálaznunk, amelyet Maróthy behatolás-metaforája a „tömegek”, a professzionális művész és a pártállam között feltételez, és egyben meg is erősít. A marxista–leninista elméletben gyakran szerepel a „behatolás” mint diszkurzív toposz – a kommunista ideológia maskulinizmusának árukodó jelölője. Rendszerint az ily módon feminizált „tömegek” (nemegyszer a proletár osztálytudat híján lévő parasztság) ideológiai megnyerése, osztálytudatuk vagy a szocialista forradalomra történő felkészítésük kontextusában (volt) használatos. A „behatolás” gyakran az agitációs propaganda fogalma, ami a kommunista párt vezető („élcsapat”) szerepével függ össze. A „behatoló” lehet a „párt” maga (illetőleg pártaktivisták csoportja), vagy csak az általa közvetített propaganda. Maróthy azonban „zeneszerzőinket” ösztönzi a tömegek közé való „behatolásra”, ami egyrészt a birtokos szerkezet miatt érdekes: vajon tudhatja-e magáénak a magyar zenésztársadalmat a kommunista párt, a „tömegek” vagy netalán a *tömegek nevében* beszélő párt? Másrészt, amikor a zeneművészeket a szerző arra biztatja, hogy lépjenek élő, eleven kapcsolatba a „tömegekkel”, voltaképpen áthárítja a párt szerepét a zeneszerzőkre. Hiszen így az utóbbiak feladata lenne, hogy a párt biztatásával, irányításával, annak mintegy képviselőjében állítsák helyre az elit és a „tömegek” között megromlott viszonyt. Ez az elit azonban 1953 után már az egység látszatát sem tudta fenntartani: a pártelit, a nómenklátúra és a (zenei) értelmiség jelentős része között, és e csoportokon belül is szembetűnő törésvonalak keletkeztek.

Az előadáshoz hozzászólók többsége kulturális intézmények képviselője volt, akik megerősítették vagy kiegészítették Maróthynak a tömegzenei élet zavaraival kapcsolatos kritikáját, és saját javaslatokkal álltak elő. Reichmann Ágnes, a Rákosi Mátyás Művek kultúrotthonának vezetője szorgalmazta, hogy a zeneszerzők látogassák gyakrabban a kultúrotthont, annál is inkább, mivel sokan külföldi rádióállomások felé fordultak szórakozásért. Nagy András, a Helyiipari Dolgozók Szakszervezete központi énekkarának tagja a kórusmozgalom sorvadásáról számolt be, aminek okát a megfelelő mennyiségű és minőségű zeneművek hiányában látta. Maróti Gyula, a Népművészeti Intézet munkatársa szintén aggasztónak vélte az amatőr kórusmozgalom hanyatlását, de bizonyos „szakmai köröket” is felelőssé tett érte. Ő már nem absztrakt, homogén „tömegekről”, hanem különféle demográfiai jellemzőkkel és zenei ízléssel rendelkező csoportokról beszélt, akiknek az „ízlésfejlesztése” különféle stratégiákat igényel. A fiatal, szerb anyanyelvű magyar zeneszerző, Vujicsics Tihamér is felszólalt: a szórakoztató zene és a jazz iskolai tanítására tett javaslatot, amellyel mintegy tíz évvel megelőzte a korát; nem véletlen tehát, hogy ezzel derűltséget váltott ki a jelenlévők körében.

A zenész szakma prominensei közül Ujfalussy, Szabó és Székely Endre vett részt az aznapi beszélgetésben. Ujfalussy szerint a zenét olyan közügynek kell tekinteni, ami nem merül ki a zeneszerzők és a *tömegmozgalom* kapcsolatában. Szabó és Székely – akik mindketten az MZSZ pártaktivájának tagjai voltak – pedig kifejezetten kényelmetlen kérdéseket vetettek fel. Szabó néhány anekdotát mondott el kínosan sikerült zeneszerző–kórus találkozókról, ami azt sejtette, hogy a szervezési és technikai hiányosságok mögött mélyebb társadalmi és kommunikációs zavarok rejtlettek. De a produkciós oldalon sem

volt minden rendben! Szabó szerint „nagyon kevés az olyan költő, akinek verse megzenésítésre alkalmas lenne. Igazi jó költőink szövegei nem zenésíthetők meg olyan szempontból, hogy azokból tömegdal, tömegzene legyen”. Végül Szabó az MZSZ szervezeti életét is bírálta. Nehezményezte a számos jelen lévő zeneszerző hallgatását, „holott biztos, hogyha kimegyünk, nagy viták lesznek Maróthy János előadásáról. Bizony sokkal jobb lenne, ha ezt itt hallanánk” (Az előadás vitája 1956a: 17). Székely, a magyar szocialista realista operett prototípusának (*Aranycsillag*, 1950) szerzője ezúttal lefegyverzően őszintén és nyíltan reflektált a megváltozott társadalmi-politikai légkörre és személyes nyugtalanására, alkotói elbizonytalanodására:

A döntő dolog az, hogy ma más problémák foglalkoztatnak engem, mint akkor, amikor tömegdalokat írtam. Meg kell ezt őszintén mondanom, mert, ha ezzel a kérdéssel nem nézünk szembe, nem is fogjuk tudni sohasem megoldani. Amikor én tömegdalokat írtam, láttam azt, hogy amit aznap csinálunk – s így voltunk mindnyájan az országban –, az ország lakosságának túlnyomó többségében lelkesedést vált ki, s valahogyan én is biztonságot merítettem abból, amit láttam az emberekben; biztos voltam abban, hogy éppen arról, amit most csinálunk, érdemes dalolni, mert biztos, hogy az úgy jó. De ma ebben a kérdésben nem így áll a dolog. Ma rendkívül sok a problémánk, s nem minden biztos, hogy úgy lesz holnap is, ahogy ma látjuk (Az előadás vitája 1956a: 17).

Maróthy reagált az egyes hozzászólásokra, de a jegyzőkönyv tanúsága szerint csak Székely gondolatai váltottak ki belőle érzékelhető türelmetlenséget, talán mert úgy érezte, személyében fontos szövetségesét veszíti el a művészet és a „tömegek” találkozásáért folytatott küzdelemben:

Székely elvtárs azok közé tartozik, akikkel vitatkozni valóm van. Székely elvtárs azt mondta, hogy a mai helyzetben azért nem látja időszerűnek a tömegdal írását, mert ma a zeneszerzők számára a megragadni való probléma sokkal bonyolultabb annál, mintsem azokat egyszerű dalokban ki lehetne fejezni. Én azt hiszem, ez olyan álláspont, amelyet egyáltalán nem támaszt alá a zenetörténet eddigi menete és itt tulajdonképpen a problémák összekeveréséről van szó (Az előadás vitája 1956a: 18).

Ezután a zenetörténész azzal érvelt, hogy bonyolult társadalmi helyzetekben is lehet széles tömegek körében népszerű zenét komponálni, példának hozva fel Johann Sebastian Bach korát és művészetét. Feltételezzük, hogy sérthették őt Szabó jól elhelyezett nyilai is, amint a tömegdalok létrejötteként és a tömegekkel való zeneszerzői kapcsolatoknak az ellehetetlenüléséről szólt. Azonban a legendásan manipulatív Szabóval, a fiatal Maróthy másik fontos szövetségesével, aki nem melleleg az MZSZ pártszervezetének titkára és az MDP Központi Vezetőségének tagja volt ezekben az években, nyilván nehezebb volt szembeszegülnie.

De térjünk vissza Szabónak a teremben hallgató és csak egymás között megnyilatkozó zeneművészekre tett megjegyzésére: miért vitték ki mondanivalójukat a vitateremből a folyosóra, a presszóba vagy – néhány hónappal később – az utcára? Erről tudhatunk meg többet abból a sokrésztvevős, nyílt hangú vitából, amelyre négy nappal később, Szabolcsi Bence előadását követően került sor.

III. Szabolcsi beszédének vitája

„A mai magyar zene megérett rá, hogy európai mértékkel mérjék”, jelenti ki Szabolcsi beszéde megnyitójában, utalva az úgynevezett „új magyar iskola” friss sikereire Párizsban és más helyeken (Szabolcsi 1956). Egyetlen szót sem ejt a Szovjetunióról, a zsinórmérték „Európa”; úgy véli, semmi sem fontosabb annál, mint hogy a magyar zene kikerüljön „a világba”. Majd hozzát teszi:

Tudjuk, hogy mostani elszigeteltségünknek nem csak belső renyheség volt az oka, hanem egy sor kedvezőtlen külső körülmény is. Nem hangoztathatjuk eléggé, mennyire égetően szükségesnek látjuk, hogy előadóművészeink és zeneszerzőink újból, mielőbb, mennél nagyobb számban mehessenek külföldi tanulmány- és művész-körutakra (Szabolcsi 1956: 31).

Ennek a hidegháborús szólamokat félrehajító, friss szellemiségnek a részeként üdvözlő a zeneszerzők művészi irányultságának sokféleségét is. Hogy Szervánszky, Kurtág, Szabó és mások legújabb műveiben bartóki szorongást, gyötrődést, a katasztrófa előérzetét hallhatja a közönség? Ránki szvitjében esetleg „egy forradalmi ünnep szilaj kavargását”? Hogy teljességgel hiányzik a felszabadult derű vagy a kodályi optimizmus? Szabolcsi ezért nem a „hírnököket” teszi felelőssé: „hogy így van, közös és komoly gondja lehet mindnyájunknak” (1956: 31).

A hallgatóság számára felszabadító hatású lehetett a pódiumról azt hallani, hogy a nyelvvel, kifejezésmóddal való törődés a kreativitásnak nem valami gyanús, gondolatiságot („eszmei mondandót”) aláásó eleme, hiszen, „egy újfajta realizmus elképzelhetetlen a »kifejezőeszközök gazdagodása« nélkül.” (Vegyük észre: Szabolcsi a „szocialista” jelzőt is elhagyja!) Implicit vitában Maróthy *Társadalmi Szemlé*ben megjelent 1954-es írásával, a tekintélyes zenetudós a Bartók és Kodály hagyatékára építő fiatal nemzedék epigonizmusától sem tart; e nemzedék nyelvének „magyarságát” éppen a két mestertől tanulta. Beszédének másik fontos témája a zenészközösség nyomasztó fokú elszigetelődése a műveit befogadó, használó, értékelő és éltető magyar társadalomtól. Feltűnő, hogy Maróti Gyulához hasonlóan Szabolcsi is problematizálja a „tömegek”, a marxista-leninista beszédmód e kulcsfogalmának használatát, mégpedig a tőle megszokott pontos és árnyalt megfogalmazásban:

Jóformán senkinek sem jutott eszébe, hogy ezek a „tömegek” nem valami örök, osztatlan, egyértelmű általánosság, hanem élő, sokrétű, ellentmondásokkal teli valami, ami egyrészt állandóan változik, másrészt egy és ugyanabban az időben is különböző összetevőkből áll. Ha tehát valami misztikus elképzeléssel lépünk elébe, és ünnepélyesen kijelentjük, hogy „tömegeink ízlése ez meg ez”, végzetes hibát követhetünk el (Szabolcsi 1956: 32).

De Szabolcsi még ennél is messzebb megy a kritikájában, mikor felveti, hogy vajon „a magyar nép azonos-e azzal a fajta tömeggel, melynek igényei – vagy állítólagos igényei – nevében szónokoltunk, s amelynek valósággal ki akartuk szolgáltatni a zeneszerzők művészetét” (1956: 32, kiemelés tőlünk). Ezzel a lépéssel természetesen nem veszi védelmébe az 1953 utáni magyarnótás, operettes szórakoztatás elburjánzását, de mint a kispolgári ízlés továbbélésének egy formáját („szép az, ami ismerős”) bizonyos fokú türelemmel,

megértéssel, a saját helyén kezeli. A társadalmi-ízlésbeli szakadékok felszámolásának valódi eszközét azonban Szabolcsi a kodályi zenepedagógia teljes körű intézményesítésében látja, amelynek elmaradásáért, ha nem is nyíltan, a kommunista vezetőket hibáztatja:

Sokat végzett a közönségszervezés, sokat tettek az üzemi látogatások és a népszerűsítő előadások; mélyebbre ható fordulatot, igazibb és radikálisabb segítséget persze az jelentett volna, ha gondoskodunk a tömegek, az ifjúság rendszeres zenei neveléséről, ha kivívtuk volna, hogy iskolai oktatásunknak szerves, kötelező része legyen a zenetanítás úgy, mint azt Kodály hosszú évek óta sürgeti (Szabolcsi 1956: 32).

Végül rátér az MZSZ szervezeti válságára, a szövetség pártállami szervekkel szembeni súlytalanságára, a tagságon belül eluralkodott pártoskodásra, majd kimondja azt, ami eddig ezen a fórumon eddig még nem hangozhatott el: „megtántorult a bizalom abban, hogy a vezetés – és itt a pártszervezet vezető szerepét is értem – legjobb művészeink akaratával azonos” (Szabolcsi 1956: 34). Szabolcsi nyitásra és megújulásra buzdító beszéde a szembenálló felek álláspontjának alig palástolt ütközését eredményezte.

A felszólalók között külön említést érdemel a népművelési miniszter, Darvas József, aki bizonytalanul imbolyog a Szabolcsi által felvetett kívánalmak támogatása és a pártpolitika között. Kiáll a kodályi zenepedagógia és a zeneszerzők külföld felé való nyitásának szükségessége mellett, de támogatásából vissza is vesz a marxista nevelés és a bürokratikus akadályok hangsúlyozásával. Dicséri Maróthy előadását, de egy ponton nem ért egyet vele: a zeneszerzők és a „tömegek” közötti kapcsolatot szerinte nemcsak szervezési gondok, hanem esztétikai problémák is terhelik. Az esztétikai problémákról a fejtegetése során azonban kiderül, hogy azok inkább ideológiai természetűek:

Nagyon nagy, igen jelentékeny művek mellett elég nagy számban hangzottak el olyan művek, amelyeket nem tudtam magamnak másképp jellemezni, mint azzal, hogy másodlagosak. Nem epigonizmust értek ez alatt, hanem [...] azt, hogy a művész, aki ezeket teremtette, [nem] valami lényegeset akar mondani számomra; az ötleteket, szubjektív érzéseket valami formába önti, csak éppen az egészszel nem akar valami igazat, nagyot, szívbemarkolót mondani. Itt mindjárt meg kell mondanom azt is, hogy a régebbi művekkel szemben a mostani plénumon előadott művekben sokkal több elmélyültséget, őszinteséget érzek. De az őszinteséget sok helyen a *privatizálódásig való visszacsúszásnak* érzem (Az előadás vitája 1956b: 38, kiemelés tőlünk).

A privatizálódáson kívül Darvas az optimizmus hiányát és a komolyzenének a „nép” vágyaitól és életérzéseitől való távolságát is problémaként veti fel. Ez utóbbi megjegyzésével átsiklik a Szabolcsi-beszédben megfogalmazott kritikán: létezik-e egyáltalán az, amit a pártállami diskurzusban „tömegeknek” vagy „népnek” neveznek?

Aligha meglepő, hogy Szabó Ferenc ezen a napon is felszólalt, és szinte minden vonatkozásban ellenpontosította Szabolcsi liberalizálódásra és a zeneművészek nagyvilágban történő megmértetésére buzdító szavait. Míg a zenetudós az új művek nemzetközi sikereiben mérhető magas színvonalát dicsérte, a pártkorifeus inkább saját magukkal szembeni elégedetlenséget, sőt, büntudatot igyekezett gerjeszteni kollégáiban. Ez utóbbit néven nevezett komponisták újabb teljesítményének ledorongolásával érte el, míg a kollektívát azzal vádolta, hogy kíméletlen kritikával és buzdítással, úgymond, nem támogatják

zeneszerzőtársaikat. Miközben Szabolcsi felmentette a Bartók és Kodály örökségére építő zeneszerzőket az epigonizmus vádjá alól, Szabó újfent felhívta a figyelmet az eredetiség hiányának eredendő bűnére. Emellett még számos egyéb követelményt is listázott – mint-ha csak az úttörők 12 pontját sorolta volna:

Az igazi alkotóművésznek mindenekelőtt mélyen gondolkodó nagy embernek kell lennie. A gondolkodáshoz szenvedélyesen érző szív, világos értelem kell. Az igazi alkotóművésznek olyan embernek kell lennie, aki mindenkinél jobban szereti hazáját, aki mindenekelőtt adni akar kortársainak, tehát nem az anyagi és erkölcsi elismerés művészi munkájának legfőbb motorja. Az alkotómunka [...] semmi áldozattól vissza nem riadó, egész lényünk legteljesebb odaadását megkövetelő munka (Az előadás vitája 1956b: 40).

Az európai zsinórmérték és a nagyvilág felé nyitásra kontrázva Szabó kijózanítóan figyelmeztette a hallgatóságot a geopolitikai realitásokra és a magyar zeneművészet rangját a szovjet zsinórmértékhez igazította vissza:

Nem kétséges az, hogy a szocializmus kialakult világrendszere nem csak a politikai és gazdasági téren hat ellenállhatatlan átalakító erővel a világ dolgaira. A politikai és a gazdasági élet egy nagy kulturális egység kialakítását is maga után fogja vonni. [...] Ebben a szocializmus eszméjétől áthatott kultúrában a magyar zenének olyan szerepe lesz, amilyent be tud tölteni. Azaz mennél szélesebb gyökeret vernek benne a szocialista humanizmus eszméi – annál jelentősebb szerep és feladat vár rá, annál nagyobb lesz világrangja (Az előadás vitája 1956b: 42).

Ám az utolsó fontos szó nem Szabóé volt. Kemény, kissé megfélemlítő hangú beszédével Járdányi Pál nyíltan szembehelyezkedett. Nem a hozzászólások és a témák szükségét, hanem épp ellenkezőleg, a vita szokatlanul fesztelen, eleven légkörét emelte ki, és benne Darvas partnerként – és nem feljebbvalóként – való részvételét üdvözlölte. Ugyanakkor határozottan elutasította a magyar zeneszerzés irányának felülről történő bírálatát:

Valahogyan az az érzésem, hogy bizonyos bizalmatlanság van irántunk, minket nógatni kell, hogy helyes irányba menjünk. De mi, akik Bartók és Kodály növendékeinek, tanítványainak érezzük magunkat, azt hiszem, nem vagyunk abban a veszélyben, hogy elszakadunk az élettől, hogy elszakadunk a néptől. Mi igenis, benne élünk ebben az életben, annak minden hitével, hitetlenségével, ellentmondásával együtt. Nincs nálunk tudommal egyetlen olyan zenész, aki elefántcsonttoronyba zárkózott volna be, aki mesterségesen elbarikádozta volna magát az élet zajlásától (Az előadás vitája 1956b: 43–44).

Ehhez kapcsolódott egy másik fontos gondolat, mindenekelőtt a művek folytonos kollektív bírálatával szembeni türelmetlenség. Járdányi szerint „[e]z a sok vitatkozás a művekről egészségtelen. Nem alakulhat ki, nem dőlhet el egy mű értéke ebben a teremben, ha mi megállapítjuk, hogy jó, vagy nem jó” (Az előadás vitája 1956b: 44). Járdányi a Darvas által hiányolt optimizmus követelményét is elutasítja – amelyet, mint láttuk, már Szabolcsi nyitóbeszéde is problematizált –, és a következőképpen érvel:

[...] ideje volna az optimista-pesszimista kifejezéseket is megfelelően értékelni. Hála istennek, a „formalizmus” kifejezés mintha kiveszett volna gyakorlatunkból, mert hiszen soha,

senki sem tudta pontosan definiálni. Azt hiszem, az előbbi két szóval is így vagyunk. A jó mű mindig épít – akármilyen tragikus hangú is. Egy irodalmi mű, zenei vagy képzőművészeti alkotás mindig épít, mindig edzi a lelket. Az sohasem bunkózza le az embert, hanem felemeli (Az előadás vitája 1956b: 44).

Járdányi többször hivatkozik Kodályra; ő is leteszi a voksot mestere zenepedagógiai módszere mellett, melynek általános bevezetésével, úgy gondolja, a zenei ízlésnevelés kérdése mintegy automatikusan megoldódik. Talán *ezért sem érti* Maróthynek a szórakoztató zenevel kapcsolatos megfigyeléseit és utópisztikus elképzeléseit:

Maróthy János előadásában volt egy ötlet, amelyet ő már régóta hangoztat: a tömegnek van valami igénye, valami újfajta szórakoztató zene iránt. Ne haragudjék Maróthy, ha azt mondom: félek attól, hogy ez az ő igénye, nem a tömeg igénye. Amit ő új szórakoztató zenének képzel, senki sem tudja elképzelni, hogy tulajdonképpen mi is legyen az (Az előadás vitája 1956b: 43).

A következőkben kiderül, hogy Járdányi számára a komolyzene az egyetlen értékes zenefajta és mint ilyen, csak a zenei ízlésnevelés tudja semlegesíteni, aláásni a szórakoztató zene vonzását:

A tömegekben ma feltétlenül igen erős szórakoztató zeneigény él és az az érzésem, hogy hiába eszelünk itt ki valami újfajta, mesterségesen konstruált szórakoztató zenét: ez nem lehet gátja annak a nemzetközi szórakoztató zenei áradatnak, amely szükségszerűen az egész világot előnti és elárasztja. Ez ellen úgy küzdeni, hogy mi konstruálunk egy másik, ún. „nemesebb” szórakoztató zenét: véleményem szerint teljesen meddő feladat. Ez ellen küzdeni csak úgy lehet, ha a komoly, az igazán jó zene, az igazán nemes zene iránti igényt elhintjük a lelkekben (Az előadás vitája 1956b: 43).

Maróthy zeneesztétikai és zenetörténeti kutatásai

Fentebb már szóltunk arról, hogy kevesen tudták Maróthyhoz hasonló természetességgel integrálni az ismeretterjesztőt, a kutatót, a kritikust és a zenei események résztvevő megfigyelőjét. Azért szorgalmazta olyan meggyőződéssel és szenvedéllyel a zenekultúra forradalmi átalakítását, mert alkata, temperamentuma lehetővé tette, hogy az említett szerepek egymással kölcsönhatásban erősítsék egymást. Ezért nincs éles határvonal publicisztikája, szakmai előadásai és értekező prózája között; akármelyik gondolata szinte bármelyik munkájából hitelesen idézhető. Tudományos írásait főként az igényes, gazdag történeti és zenei elemzés, illetve a széles körű olvasottságról tanúskodó jegyzetapparátus különbözteti meg egyéb szerepléseitől. Don Quijote-i attitűdjének ugyanakkor fontos része volt – és maradt mindvégig –, hogy zenetudósi minőségben se csak a szakmabeliekhez szóljon, hanem akár a szomszédban lakó esztergályost vagy a színházi jegykezelőt is meg tudja szólítani.

Maróthy korai tudományos munkáinak alapját egy olyan zenetörténeti-esztétikai modell adta, amely főbb vonalaiban évtizedeken keresztül változatlan maradt. Reflektálva

a negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó turbulens politikai eseményekre és az ezekkel egyidejűleg szűkülő vagy táguló szellemi mozgástérre, a modell bizonyos elemei ugyanakkor változtak, cserélődtek vagy új jelentést kaptak. E gondolati építmény belső magva és legmesszebb mutató eleme a tradicionális (polgári) zenetudományi gondolkodás kritikája és egy új utakon járó zenetudomány felvázolása volt. Ez az alapállás hatja át 1948–49-ben publikált írásait (1948a, 1948b, 1949), a tömegzenéről írott első komoly tanulmányait (1953, 1955b), és ezt fejt ki részletesen a *Zene és valóság* (1955a) című ismeretterjesztő esszéjében is. Mint már első írásaiból (például *Milliók zenéje*) kiderül, Maróthy új muzikológia iránti igénye egyfajta hiányérzetből fakadt; szerinte az uralkodó zenetudományi gondolkodás

1. nem vette figyelembe a zene társadalmi beágyazottságát, „talaja nem a valóság világa”, és a zenét a valóságon felülemelkedő, a „szellem szférájához” kapcsolódó, transzcendens művészetként értelmezte;
2. elsősorban a zeneművek és műfajok formai analízisére koncentrált, figyelmen kívül hagyva a formák és műfajok népi zenélési alkalmakhoz visszanyúló gyökereit;
3. feladatát főképpen a kanonizált szerzők műveinek vizsgálatára korlátozta; és végül,
4. érdeklődése kimerült a művészi zene és a hagyományos folklór kutatásában, miközben az ipari munkások közhasználatú zenéjéről, a városi folklórról egyáltalán nem vett tudomást.

Hans Naumann (1922) „gesunkenes Kulturgut” (lesüllyedt kultúrjavak) elméletével szembehelyezkedve Maróthy megfordította a zenei hatások társadalmi mozgásirányát: úgy gondolta, az (európai) zenetörténetben éppen a „kisebb egyéniségek” és a „szélesebb néptömegek” teremtik meg „a nagyok számára a kifejezés formáit és eszközeit” (Maróthy 1948a, vö.: Maróthy 1955a). Ez a realistának nevezett közelítésmód a zenét a mindennapi élet részének tekintette, és ily módon legalábbis fellazította a művészi és a populáris zenei műfajok közötti értékhierarchiát, hangsúlyozva a közöttük lévő átjárhatóságot. „A zeneszerek kara derekasan húzza; Bach szonátaival kezdi és Gassenhauerekkel (vagyis utcai dalokkal) végzi” – idézi egyik előadásában az 1783-as entritsch-i vásári népünnepélyt leíró egykorú krónikát.⁸ Pontosan így járt el ő is: egyszerre vizsgálta az egyetemes zene-kultúra úgynevezett „fenti” és „lenti” szféráit, fenntartva, hogy elvben bármilyen eredetű és komplexitású zene értékesnek, elemzésre érdemesnek minősülhet. (Ám csak elvben, hiszen mint láttuk, az 1950-es években Maróthy a modern kapitalista zeneipari termékek vagy azok szocialista talajon született változatainak nemcsak az egyenjogúsításától, de tudományos igényű vizsgálatától is élesen elzárkózott.)

Maróthy alapvetően két irányból gyűjtött hivatkozásokat téziseinek alátámasztásához. Szabolcsi köznyelv-elmélete, mint korábban utaltunk rá, meghatározó jelentőségű volt számára. Szabolcsi már az 1930-as évektől kezdve egy átfogó zenetörténeti koncepción

⁸ Érdemes összevetnünk Maróthy realista esztétikáját a brit szocialista kultúrtörténész, Raymond Williams 1958-ban írott esszéjével, amelynek központi gondolata az, hogy a kultúra *mindennapi* – vagyis nem különleges, ezoterikus, csak az elit számára hozzáférhető – része az emberi társadalomnak. Értelmezésében a kultúra mindig egyszerre tradicionális és kreatív; egyszerre tartalmazza a legáltalánosabb kollektív és a legkifinomultabb egyéni jelentéseket (2002 [1958]: 93).

dolgozott, amely rokon vonásokat mutatott a korszak szovjet és más kelet-európai zene-szociológiai irányzataival, jóllehet javarészt tőlük függetlenül született meg és fejlődött. E koncepció szerint „a nagy egyéniségek és a mesterművek csak legtisztább megfogalmazásai annak, ami a tömegekben alakatlanul vagy öntudatlanul él”, és a mesterművek éppen azért emelkednek ki a művek sokaságából, mert sokan megértik és sajátjuknak érzik azokat (lásd például Szabolcsi 1952, 1954). Maróthy ezt azzal egészítette ki, hogy „a klasszikus zene éppen [a]zért lehetett nagy, mert nagy volt az életigazsága; ez az életigazság pedig az emberek tömegeinek mindennapi gyakorlatában nyert beigazolást” (Maróthy 1956: 2).

A másik jelentős inspirációt a Borisz Aszafjev, Mihail Druszkin és Borisz Jarusztovszkij nevével fémjelzett szovjet realista iskola nyújtotta Maróthy számára. Különösen termékenynek bizonyult gondolkodására a zeneszerző, kritikus és teoretikus Aszafjev (1884–1949) intonációelmélete, amelynek legteljesebb kifejtését *A zenei forma mint folyamat* című, többkötetes munkájában olvashatjuk (Aszafjev 1930/1971).⁹ Ez a könyv mind a mai napig a zenei köznyelvelméletek és a zeneszemiotika egyik klasszikus művének számít. A zenei realizmusról, a „tömegzene” és a művészi zene kapcsolatáról szólva Maróthy sűrűn hivatkozott e műre, első komoly tanulmányaiban éppúgy, mint *Zenénk és a tömegek* című, fentebb tárgyalt előadásában. Az intonációelmélet munkásságában elfoglalt helyét érzékeltetendő érdemes hosszabban idéznünk ebből az előadásból:

A klasszikus zene tömeg-kapcsolata nem valamilyen szerencsés véletlen folytán vált lehetővé; hanem azért, mert alapvető talaja maga a tömegek – emberek történetileg meghatározott kisebb vagy nagyobb köre – közt élő zene volt. Ez a „mindennapi zene” az évszázadok során kikovácsolta a maga jellegzetes, meghatározott szükségleteknek megfelelő műfajait – az európai zenében: a dal és tánc különböző típusait – és az egyes műfajok konkrét formái között életre kelő tipikus dallami és ritmikai fordulatokat: intonációkat. A zeneszerzők munkája éppen ezeknek a műfajoknak és a kereteik közt élő intonációknak az aktív vagy passzív felhasználása volt. A zeneszerző nagyságának foka éppen attól függött, hogy a kor tipikus intonációit mennyire tudta a történeti igénynek megfelelően kiélezni, tömöríteni, vagy az emberek meghatározott körét érintő átalakulásoknak megfelelően átformálni, újjákovácsolni, újfajta emberi magatartás kifejezésére alkalmassá tenni; és mennyire tudta egy sokoldalú, mély életábrázolás érdekében a tipikus műfajokat felhasználni, rajtuk a tipikus intonációkat végigvonultatni, minden oldalról megvilágítani, egyszerűen: a zene sajátos „dramaturgiájának” lehetőségeit kihasználni (Maróthy 1956: 2).

Megjegyzendő, hogy Maróthyn kívül kevesen rendelkeztek a keleti blokk irodalmához szükséges nyelvtudással és szakmai kíváncsisággal. Ellentétben számos kollégájával, akik csak illemből, rituálisan idézték a szocialista tábor szerzőit, Maróthy alapos ismerője volt a szovjet iskolának vagy a keletnémet Ernst Hermann Meyer és a csehszlovák Zdeněk

⁹ Aszafjev a szovjet zenei élet egyik legsokoldalúbb és legtehetségesebb egyénisége volt, aki a húszas években – a Thomas Mann-i értelemben – „tegeződő viszonyban” volt a kortárs európai zenével, és Bergtől Milhaud-n át Honneggerig és Bartókig számos zeneszerző munkásságát követte. Ő írta továbbá az első monográfiát Sztravinszkijről, akit két évtizeddel később nemcsak a szitokszónak számító neoklasszicizmussal, hanem egyenesen pornográfiával vádoltak zsdanovista kritikussai. Szerencsésen túlélve ezt a később nyilván súlyos eltévelyedésnek minősülő modernista érdeklődését, Aszafjev az 1930-as években főleg komponálással foglalkozott.

Nejedlý munkásságának.¹⁰ Hogy referenciái javarészt a Szovjetunióhoz és Kelet-Európához kapcsolódtak, aligha meglepő a hidegháború elmérgesedésének éveiben, amikor Kelet és Nyugat a tudományos életben is „aszimmetrikus ellenfogalmakká” (Koselleck 1997) váltak, és a kurrens nemzetközi irodalom a régióban lényegében hozzáférhetetlenné vált.

Maróthy az ötvenes években két irányban végzett kutatásokat. 1) Egyfelől a népi, közhasználatú zenékkal foglalkozott: *A középkori tömegzene alkalmi és formái* (Maróthy 1953a) című munkájában olvashatjuk, hogy tanulmányorozatban szeretné feltárni „a tömegek zenei alkotótevékenységének” a különböző formáit a középkortól egészen a 20. századig. 2) Ezzel párhuzamosan olyan komponisták életműve is érdekelt, akik művészetükben erőteljesen támaszkodnak koruk népi és népszerű zenéjére. A vizsgált korszakban Erkel Ferencről készített nagyszabású tanulmányokat.

1) A plebejus, népi vagy tömegzenei jelenségek esztétikai és társadalomtörténeti vizsgálatának nem voltak érdemi előzményei Magyarországon.¹¹ Maróthy e témában született első nagy munkái ezért teljesen újszerűek, mondhatnánk, diskurzusidegenek voltak. E szövegek elméleti és módszertani szempontból inkább már Maróthy fő művét, az 1966-ban kiadott, *Zene és polgár, zene és proletár* című monográfiát előlegezték meg. „[Maróthy] különösen érdekelték azok a dolgok, amelyekről úgy látta, hogy másokat kevésbé érdekelnek [...] a »zenetörténet alulról«, vagyis a kollektív zenélésnek a műfajai és alkalmi” – állapította meg Ujfalussy József a már idézett rádiós műsorban. Ugyanitt hangzott el Zoltai Dénes okfejtése Maróthy tömegzene-fogalmának esztétikai jelentőségéről. Zoltai is úgy látta, hogy Maróthy pályája kezdetétől fogva „a művészet mélyén rejlő tömegszerűsége” volt kíváncsi; arra, hogy „egy individuális produktumként felfogott zeneműnek mennyiben alapja az a zenei köznyelv, amelyből [...] vesz és amihez ad is a művész”. Olvasatában Maróthy az 1950-es években úgy fejlesztette tovább Szabolcsi köznyelv-elméletét, hogy „a formák történetét visszavezet[te] a formálási lehetőségek történetére. Ily módon a zenének egy mélyebb értelmű népiségét kereste, amivel a zenetörténeti alapkoncepcióját igyekezett teljessé tenni” (kiemelés tőlünk).

E kutatási projekt kimagasló teljesítménye *Az európai népdal születése* című kandidátusi értekezése volt, amely már csak a forradalom után jelent meg: előbb rövidített formában a *Zenetudományi Tanulmányokban* (Maróthy 1957), majd 1960-ban önálló monográfiaként (Maróthy 1960). Ez a könyv az ókor utolsó századaitól az európai feudalizmus kialakulásáig terjedő időszakot vizsgálja. Fókuszában a kollektív-variatív formától a dalformáig vezető út áll, amely történetileg a nemzeti-közösségi zenei formáktól a latin népi énekformákon, a zsoltárénekeken és a liturgikus énekeken keresztül vezet a paraszti

10 A Maróthy búcsúztató rádióműsorban (*Fórum az idő tükrében: A zenei végtelen. Maróthy János zenetudós emlékére*, Varga Anna műsora. Elhangzott a Magyar Rádióban, 2001-ben) Wilhelm András a kutatói habitus egy különleges vonására hívja fel a hallgatók figyelmét: „Maróthy rengeteg nyelven tudott [...] szenvedélye volt, azt hiszem, a nyelvtanulás [...], és például megtanult csehül. Kérdeztem, miért tanult meg csehül? Kiderült, hogy azért, mert volt egy cseh zenetudós [...], akinek a munkáját javarészt lefordították németre vagy angolra [...], de volt egy munkája, *A huszita népének története*, valami háromkötetes, hatalmas nagy munka, ami nem volt meg semmilyen más nyelven, és el akarta olvasni. És nem volt más választása, mint bejárni a Cseh Kultúra Házába, és ott megtanult cseh nyelven olvasni.” A szóban forgó munka Zdeněk Nejedlý *Dějiny husitského zpěvu* című könyve.

11 Azok közül a hazai zenetudósok közül, akik már a két világháború között érdemben foglalkoztak a jazz és „könnyűzene” kérdéseivel (lásd ezzel kapcsolatban például Molnár Antal kismonográfiáit: Molnár 1928, 1935), a kommunista hatalomátvétel után mindenki háttérbe szorult a zenei életben, vagy teljesen felhagyott az ilyen irányú kutatásaival.

népdalig. Maróthy tézise szerint a zene a vizsgált társadalmi folyamat eredményeként válik ki az összművészetből. Idővel megjelenik az elkülönült termelő – a polgár előképe – és általa a „mindennapi magánéleti” líra első típusai, majd az „íves dalforma” mint a születő „egységes kizsákmányolt osztály” művészete. A szerző széles műveltségét és szellemi nyitottságát dicséri, hogy zenei források mellett vallástörténeti forrásokra is hivatkozik.

2) A nemzeti kulturális hagyománynak a szocialista realizmus jegyében történő elsajátítása kiemelkedő jelentőséggel bírt az 1950-es évek hazai kultúrpolitikájában. A szocialista realizmus ideológiai és stílári előképét a szovjet zenetudomány az 1948-as zsdanovi határozatot követően az orosz Ötök művészetében jelölte meg. Szabó Ferenc ennek az iránynak a „fordításaként” Liszt Ferenc és Erkel Ferenc népies műzenére, verbunkosra épülő, magyaros kompozícióit ajánlotta zeneszerző kollégái figyelmébe, akik inkább Bartók és Kodály parasztzenei folklórizmusát tekintették követendő modellnek. Maróthy, akinek tudományos tevékenységében nagy súllyal esett latba mind a kortárs zeneszerzői orientációk alakítása, mind a magyar zenetörténet marxista újragondolása, alig rejtett didaxissal emelte Erkel a szocialista realista zenetörténet kanonikus alakjai közé:

Zeneszerzőinknek [...] ma, amikor a magyar opera új virágkoráért folytatják küzdelmüket, el kell merülniük Erkel drámai kifejezőmódjának beható tanulmányozásában, [és] [...] meg kell tanulniuk azt az odaadást és lelkesedést is, amellyel Erkel operái részt vettek koruk közvetlen társadalmi harcainak tudatosításában, a harcra, haladásra való lelkesítésben. A felszabadult magyar népre, a magyar művészetre és tudósokra tehát nemcsak egy méltatlanul háttérbe szorított nagy zeneszerző rehabilitálása vár, hanem a művészetében rejülő rendkívül gazdag és sok tekintetben ma is időszerű értékek felhasználása, továbbfejlesztése a szocialista realizmus felé haladó magyar zeneművészet szolgálatában (Maróthy 1950a: 23).

Maróthy két nagyobb Erkel-tanulmányt publikált az ötvenes évek első felében: a fenti idézet az *Erkel Ferenc* (1950a) című írásából való; ennek közvetlen indítékát a zeneszerző születésének 140. évfordulója adta; az *Erkel opera-dramaturgiája és az opera fejlődésének néhány kérdése* 1954-ben jelent meg (1954a).¹² Az Erkel-tanulmányok összekötő mozzanatainak egyike az a zenepolitikai elképzelés volt, miszerint az opera mint Gesamtkunstwerk látványosságával, nagy horderejű történelmi témáival és drámaiságával képes a művészi és a mindennapi zene között hidat építeni és megnyerni a komolyzenébe beavatatlan közönség érdeklődését is. Az *Erkel opera-dramaturgiájában* az optimizmustól fűtött szerző már valóságos trendnek látja az „egyre hatalmasabb tömegek” magasművészet iránti érdeklődését, és az opera tömeges népszerűségét annak műfaji sajátosságaihoz vezeti le:

Napjainkban egyre hatalmasabb tömegekben támad fel az az igény, hogy mindennapi életüket, problémáikat, küzdelmeiket megelevenítve lássák a művészet legkülönbözőbb formáiban. Nem kétséges, hogy a zene területén az opera az a műfaj, amely ezt a követelményt úgy teljesíti, hogy a tömegek életében ismert zenei formákat, műfajokat közvetlenül, konkrétan beágyazza a mindennapi élet elevenen ábrázolt környezetébe; és a drámai cselekményen keresztül világosan megrajzolt embertípusokat mutat be az élet, a küzdelem legátfogóbb összefüggéseiben (Maróthy 1954a: 25).

¹² E szövegek folytatásának tekinthető az *Erkel és zenetörténeti háttéré* című esszé (1960), amely az első nemzetközi Erkel-konferencián elhangzott előadásának szerkesztett változata.

Maróthy Erkel-interpretációja visszavezet minket a szerző aranykor-elméletéhez. Láttuk, hogy az „aranykor” az európai zenetörténetben egy bizonyos, modernitás előtti korszakhoz kötődött; meghatározó vonása a hivatásos és a közkeletű zenei műfajok egymással való eleven interakciója. Európa nyugati társadalmaiban azonban a tömegzenének a művészi zenét tápláló ereje a 19. század első felében lankadni kezdett, és egyirányúvá vált a közlekedés a zene két szférája között: a hivatásos zene bizonyos műfajai továbbra is formálták a tömegek, a nép zenei nyelvét, de a népzene már nem inspirálta az elvontabbá, „spekulatívabbá” váló művészi zenét. Az operatörténetre vetítve ezt a modellt, Maróthy a francia forradalom idején született operákban látja az aranykor utolsó megnyilatkozásait. Úgy véli, ezek a művek, nem utolsósorban Mozart operái, még képesek voltak a polgári életet a maga teljességében megragadni. Az ezután kibontakozó „válság” tünetének értékeli azt a tendenciát, hogy a színpadi zene „öncélúvá”, „felszínessé” vagy „érzelgőssé” vált, aminek gyökere – e gondolatmenet szerint – az opera zenei világának eltávolodása az őt éltető „népi” talajtól (Maróthy 1954a).

Az aranykor-elmélet azonban nem adott értelmezési keretet Kelet-Európa és Oroszország a nyugatitól élesen elváló történelmi folyamataihoz. Ezért Maróthy a régióban uralkodó marxista-leninista történetíráshoz fordul, amely a Kelet-Európában elmaradt vagy megkésett (és részleges) polgári fejlődést a Nyugattal szembeni történelmi hátrányból előnnyé minősítette át. E teleologikus szemlélet szerint ugyanis a régióban – de kiváltképp Oroszországban – permanenssé vált a szocialista forradalomhoz vezető „forradalmi helyzet”. Minden 19. századi esemény a szocialista forradalom előzményeként nyert értelmet. Az orosz opera például Maróthy értelmezésében azért válhatott a realista zeneesztétika legfontosabb 19. századi példájává, mert a „töretlen forradalmi fejlődésben lévő” Oroszországban, a néptömegek egyre növekvő társadalmi súlyának köszönhetően, a társadalmi és politikai körülmények lehetővé tették, hogy a művészi zene és a mindennapi zene egymást áthatva, egymásra támaszkodva fejlődhessen. És bármennyire is különbözik a magyar modell az oroszétól, Maróthy számára Erkel is ezt a jellegzetesen kelet-európai, társadalomtörténetileg meghatározott zenei világot képviselte, habár úgy látta, az 1848–49-es polgári forradalom bukása következtében Erkelnek szövetségeseik nélkül, „magányos küzdelemben” kellett kitartania realista esztétikája mellett (Maróthy 1954a).

Az Erkel-tanulmányok talán legidőállóbb elemét azok az elmélyült zenei elemzések képezik, amelyek feltárják, miként merített a komponista kora népzenejéből és népies műzenéből, és részletesen szólnak mindazokról a műfajokról és zenei-zenélési formákról, amelyek a vizsgált operákkal kapcsolatba hozhatók, így például a népies műdal, a verbunkos és a polka műfaji és szociológiai jellemzőiről. Ilyen tekintetben különösen az *Erkel opera-dramaturgiája* figyelemre méltó, amely a zeneszerző számára közvetlen inspirációt nyújtó 19. századi műfajok mellett a magyar közzene régebbi rétegeire, így a kuruckori és a hajdú „népmozgalmak” zenéjére, sőt a zenés népszínművek 17–18. századi magyar kultúrában betöltött szerepére is kitér. E kitérők ékes dokumentumai annak, hogy Maróthyt a konvencionális, vagyis a kanonikus egyéniségekre fókuszáló zenetörténeti kutatásaiban is mindenekelőtt a „nagy művészet mélyén rejlő tömegszerűség”, a zenekultúra úgynevezett „fenti” és „lenti” szféráit összekötő zenei köznyelv kérdései foglalkoztatták. Leginkább ez határozta meg az 1956 utáni tudományos munkásságát is.

Összefoglalás

Háromrészesre tervezett tanulmányunk első részében Maróthy János pályafutásának egyik legtevékenyebb és termékenyebb periódusát, a kommunista hatalomátvételtől az 1956-os forradalomig terjedő időszakot tekintettük át. Ezekben az években a legkülönbözőbb minőségekben – mint aktivista, szervező, szerkesztő, kritikus, sőt, olykor mint zeneszerző – dolgozott a magyar zenekultúra szocialista átalakításán. Maróthy azon kevesek egyike volt, akiknek nem rendült meg a hite abban, hogy a szovjet típusú kulturális forradalom tényleges lehetőséget ad az új „zenei aranykorral” kapcsolatos víziók megvalósulásához; abban, hogy a népszerű és a hivatásos-színpadi zene eleven kölcsönhatásban inspirálja-gazdagítsa egymást, és a zenei világ túlkerüljön az ilyen értelemben vett válságon. Úgy vélte, hogy az 1948-as szovjet zenei határozat, az 1949 után kiépülő új zenei intézmények és a zenésztársadalomban meginduló viták mind a zenekultúra valaha létezett belső egységének a visszaállítását célozták. Gyakran érvelt amellet, hogy ezek az intézmények, és mindenekelőtt az MZSZ, sokat tehetnek a műveltségi monopólium megszüntetéséért, a széttagolt művészi és értelmiségi csoportok egyesítéséért, a közös célok megfogalmazásáért, vagyis azért, hogy ne csak a művészi és szórakoztató szféra találjon újra közös nyelvre, hanem a zeneszerzők, a kutatók, a kritikusok és az új zenét befogadó-felhasználó közönség is.

A fiatal Maróthy a sztálinizmus utolsó éveiben érte el első igazán jelentős szakmai sikereit: vitaindító előadást tartott a magyar szocialista zene legfontosabb seregszemléjének számító Magyar Zenei Héten, és ekkoriban jelentek meg első szaktanulmányai is. Fejezetünket épp e vitaindító előadás és e tudományos munkák bemutatásával zártuk. Döntésünket azonban nemcsak az indokolja, hogy e szereplések jelentősége már túlmutat a Rákosi-korszakon és a hatvanas évek Maróthyjának pályáját előlegezik meg. Épp ennyire fontosnak tartottuk megmutatni, hogy az ötvenes évek közepére Maróthy mennyire magára maradt azzal a – részben a szovjet zeneesztétikából származó – gondolatával Magyarországon, hogy a zenetudományban és a zenepolitikában a populáris-közhasználatú műfajok a klasszikus zenéhez hasonló figyelmet érdemelnek. Ironikus fordulatnak tekinthető, hogy Maróthy éppen azon a zenei héten tartotta meg a tömegzene kérdéseit boncolgató, *Zenénk és a tömegek* című vitaindító előadását, amelyen ezek a műfajok már egyáltalán nem szerepeltek. Mindez nagy visszalépésnek számított azok után, hogy az első és a második zenei héten még sűrűn játszottak szocialista realista táncdalokat, tömegdalokat és népdalfeldolgozásokat. 1956-ra azonban Maróthyn kívül már szinte senki nem foglalkozott ezekkel a műfajokkal, és többé a magyar zenei élet totális kontrolljáért felelős MZSZ sem tekintette feladatának, hogy a művészi zene mellett a népszerű zene kérdéseit is tárgyalja. Ugyanígy nem akadt senki, aki a közműfajokról folytatott tudományos-esztétikai diskurzusban partnere lett volna Maróthynak.

Magára maradása részint a hazai zeneművészet elitizmusával és a Kodály-féle zenepedagógia szakmai közösségekben megkülönböztetett, minden más megközelítést kizáró státuszával magyarázható. De feltétlenül közrejátszott ebben az elszigetelődésben Maróthy tömegzenei érdeklődésének a sztálinista esztétikával való összefonódása is, hiszen az általa népszerűsített szovjet és magyar dalok magának a rezsimnek a zenei szimbólumai

voltak, „aktorok” a társadalom politikai elnyomásában. Maróthy tudományos-szakmai hitelét csökkentette az is, hogy viszonylag kevés érzékenységet mutatott a valóságos kulturális folyamatok és az ország politikai klímájának változásai iránt. Ezért is veszített el olyan kommunista szövetségeseket maga mellől, mint Mihály András vagy Székely Endre.

Milyen lehetőséget, erőforrásokat nyújtott és milyen korlátokat, ellentmondásokat teremtett a Rákosi-éra Magyarországa az egyik legígéretesebb fiatal zenekutatója számára? Hálózatelméleti megközelítéssel úgy véljük, hogy Maróthy sokoldalú és intenzív tevékenységének javarészt kedvező kreatív és kritikai lehetőséget, jó hátszelet és szabad pályát biztosított az a fajta ideológiai-világnézeti és intézményi környezet, amely a zenei élet demokratizálására helyezte a hangsúlyt, és amely zenepolitikáját egy egalitárius, utópisztikus jövőkép jegyében igyekezett kialakítani. Maróthy szenvedélyes és energikus egyénisége is egyértelmű összhangban volt a korszak szellemével, különösen az első években. Kreativitásának, széles körű szellemi tájékozódásra való igényének, kritikai tisztánlátásának azonban elkerülhetetlenül határt szabott a rákosista Magyarország tudományos életének beszűkültsége és végső soron Maróthy pártállami ideológia iránti elkötelezettsége. Mindezek eredőjeként érthető meg, hogy évekkel később, a korai Kádár-érában miért maradt ellentmondásos az a törekvése, hogy megalapozza a hazai populáris zene kutatását a Magyar Tudományos Akadémia keretein belül. Tanulmányunk következő részében munkásságának ezt a fejezetét fogjuk közelebbről vizsgálni.

Hivatkozott irodalom

- A zeneszerzők és zenekritikusok prágai kongresszusának határozatai (1948). *Zenei Szemle* 2(6): 293-296.
- Aszafjev, Borisz (1930/1971): *Музыкальная форма как процесс*. Leningrád: Muzika.
- Az előadás vitája (1956a). *Új Zenei Szemle* 7(5): 13-19.
- Az előadás vitája (1956b). *Új Zenei Szemle* 7(5): 35-54.
- Born, Georgina (2011): Music and the Materialization of Identities. *Journal of Material Culture*. 16(4): 376-388.
- Bolz, Sebastian, Moritz Kelber, Ina Knoth és Anna Langenbruch (szerk.) (2016): *Wissenskulturen der Musikwissenschaft. Generationen – Netzwerke – Denkstrukturen*. Bielefeld: Transcript.
- Boym, Svetlana (1997): Paradoxes of Unified Culture: From Stalin's Fairy Tale to Molotov's Lacquer Box. In *Socialist Realism without Shores*. Thomas Lahusen és Evgeny Dobrenko (szerk.). Durham: Duke University Press, 120-134.
- Dalos Anna (2015): *Kodály és a történelem*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- DeNora, Tia (2000): *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DeNora, Tia (2003): *After Adorno: Rethinking Music Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Pauline (2016): *Classics for the Masses: Shaping Soviet Musical Identity Under Lenin and Stalin*. New Haven: Yale University Press.
- Frolova-Walker, Maria (2016): *Stalin's Music Prize*. New Haven: Yale University Press.
- Hadas Miklós (1987): A nemzet prófétája. Kísérlet Kodály pályájának szociológiai értelmezésére. *Szociológia* 4: 469-490.
- Horváth Sándor (2009): Patchwork Identities and Folk Devils: Youth Subcultures and Gangs in Socialist Hungary. *Social History* 34(2): 163-183.
- Ignác Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Goldstein, Warren S. (2001): Messianism and Marxism: Walter Benjamin and Ernst Bloch's Dialectical Theories of Secularization. *Critical Sociology* 27(2): 246-281.
- Kálmán Endre (1954): A párt és a tömegek közötti kapcsolat megszilárdításáért. *Társadalmi Szemle* 9(4): 1-19.
- Koselleck, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történetipolitikai szemantikája*. Budapest: Józsefvárosi Műhely.

- Lange, Barbara Rose és Anna Szemere (2023): Dialogue with a Legend: Musical Engagements with the Songs of Katalin Karády. In *Translation, Adaptation, and Intertextuality in Hungarian Popular Music*. Ignác Ádám (szerk.). Berlin: Peter Lang, 61–83.
- Maróthy János (1948a): Milliók zenéje. *Zenei Szemle* 2(5): 255–260.
- Maróthy János (1948b): Improvizáció és romantika. *Zenei Szemle* 2(7): 350–359.
- Maróthy János (1949): A zene és közösség néhány problémája. *Zenei Szemle* 3(2): 66–73.
- Maróthy János (1950a): Erkel Ferenc. *Új Zenei Szemle* 1(6–7): 12–24.
- Maróthy János (1950b): Szervánszky Endre „Honvéd kantátá”-ja. *Új Zenei Szemle* 1(2): 31–36.
- Maróthy János (1950c): Pártszerűség a zenetudományban. *Kis Újság* 4(97): 3.
- Maróthy János (1950d): *A könnyűzene kérdései*. Budapest: Bartók Béla Szövetség.
- Maróthy János (1952a): A 70 éves Kodály Zoltán. *Népszava* 80(294): 6.
- Maróthy János (1952b): „Tiszán innen, Dunán túl...” Új magyar népdalgyűjtemény. *Világosság* 8(26): 4.
- Maróthy János (1953a): A középkori tömegzene alkalmi és formái. In *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára (Zenetudományi tanulmányok I)*. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.). Budapest: Akadémiai, 439–494.
- Maróthy János (1953b): Táncczenénk fejlesztésének néhány sürgető feladata I. rész. *Új Zenei Szemle* 4(5): 12–17.
- Maróthy János (1953c): Táncczenénk fejlesztésének néhány sürgető feladata II. rész. *Új Zenei Szemle* 4(6): 1–6.
- Maróthy János (1954a): Erkel opera-dramaturgiája és az opera fejlődésének néhány kérdése. In *Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére (Zenetudományi tanulmányok II.)*. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.). Budapest: Akadémiai, 25–174.
- Maróthy János (1954b): A magyar zene fejlődésének néhány időszerű kérdése. *Társadalmi Szemle* 9(4): 90–111.
- Maróthy János (1954c): Új Szervánszky-kórusok. *Új Zenei Szemle* 5(11): 14–21.
- Maróthy János (1955a): Zene és valóság. In *Fejezetek a zene történetéből*. Juhász Frigyes (szerk.). Budapest: Művelt Nép, 7–16.
- Maróthy János (1955b): A zene a középkorban. In *Fejezetek a zene történetéből*. Juhász Frigyes (szerk.). Budapest: Művelt Nép, 29–44.
- Maróthy János (1956): Zenénk és a tömegek. *Új Zenei Szemle* 7(5): 1–13.
- Maróthy János (1957): Az európai népdal születése. In *Kodály Zoltán 75. születésnapjára. (Zenetudományi tanulmányok VI.)*. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.). Budapest: Akadémiai, 503–626.
- Maróthy János (1960a): *Az európai népdal születése*. Budapest: Akadémiai.
- Maróthy János (1960b): Erkel és zenetörténeti háttere. *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 17(1): 7–20.
- Maróthy János (1966): *Zene és polgár, zene és proletár*. Budapest: Akadémiai.
- Maróthy János (1986): *A zenei végtelen*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Molnár Antal (1928): *Jazzband*. Budapest: Dante.
- Molnár Antal (1935): *A könnyű zene és társadalmi szerepe*. Budapest: Sárkány.
- Naumann, Hans (1922): *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Berlin: Quelle und Meyer.
- Péteri Lóránt (2003a): Szabolcsi Bence és a magyar zeneélet diskurzusai I. rész. *Magyar Zene* 41(1): 5–48.
- Péteri Lóránt (2003b): Szabolcsi Bence és a magyar zeneélet diskurzusai II. rész. *Magyar Zene* 41(2): 233–257.
- Péteri Lóránt (2021): Kodály in the Musical Life of State Socialist Hungary. *Polski Rocznik Muzykologiczny* 19(1): 147–181.
- Piekut, Benjamin (2014): Actor-Networks in Music History: Clarifications and Critiques. *Twentieth Century Music* 11(2): 191–215.
- Poiger, Uta G. (2000): *Jazz, Rock and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*. Berkeley és Los Angeles: University of California Press.
- Révai József (1951): A magyar irodalom feladatai. *Társadalmi Szemle* 6(5): 345–360.
- Stanyek, Jason és Benjamin Piekut (2010): Deadness: Technologies of the Intermundane. *TDR/ The Drama Review* 54(205): 14–38.
- Starr, Frederick S. (1983): *Red and Hot. The Fate of Jazz in the Soviet Union 1917–80*. Oxford: Oxford University Press.
- Szabolcsi Bence (1952): *A művész és közönsége. Zeneszerző, társadalom és zenei köznyelv a polgári korszak küszöbén*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Szabolcsi Bence (1954): *Népzene és történelem*. Budapest: Akadémiai.
- Szabolcsi Bence (1956): A III. Magyar Zenei Hét után. *Új Zenei Szemle* 7(5): 29–35.
- Tallián Tibor (2014): *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956*. Budapest: Balassi és MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Tamás Gáspár Miklós (2017): The Never-Ending Lukács Debate. *Los Angeles Review of Books*, (2017. március 6.).
Interneten: <https://lareviewofbooks.org/article/the-never-ending-lukacs-debate/> (letöltve: 2023. november 25.).
Ujfalussy József (1952): A programszerűség. *Új Zenei Szemle* 3(1): 1–6.
Vita a programszerűségről (1952). *Új Zenei Szemle* 3(1): 7–10.
Weber, Max (1905/1977). The Protestant Sects and the Spirit of Capitalism. In *From Max Weber. Essays in Sociology*.
H.H. Gerth és C. Wright Mills (szerk.). Boston: Routledge és Kegan Paul, 302–323.
Williams, Raymond (2002): Culture is Ordinary. In *The Everyday Life Reader*. Ben Highmore (szerk.). New York:
Routledge, 91–100.
Zsdanov, Andrej (1948): Bevezető beszéd a szovjet muzsikuskok küldötteinek tanácskozásán. *Zenei Szemle* 2(7):
346–350.

Ignác Ádám

tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, 20–21. századi Magyar Zenei Archívum
(Budapest)

Szemere Anna

tudományos munkatárs, MTA Zenetudományi Intézet (1977–1987), szerkesztő, *Popular Music* (1986–1992), egye-
temi oktató (1997–2012), konzultáns szerkesztő, *Bloomsbury Music and Sound*

Iványi Márton Pál

A gettó CNN-jéből a flexelés¹ fórumáig?

Réteghelyzet, habitus és a fogyasztáskultusz mintázatai a rapben

Absztrakt: A rap a műfaj afroamerikai kezdeteitől mára egy, az egyes társadalmi összefüggésektől függő, többszólamú jelentéstartalmakkal bíró kulturális univerzumává vált. Elemzésünk azt mutatja meg, hogy Amerikában, a posztzocialista térségben és hazánkban milyen nagyobb fordulatok határozták meg a műfaj történetét, irányzatokra bomlását, illetve milyen társadalmi és alműfaji rétegződés figyelhető meg. Fontos tapasztalat az „oldchool” / „newschool” distinkció mellett a kereskedelmi érdekek motiválta „mainstreamesedés”, melynek következtében a műfaj szélesebb közönségre, majd globális jelentőségre tett szert. A posztzocialista térségben – beleértve a magyar színteret is – sajátos korszakváltásoknak és irányzatoknak lehetünk tanúi. Ebből a perspektívából fontos tanulság, hogy mind a lengyel, mind a szlovák, mind a szerb rap nyitott a társadalom szélesebb spektruma felé, miközben tematikusan be is szűkült. Megfigyelhető, hogy a magyar rap is erősen differenciált társadalmi mezőként jelenik meg a 2000-es évek elejére, ahol számos habitus és értékrendszer feszül egymásnak. Ez az elkülöníthetőség tetten érhető a műfaj sokféle variációjában, illetve az eltérő tematikus preferenciáikban is. A kutatás során ekképp az is kiemelt fontosságú, hogy e társadalmi és műfaji rétegződésben mi a fogyasztáskultusz szerepe.

Kulcsszavak: Rap, zene, habitus, osztály, posztzocializmus, marginalizáció, fogyasztáskultusz

¹ A *flexelés* szó a szlengben látványos felvágást jelent, akár kifejezetten fogyasztói javakkal is.

„A rap a gettó CNN-je” – mondta egykor Chuck D. (Tanz 2007: xii, 217; McCloud 2023), a ’80-as évek derekától aktív Public Enemy rapegyüttes frontembere, utalva a rapben eredendően rejlő „hangadó” potenciálra. Vagyis, Chuck D. értelmezésében a szóban forgó zenei irányzat valaha a tengerentúli fekete *underclass* társadalmi marginalizáltságát ellensúlyozni hivatott „szócsöve” volt (Orejuala 2015: 2–3; Majewski 2018; vö.: Oravcová és Slačálek 2020: 929)². A rap mára³ egy többszólamú jelentésuniverzummá, illetve meglehetősen differenciált mezővé vált, számtalan társadalomtörténeti kiindulópontból megragadható irányzattal,⁴ előadói zsánerrel, egyebek mellett globális, térségi és lokális műfaji színterekkel (Tófalvy 2011: 17–18). Az ezredforduló környékén a posztoszocialista térségben olyan tendencia terjedt el, amely a materializmust és a fogyasztói javak felhalmozását mutatja (Pasternak-Mazur 2009: 15; Miszczyński és Tomaszewski 2017; Music és Vukčević 2017: 150). A javak iránti növekvő érdeklődés mind a műfaj recepciójában, mind pedig az előadók gyakorlataiban, önértelmező diskurzusaiban is megjelenik (lásd pl. Sima és Nebřenský 2022: 144; Kaszuba és Svedlova 2022: 201–205).

A cseh Oravcová és Slačálek (2020: 927) szerzőpáros nyomán megkockáztatható, hogy a fogyasztásfókusz mint rendezőelv kapcsán korántsem kizárólag a közép-kelet-európai színtér sajátosságairól van szó, hanem egyfajta – a műfaj differenciálódásával összefüggő – globális jelenségről. Eszerint napjainkra a rapzene általában is árucikké vált és kommercializálódott, valamint integrálódott a mainstream könnyűzenei, illetve populáris kultúrába (lásd pl. Miszczyński és Tomaszewski 2017: 145). Mindez a posztoszocializmus partikuláris tapasztalatai miatt különös megvilágításba helyeződik térségünkben, ezért szükséges – elsődlegesen hazánkra, kisebb mértékben pedig egyes szomszédos országokra fókuszálva – megvizsgálni, hogy milyen generációs, etnikai és egyéb szempontok strukturálják általában egy ország vagy régió rapzenei mezőjét.

Honnan ered, milyen szereplőkkel, milyen főbb társadalmi környezetekben és milyen irányokban bontakozott ki ez a műfaj? Megfigyelhető-e változás a műfajban feldolgozott témák fejlődésében? Milyen közös vonások, viszonyítási pontok figyelhetők meg a poszt-államszocialista térségen belül, valamint az észak-amerikai és kelet-közép-európai tendenciák kapcsán? Milyen habitusok állhatnak a már említett fogyasztási kultusz

2 Noha a cseh szerzőpáros Oravcová és Slačálek (2020) Adam Krims tézise nyomán kételyeket ébreszt ezen bronxi eredetmitósszal kapcsolatban, a szakirodalmi túlsúlyra tekintettel a dolgot kiindulópontként New Yorkot és a hetvenes éveket tekinti. Bővebben lásd Krims (2001).

3 Témánk aktualitását többek között az adja, hogy még a magyar sajtó is beszámolt arról idén februárban, hogy Ice-T, a realitásrap (*reality-rap*), másnéven gengszterrap (Orejuala 2015: 123–124; 136) egyik meghatározó szereplője olyan paradigmaváltásról beszélt egyik visszaemlékezésében, amely miatt 2006-ban ő maga felhagyott a szólólemezek készítésével (Amorosi 2023). Ugyancsak az idén a Puskás Arénában tartott teltház koncertje miatt a legváltozatosabb irányokból, így például a legnépszerűbb hazai labdarúgássa foglalkozó Facebook-oldal és üzleti vállalkozás (Lakatos 2023), a Trollfoci részéről is jelentős figyelem övezte Azahriah, vagyis Baukó Attila magyar énekes, dalszerző (Supermanagement é. n.) rapelőadói tevékenységét. Egyébként az ő és a társelőadó Desh Pullup című dalában találkozunk azzal a provokatív, és a szerzők előadói komplexitása ismeretében gyaníthatóan inkább álteleologikus refrénsorral is, hogy „csakis a pénz lesz majd, ami örök, ez a mi jövőnk”. Noha az előadók nem részletezik, hogy itt ösztársadalmi kilátások elevenednek meg (ez inkább valószínű), vagy saját ambícióik projekciójáról van szó, mindkét értelmezési mód igencsak elgondolkodtató.

4 Ezek közül a teljesség igénye nélkül a törzsszövegben terjedelemesebben bemutatott *tudatos* vagy *üzenetrap* mellett Orejuala (2015: 217–228) nyomán: a *crunk* (2015: 217), a *cocaine rap* (217), a *diss rap* (218), a *feminist hiphop* (218–219), a *gangsta rap* (107), a *gospel rap* (220), a *neo-soul* (222), a *party rap* (223), a *dirty rap* (228) vagy az *R&B hiphop* (224).

háttérben? Az előbbi bíráló és az azt felvállalók tengelye mentén hogyan csoportosíthatók az egyes előadók? A rap társadalmi-kulturális vonatkozásaival, annak kialakulásával foglalkozó szakirodalmi bevezetés után a rendszerváltást követő magyar viszonyok tükrében vizsgálom e kérdéseket, koncentrálna a rap fentiek szerint kirajzolódó pályafutásának és evolúciójának főbb állomásaira és a tágabb posztszocialista térségi párhuzamokra (Miszczyński és Helbing 2017; Musić-Vukčević 2017; Barrer 2017).

A magyar rendszerváltás tapasztalatai alapvetően meghatározók mind a hazai színtér, mind a mögöttes szociológiai környezet megértéséhez. A (plurális) habitus⁵ fogalma (Bourdieu 1979: vi–vii; Hadas 2001: 14–16; 2021) fontos támpontot kínál az ízlések rétegződésének és egy-egy irányzat fogyasztói preferenciájának feltérképezéséhez. Önmagában e fogalom alapján azonban nem közelíthető meg az, hogy a stílus történetére hogyan hatott a trendek váltakozása, és az hogyan bontható szét olyan alműfajokra, mint az itthon és a közép-kelet-európai térségben is hallható gengszterrap (*gangsta rap*, Somogyi 2002) vagy a *patrióta* és az *entellektüell* rap (Pasternak-Mazur 2009).

A fenti célkitűzések jegyében áttekintjük a főbb amerikai fordulatokat, így az oldschooll és a newschooll váltását a hetvenes évek végén, majd a kereskedelmiesedés diktálta mainstreamesedést a '90-es évek elejétől (Hebdige 1981; Croteau és Hoynes 2018; Robinson Smith 2019; Orejuela 2015: 4). E folyamattal karöltve a fősodor „bulizóssá”, illetve a társadalompolitikai mondanivalóból materiális mintázatává lényegült át, miközben a mindezzel egybecsengő, kritikai irányultságú alkotói reflexiók is teret nyertek. Mivel az amerikai rap aranykorának vége a rendszerváltás időszakára esik, a korszakra vonatkozó szociológiai szakirodalom meglátásait is bevonom az elemzésbe. E nézőpontból jutok el a tanulmány legfőbb kérdését adó dilemmához, az *anyagi* és az *eszmei* értékek műfaji reprezentációiban feszülő ellentétek vizsgálatához. Ezzel összefüggésben a tanulmány a társadalmi realitásokat bíráló, illetve a kommersz, fogyasztáskultuszt megjelenítő irányzatok strukturálta magyar rap zenei mezőről⁶ is igyekszik kritikai állításokat tenni.

Kultúratudományi elemzésem magába foglalja az amerikai „óhaza” és a sajátos posztszocialista rapre irányuló szakirodalom tárgyalását, különös figyelmet fordítva egy-egy meghatározó alkotó, szám, illetve rapszöveg elemzésére. Utóbbiak mentén igyekeztem a különböző irányzatok esztétikai és ideológiai mondanivalóját kondicionáló habitusokkal kapcsolatban is következtetésekkel élni. Miközben a mintavétel során a központi alakokra, a szcena szociokulturális jellemzőire, témaválasztásaira összpontosítottunk, a különböző rapperek munkásságát megfigyelve tudatosult, hogy a fogyasztás a mezőben elfoglalt pozícióiktól függetlenül meghatározó téma a szövegekben. A konzumerizmus tematikája szempontjából elemzett szerzők (egyebek mellett Orejuela, Chang, Tanz, Miszczyński és Tomaszewski, Musić és Vukčević, Barrer) és előadók (többek között a Sugarhill Records, N.W.A., Onyx, Cypress Hill, 2Pac, Wu-Tang Clan, Bonus RPK, Zipera,

5 Kínálkozik, hogy a rap világszerte megfigyelhető szerteágazóságát alkalmasint a zenei habitus fogalmával írjuk le. Itthon a romák és a jazz összefüggésében (2018: 114–115) alkalmazza Rimmernek (2012) a műfajon belüli variabilitás további feltárására irányuló megközelítést a zenei habitus fogalmán keresztül. Rimmer definíciója szerint (2012: 306) „a zenei habitus egy magyarázóeszközt kínál az egyének zenével való viszonyáról”. A zenei habitus alkalmazása a műfajokon belül működő klasszifikációs sémák pontosabb megértésével kecsegtet, ami alapvető fontossággal bírhat az egyes stílusok belső differenciáltságát alaposabban, illetve a kultúrafogyasztás és a réteghelyzet összefüggéseit nagy mintán vizsgáló elemzések számára is (lásd Havas 2018: 114–115).

6 A mező fogalmához bővebben lásd Tófalvy, Kacsuk és Vályi (2011) valamint Havas (2022) vonatkozó fejezeteit.

MC Best, Juice, David zoSenca, Sub Bass Monster, Ganxsta Zolee, Fekete Vonat, Animal Cannibals, AKPH) a legrepresentatívabbak e tekintetben.⁷

E törekvésre, amely összesen öt országra kiterjedő vizsgálódással járt, az sarkallt, hogy a magyar nyelvterületen hiánypótló elemzés szülessen, olyan tanulságokkal, amelyek a hazai zeneszociológiai irodalmat (Tófalvy 2011; Tomsits 2011; Barna és Tófalvy 2017) és kifejezetten a társadalomtudományi habitust taglaló felfogásait (Bourdieu 1979; Hadas 2001; Hankiss 2012) egyaránt új rétegekkel láthatják el. Ugyanis, noha a rap eredendően „döntően etnicizált, fekete megszólalási módként értelmeződik” (Somogyi 2002: 25; vö.: Pasternak-Mazur 2009: 1; Majewski 2018: 1; Oravcová és Slačálek 2020: 927), az elmúlt évtizedekben a társadalmi réteghelyzet mentén mindez világszerte árnyalódott, és nemcsak korszakváltásaival, hanem annak műfaji variabilitásával is érdemes számolni magyar történetében is.

A rap észak-amerikai evolúciója – az út a *Rapper's Delight*től a Hennessyig,⁸ majd vissza?

A rap főbb definíciói és történeti korszakai

Mind témánk, mind az amerikai idővonal tekintetében nélkülözhetetlen néhány fogalom és műfaji mérföldkő tisztázása. A hiphop kultúra⁹ négy kapcsolódó művészeti formát foglal magába, amelyek az amerikai és térségi szakirodalom egyöntetű konszenzusa alapján 1) a DJ-zés, 2) az MC-zés, 3) a breaking (b-boying) és 4) a graffiti (Orejuala 2015: 2-3; Tanz 2007: ix; Pasternak-Mazur 2009: 18; Somogyi 2002: 19).¹⁰ A hiphop története három alapvető korszakra osztható, melyek természetesen rugalmasan értendők, időnként átfedésben állnak egymással, és csakis a hiphop fejlődésének legmeghatározóbb mérföldköveit mutatják be (Orejuala 2015: 4).

A stílus története az úgynevezett oldschool¹¹ időszakban kezdődött el, amely az 1950-es évektől az 1970-es évekig tartott (Orejuala 2015: 4; vö.: Chang 2005: 7–88, 14; Tanz 2007:

7 Egyéb fontos alkotók, pl. Hősök, Hybrid, Boba Chrome, Paya G, Mr. Busta, Funk, illetve a női raptehetség, Sisi vagy mások részletezőbb bemutatása későbbi vizsgálódásokra vár.

8 A *Rapper's Delight* egy korszakalkotó rapszám, amelyet a törzsszövegben tárgyalunk. A Hennessy pedig mint francia luxustermék tendenciózusan fordult elő reprezentációként mind az afroamerikai zenészek, mind a posztoszocialista társadalmak nouveau riche köreinek fogyasztási palettáján. <https://www.youtube.com/watch?v=mcCK99wHrk0>

9 Habár előfordul, hogy a rap és a hiphop fogalmak időnként szinonimaként szerepelnek, Fonseca és Goldsmith (2021: xiii) nyomán a rapet a hiphop egy részalmazának tekintem. Orejuala (2015: 2–3) retrospektív és némiképp merev meghatározásában a rap „a városi, különösen és eredendően a dél-bronxi szubkultúrák, a dj-ző és MC-ző performanszok terméke, ám az mindenekelőtt a rappedt magát előtérbe helyező kereskedelmi termék. A rapzenét időnként hiphopnak nevezik az ipar és a rajongók egyaránt, akik nem tesznek különbséget a kultúra és a rögzíthető termék között.” A lengyel muzikológus Renata Pasternak-Mazur (2009: 7) definíciójában a rapnek nevezett jelenség „ritmikusan előadott rímelést jelent”.

10 Somogyi László „Az igazi roma hiphop” – *etnicitás és rapzene Magyarországon* című, 2002-es disszertációjában a hiphopkultúra három kifejezési formája a graffiti, a breakdance és a rap.

11 Maga a kifejezés angolul szó szerint „a régi iskola,” amelyhez Orejuala a „protorap” időszakát is társítja.

35, 85, 102).¹² A hiphop eleinte a belvárosi afroamerikai, karibi és latin közösségek terméke volt, akiket a szegénység, a hanyatlás, a kábítószer és a bandák erőszakos fellépésének terjedése sújtott az 1960-as években és az 1970-es évek elején. Jason Tanz (2007: ix-x) a 2000-es évek elején megállapította, hogy „amióta a hiphop negyed évszázaddal ez előtt megjelent Bronxban, a hiphopot egyedülálló eszköznek tekintették az afroamerikai élet reményeinek, álmainak, félelmeinek és megpróbáltatásainak – a »valóságnak« [...] kifejezésére”.¹³ Különösen erre az időszakra igaz, hogy „a hiphop kedvelt műfaja a szikár társadalmi realizmus, a belváros néha nihilista, néha vidám, néha dühös ábrázolása” (Tanz 2007: ix-x). A Sugarhill Records 1979-es *Rapper’s Delight* című számáig¹⁴ a rapművészek a klubokban és New York utcáin gyakorolták mesterségüket. A fiatalok között keringő házi készítésű kazetták jelentették a fő forrást a zenerajongókhoz való eljuttatásához. Úgy tűnt, a fiatalokon kívül senki sem élvezte, és a szülők és a zenekritikusok egyaránt hóbortnak nevezték, gyors és fájdalommentes véget jósolva neki (McCoy 1992: ix). Evidencia tehát, hogy a kezdetekben egy vegyes etnikai összetételű, alsó társadalmi rétegek formálta szubkultúráról volt szó, amelynek megvolt a maga diszpozíciója, nyelvezete, tematikus és előadói preferenciája (Bourdieu 1979).¹⁵

Csakhogy 1979 novemberében a *Rapper’s Delight* a Billboard Rhythm and Blues listáján a Top5-be került, 1980 januárjában pedig a Hot 100-as listán a Top 40-be, rációlván ezzel a kritikusok véleményére. Az 1979-es évben később a *Fatback King Tim III*¹⁶ című szám is sikereket ért el, miközben maga a mozgalom már majdnem egy évtizeddel korábban elindult. A Sugar Hill Records rövid idő alatt az oldschool rap központjává vált, uralta a piacot egészen addig, míg a Run-D.M.C a ’80-as évek közepén be nem szállt a versenybe. Hangzásviláguk hamar meghatározóvá vált a rap világában, és elavulttá tette a „’70-es évek funk, latin és a ’60-as, ’70-es évek R&B hatásainak oldschool bulizós orientációját” (Orejuala 2015: 223). Ez egy azok közül a fordulatok közül, amelyek az Egyesült Államokban és a posztszocialista rap térfelén egyaránt lejátszódtak.

A következő nagyobb éra Orejuala (2015: 4) megközelítésében már a kereskedelmi rapzené (1979-1990-es évek közepe). Az említett *Rapper’s Delight* világitott rá Chang (2005: 129) szóhasználatával élve, a hiphopban rejlő „platinumlemez potenciálra”. 1980 augusztusában a Recording Industry Association of America aranylemezzé minősítette Kurtis Blow *The Breaks* című kislemezét. Ekkor „a rap az utcáról a stúdióba költözött, és Amerika-szerte a gyerekek egy olyan új, formabontó rap nyelvre függték rá” (McCoy 1992: ix).

12 Jeff Chang (2005: 7–88) újságíró, zenekritikus a „Babylon is burning” mottót vonatkoztatja az ebbe az időtartományba eső, ám attól szűkebb, 1968–77-es időszakra.

13 A külföldi szerzők hivatkozásai magyarul a kézirat során a szerző saját fordításai.

14 Természetesen a váltások ennyire nem egzaktak, a fenti korszakolást bevezető Orejuala az oldschool rapelőadók időszakát más helyen kiterjeszti a ’80-as évek elejéig: „Az old school könnyen felismerhető arról, hogy a hangsúlyt az egyszerű szórakozásra helyezi (party rap). Eltekintve Grandmaster Flash és Kurtis Blow társadalmilag tudatos anyagaitól, amelyek nagyban kitérítették a rap látókörét, a legtöbb oldschool rapnek megvan a vidám, játékos jellege a háztömbi (block) partiknak és táncoknak köszönhetően, ahol született” (Orejuala 2015: 223).

15 Pierre Bourdieu egyik legnagyobb befolyást keltő tézise az életmódra vonatkozó fogalomhasználathoz kapcsolódik. Bourdieu *La Distinction* (1979) című könyvében fejti ki, hogy a társadalmi ranglétrán álló magasabb helyzetű és minden egyéb osztály sajátos életmódjával, szabadidős tevékenységeivel és ízléssel határozza meg magát, illetve igyekszik kitűnni.

16 https://www.youtube.com/watch?v=By9o_GlDkF4

Ezt az utóbbi időszakot fedi a newschool megnevezés, amely megragadja a rapzene-
nek a New York belvárosából (inner city) a mainstream populáris kultúrába való be-
áramlását, másnéven azt az aranykorszakot, ami zenei és kulturális sokszínűséget hozott
(Orejuela 2015: 222).¹⁷ Jeff Chang (2005: 89–356) a *Planet Rock* és a *The Message* emble-
matikus rapszám címeikkel bontja ketté – némi átfedéssel – e második érárt (1975–1986 és
1984–1992) jelezve, hogy a globális raptörténet második szakasza természetesen nem-
csak a newschool/oldschool fogalompár mentén különíthető el. A *Planet Rock* Afrika
Bambaataa és a Soul Sonic Force amerikai hiphopművészek egyik dala. A számot a brit
zenei és kulturális oldal, a *New Musical Express* 1982 legjobb kislemezei közé sorolta, Ro-
bert Palmer (1983) a *The New York Times*-ban pedig úgy jellemezte, mint „1982 talán leg-
befolyásosabb fekete poplemezét”, megjegyezve, hogy a dal hatással volt „mind a fekete
pop mainstreamre, mind számos vezető fehér újhullámos rockerre”.

E társadalmi rétegződésen átívelő nyitás mellett fontos, hogy a szintén ehhez a kor-
szakhoz sorolható *The Message* (1982) bevezette azt a figyelemreméltó gondolatot is, hogy
a rapszövegek, amelyek korábban tartózkodtak a bulizáson túlmutató témáktól, képesek
a belvárosi „fekete Amerika” tapasztalatait és érzelmeit közvetíteni (Tanz 2007: 28; So-
mogyi 2002: 21).¹⁸ Az üzenet mögötti tabló az utcai nyomor tájképe és a dzsungelmetafo-
ra, amelyben „elgondolkodik az ember, hogy miként nem süllyed le” (The Grandmaster
Flash and The Furious Five, 1982).¹⁹

Eközben, Chang szavaival (2005: 203) a rap tovább „robbant, és a központja örökre
eltolódott a belvárostól”. 1984-re a legnagyobb rapegyüttes egy queensi trió, a Run-D.M.C.
lett. Ők egyengették az utat az idővel európai turnét (Chang 2005: 282) is tett Public
Enemy számára, akiknek éles, politikai rímei és táncos, sampleres beatjei (tudatos vagy
üzenetadó rap) a ’80-as évek végének és a ’90-es évek elejének úttörő hangzását jelentették
(Orejuela 2015: 223; Majewski 2018: 2–3).

A „gangsta rap”, amely szintén a ’80-as évek végén és a ’90-es évek elején virágzott,
jelentős vitákat váltott ki. A rapzene egy olyan stílusáról van szó, amelyet nyers, éles, har-
sány hangzás és a városi életről szóló komor történetek jellemeznek. A dalszövegek időn-
ként a valóság pontos tükörképei, időnként pedig eltúlzott elbeszélések a züllöttségről
és a törvényen kívüli viselkedésről (Orejuela 2015: 219; Somogyi 2002: 21; Chang 2005:
299–330; Točka 2017: 169). Mint majd látni fogjuk, ez az irányzat jelentős népszerűsége
tesz szert a közép-kelet-európai színtéren is.

A hiphopot ért különböző támadások ellenére a ’90-es évek elején népszerűbb lett,
mint valaha (Robinson Smith 2019: 54). Az évtized közepétől a 2000-es évekbe és azután
nyúlik a harmadik nagyobb, „hardcore” vagy „mainstream” korszak (Orejuela 2015: 4;
Chang 2005: 357–468). Felütéseként idézhetjük Tanz (2007: 184) beszédes kérdését:

¹⁷ Zenei oldalról is változások állnak be, hiszen az olyan newschool rapperek, mint a Run-D.M.C. és a Boogie
Down Productions minimalizálták az ütemeket, kibővítették a szöveges témákat és variálták a hagyományos
rímképleteket. Alkalmanként hard rock gitárokat, gitárokat vagy keményebb hangzású mintákat adtak hozzá,
és az élő hangszereket szintetizált hangszerek és később alapok, minták (sample) egész sorával helyettesítették
(Orejuela 2015: 222).

¹⁸ Somogyi (2002: 21) kifejezetten „politikai rapnek” nevezi ezt az alműfajt, amely „a nyolcvanas-kilencvenes
évek fordulóján konkrét politikai üzeneteket” hordozott, és vált dominánssá a maga lázadó hangvételével.

¹⁹ E szakasz az angol sor hozzávetőleges fordítása: „It’s like a jungle sometimes / It makes me wonder / how I
keep from goin’ under”. <https://www.youtube.com/watch?v=1HrdMylx7tQ>

„Ki gondolta volna, hogy egy ilyen nehéz, agresszív, fekete zenét egyszer majd hátizsákok eladására használnak?”. Majd a szerző a következőképpen érzékelteti azt a kibontakozó tendenciát, amely a szerteágazó hiphopuniverzumnak ezidőtájt egyik igen hangsúlyos szeletét képezi: „1994 és 1997 között a Sprite üdítőital-gyártó televíziós reklámokat készített a hiphop legelismertebb sztárjaival, köztük olyan előadókkal, mint A Tribe Called Quest, Grand Puba, Large Professor, Pete Rock, C.L. Smooth, KRS-One, MC Shan, Nas, AZ, Eve és Missy Elliott” (Tanz 2007: 184). A kampány azt is bebizonyította a szerző szerint, hogy „...ellentétben más, ideológiai tisztaságot és autentikusságot hirdető zenei mozgalmakkal – a hiphop rajongói nem feltétlenül ellenzik kultúrájuk kommercializálását” (Tanz 2007: 184). Ezek a folyamatok részint előrevetítik témánk fogyasztói összefüggéseit, részint pedig ezek kontextusában idézhető Croteau és Hoynes (2018: 213–216) szerzőpáros elgondolkodtató megállapítása is, mely szerint „nem sokkal azután, hogy a rap az ellenállás erőteljes zenéjeként jelent meg, beépült a vállalati reklámstratégiákba”.

A populáris zenetörténet paradigmaváltásaihoz hasonlóan – a dzsessztől (vö.: Havas 2018) a rockon át a punkig – a hiphop kultúra is, amely egykor idegennek és potenciálisan forradalminak tűnhetett, beépült az amerikai kultúrába (Tanz 2007: x). Ez részben, de vitathatatlanul a kereskedelem hathatós közreműködésével történetelt. Megfigyelhető ugyanis a vállalati kooptáció jelentős növekedése, amelynek értelmében a hiphop zenét nem csak a zene, hanem más termékek eladására is elkezdték használni a ruháktól az üdítőitalokig, alátámasztva Dick Hebdige állítását, miszerint az egyes „új áruk” a szubkulturális beolvadás eredményei is lehetnek. A hiphop 1990-es évekbeli fősodorba olvadása a jól illusztrálja Hebdige érvelését, miszerint az „ideológiai” és a „kereskedelmi” inkorporáció konvergál (és gyakran ellentmondásba kerül). Ennek eredményeképpen a hiphop átlényegülése új konvenciókat, új világképeket és végül számos új attitűdöt hozott létre a hiphopban és körülötte (Hebdige 1981: 96; Robinson Smith 2019: 15–16, 36, 54).²⁰

A műfajnak a fehér középosztály felé történt nyitását, sőt, az immár ebből a rétegből kikerült alkotók sikereit, illetve mindezzel összefonódásban a hitelességi reflexek megjelenését érzékelteti, amikor a latin-amerikai Cypress Hill a *Temples of Boom* albumán (1995) a *Strictly Hiphop* című számban felrója más előadóknak, hogy „ez hiphop, nem divat, takarodj a pokolba”,²¹ kifejezetten elhatárolódva az ír-amerikai House of Paintól is.

Különösen az ezredfordulón átnyúló Clinton-korszak (1993–2001) jelenítette meg az anyagelvű tendenciákat. E helyen, minthogy a témánk középpontjában álló poszt-szocialista térségre is kiterjedő folyamatokról van szó, kézenfekvő a Mischynski és Tomaszewski (2017: 147) szerzőpáros okfejtésére hagyatkozni:

Clinton időszakának fényes láncai, szörméi, luxusmárkái és tuningolt autói a rap fontos kellékeivé váltak. A kompenzációs fogyasztás tézise azt feltételezi, hogy a csúcskategóriás árucikkek az önmegerősítés eszközeként szolgálnak. A hivalkodó fogyasztás, amely annyira látható az 1990-es évek rap videoklipjeiben, a strukturális egyenlőtlenségekből fakadó társadalmi marginalizáció kompenzációjaként értelmezhető.

20 Dick Hebdige *Subculture: The Meaning of Style* című könyve hasznos elméleti keretet nyújt a szubkulturáknak a kereskedelmi fősodorba való beépülésével kapcsolatban. Hebdige azzal érvel, hogy ahogy a szubkulturák árucikké válnak és eltávolodnak önálló kontextusuktól, szükségszerűen új „egyezménykészleteket” kell kialakítaniuk, hogy alkalmazkodni tudjanak a nyilvánossághoz és a fősodor kereskedelmi szférájához.

21 Eredetileg: „this is hiphop, not fashion, get the hell out”.

A szerzők e ponton jutnak arra a következtetésre, hogy a hiphop olyan márkák, divatok és trendek felemelkedését és bukását mozgatja, amelyek túlmutatnak a könnyűzenén (Miszczynski és Tomaszewski 2017: 145). Ez pedig előrebocsátja mind az amerikai társadalmi összefüggéseket, mind a később bemutatott közép-kelet-európai szintér tapasztalatainak relevanciáját.

A kiépült „ipari” (azaz a fősodorra igényt támasztó) jelleget sejteti az 1998-as *Shut 'em down* című számban a keleti oldali Onyx és DMX utalása,²² melynek jelentése közelítőleg „éppen azon vagyunk, hogy leállítsuk az egész iparágat.” Jelésértékű továbbá, miként Tanz is felidézi, hogy 2002-ben a hiphopikon Randy „Haze” Jones Comptonból, az N.W.A megalapítása miatt is hírhedt Los Angeles-i városrészből a wisconsini Green Baybe költözésekor meglepődött azon, hogy utóbbi, „középnagyati” országrészen is hallhatott hiphopot (2007: 81). Érdekes, hogy nyugaton a rap „kifehéredése” nagyjából akkor zajlik le, amikor a posztszocialista térségben a szerb rap szintén elkezd felszívni az egyes szubkultúrákat (Musić és Vukčević 2017).

Ez a jelenség azt is mutatja, hogy a rap terjeszkedése a közép-nyugati Wisconsinnál nem állt meg. Mindez az ezredfordulóra válik igazán látványossá, ám addig is jelentős befolyást gyakorolt világszerte (Chang 2005: 437–68). Az amerikai hiphop tömeges népszerűsége és árucikké válása ezzel párhuzamosan egy több milliárd dolláros iparágat hozott létre, amely komoly hatással volt a globális kultúriparra (Miszczynski és Tomaszewski 2017: 145). Ennek eredményeként egyetérthetünk Jason Tanzzal abban, hogy „a hiphop egy hatalmas kereskedelmi iparág, a pénz, a hatalom és a kultúra zavaros és bonyolult összevisszasága” (2007: 25).

Fuxok²³ és flow: ezredfordulós trendek

A hiphopművészek gyakran jelenítenek daltémáikban megfényűző életmódot (például luxusautókkal, pénzzel és aranyláncokkal, fuxokkal), ami a zeneiparban elért sikereiket hivatott tükrözni (Weebly é. n.). Michael Eric Dyson (2007a) szociológus nyíltan tetemre hívja a mai hiphopalkotásokban fellelhető nárcizmust és feltűnő fogyasztási mintákat, felvetve a „polgárjogi nemzedék” és a hiphopelőadók jelenlegi listája közötti távolságkérdését.

Alább megkíséreljük feltárni ennek a jelenségnek az okait. Sok amerikai hiphopművész azért mutat be előadásain és a nyilvánosság előtt luxuscikkeket, hogy kiemelje megnövekedett társadalmi-gazdasági befolyását, amely korábban az amerikai intézményi előítéletek miatt jellemzően elérhetetlen volt számára (Burkhalter és Thornton 2012). A pazar megjelenésű előadó ebben a perspektívában „a szociálisan versenyképes fogyasztás erejére mint a polgári részvétel és a személyes kiteljesedés életképes módjára” apellál (Smith 2003: 71), vagyis példát statuál az általa képviselt csoport tagjainak. Eny nyiben nemcsak piaci „elvárások” dinamikáiról van szó, hanem összetett történelmi-szociális folyamatok egyénileg elsajátított motívumairól is. Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a hiphop közösségeiben sokan még mindig azonosulnak a mozgalom hagyományos

22 „Bout to shut down the whole industry”, <https://www.youtube.com/watch?v=VwBMv-YdqYM>

23 A budapesti szlengben a *fux* ékszereket, értékes láncokat jelent.

központi témáival, amelyek az egyenjogúsításhoz és a társadalmi igazságossághoz kapcsolódnak (Dyson 2007b).

Érdekes kép tárul elénk, ha e ponton az amerikai bölcseletről esztéta Richard Shusterman nyomán a felszín alá, egyúttal az amerikai társadalomtörténet camera obscurájába pillantunk:

A hiphop posztmodern paradoxonainak egyike, hogy a rapperek maguk is dicsőítik megszerzett luxuscikkeiket, miközben elítélik azok kritikátlan eszményítését és hajszolását, mivel ez veszélyt jelent arra a külvárosi közönségre, amely iránt szolidaritásukat és elkötelezettségüket fejezik ki. Még önmagukat undergroundnak nyilvánító rapperek is, akik az elüzletiesedést mint művészi és politikai önfeladást kritizálják, gyakran magasztalják, sőt művészi hatalmuk jelének tekintik önnön üzleti sikereiket. Ezek a paradoxonok a gettóbéli élet és az úgynevezett nem kereskedelmi művészet társadalmi-kulturális terének jóval alapvetőbb ellentmondásaira világítanak rá (Shusterman 2003: 64–83).

Majd Shusterman továbbmegy a következő összefüggéseket megállapítva:

Természetesen az afroamerikai kultúrában mély összefüggést találhatunk a független önkifejezés és a gazdasági eredmények között, ami még a kevésbé kommersz rappereket is arra készíti, hogy saját üzleti sikereikkel és tulajdonukkal büszkélkedjenek. Amint Houston Baker is rámutatott, az afroamerikai művészeknek tudatosan vagy tudattalanul, de el kell fogadniuk a rabszolgaság és az anyagi kizsákmányolás történetét, hiszen ez alakította ki a fekete tapasztalat és önkifejezés alapjait [...] nem hallathatták hangjukat, az afroamerikaiak érthetően arra a következtetésre jutottak, hogy „csak a vagyon jogosít fel az önkifejezésre”. Ezért az underground rapperek számára az üzleti siker és az abból következő luxus az anyagi függetlenség jele, ami lehetővé teszi a szabad művészi és politikai önkifejezést. Az ünneplést anyagi függetlenség egyik legfontosabb dimenziója az, hogy nem bűnözés révén tettek rá szert (Shusterman 2003: 64–83).

Az amerikai rap történelmi pályafutását és értékrendi preferenciáit, illetve a paletta sokszínűségét alább néhány példával érzékeltetjük. Az N.W.A társadalmi konfliktusokra fókuszált elsődlegesen, 2Pac később már előszeretettel ábrázolta fogyasztói érzülettel alkotói sikereit, Kanye West pedig mintha, legalábbis részben, visszakanyarodna a tudatos, illetve kritikus mondanivalóhoz is.

1988-as *Express yourself* című számában az igen öntudatos gengszterrapcsapat, az N.W.A comptoni származása kapcsán, ahol a (fekete és hispano) alsóosztály felülreprezentált (vö.: Tanz 2007: 137), igen szemléletesen állítja szembe a rap hiteles alkotói motivációit az anyagiassággal: „Tudod, egyáltalán nem a gazdagságról szól [mindez] / Mindaddig, amíg észben tartod, hogy (kifejezd magad) / Szívből!”²⁴ 2Pac egy szűk évtizeddel később már nagyon gyakran tulajdonított szövegeiben – a rá kétségtelenül jellemző tudatos vagy társadalomkritikus életműelemek, illetve mondanivaló közepette is – kultikus varázst egyes márkáknak. *Hit 'Em Up* (1996) című számában e szellemben rója fel riválisának,

24 „You know it ain't all about wealth / As long as you make a note to (express yourself) / From the heart”, <https://www.youtube.com/watch?v=WmoC5cj8sw4> Tegyük hozzá, hogy a gengszterrap olyan képviselői, mint Ice Cube vagy Snoop Dogg a 2020-as években alakult Mount Westmore formációban a mai napig a „rég” referenciákat – például „OG” mint eredeti gengszter, vagy a rendőrellenességet – hirdetik akár kifejezetten a nagyközönségnek szóló zenékben is, ilyen például az *Activated* (2022) című szám, <https://www.youtube.com/watch?v=XnMi6lgy00>

Notorious B.I.G.-nek azt, hogy utóbbi másolja azt a szokását, hogy Versacét visel: „most minden a Versace-ről szól, lemásoltad a stílusomat”²⁵

Ennél is gyakrabban élteti a Hennessy konyakot, sőt, egy 2004-ben, post mortem megjelent, Obie Trice-szal társszerzésben előadott számának a címében is visszaköszön az italmárka. Ennek refrénjében nem más árul el, mint hogy: „Tudni akarják, ki a példaképem, ő egy barna üvegben van / Na mi a ki***ott mottód, f**a? Hennessy”²⁶

50 Cent egyik populárisává vált száma, az *In da club* (2003) megjelenít egy további ezredforduló utáni trendet is, amely egyszerre hirdeti a zenei és társadalmi felemelkedést, és az ennek megfelelő, fokozott vásárlóerőt, valamint azt, hogy ezen ténytörvények ellenére sincs személyiségi változásokról szó: „A flow-m, a műsorom hozta el nekem a pénzt / Az pedig a luxuscuccaimat / A lakásomat, az autóimat, a ruháimat, az ékszereimet / Látod, feka, feljöttem, de mit sem változom”²⁷

Tudatos (vagy üzenet-) rap

Az ún. tudatos²⁸ vagy üzenetrap a hiphop egyik alirányzata, amely a tudatosság megte-remtésére és a tudás átadására összpontosít. Olyan tudatos rapperek, mint a Public Enemy vagy újabban Kanye West, hagyományosan elítélik az erőszakot, a diszkriminációt és a társadalom egyéb anomáliáit. A tudatos hiphop kihívás a domináns kulturális, politikai, filozófiai és gazdasági konszenzusoknak: társadalmi ügyekkel és konfliktusokkal kapcsolatos kérdéscsoportokkal él (Dickerson 2022). Orejuela (2015: 109–11) a következő idővonalat rajzolja az almfaj alkotói ösztönzőkre is kitérve: a '80-as évek második felében az üzenetrap a problémák megoldására tett javaslataival életképes formájává vált a fekete közösség problémáival foglalkozásnak. Az üzenetrap hangjai a '80-as évek végén, a '90-es évek elején a pozitív fekete identitás kialakításával, az afroamerikaiak közötti egységre való ösztönzéssel és a hosszú elnyomásból való felszabadítással foglalkoztak, kevésbé a tánc- és bulicentrikus jelleggel (vö.: Fonseca és Goldsmith 2021).²⁹

Olyan társadalompolitikai jellegű rapstílusokról van szó, amelyek agresszíven megjelentik az afroamerikaiak és más, a belvárosi közösségekben élő kisebbségek hátrányos helyzetével kapcsolatos a társadalmi problémákat és politikai kérdéseket. E témák közé

25 „Now it's all about Versace, you copied my style”, https://www.youtube.com/watch?v=ugD3_yt756w

26 „They wanna know who's my role model, it's in a brown bottle / Yo, what's your motherfuckin' motto, n***a? Hennessy”, https://www.youtube.com/watch?v=Y_JQQxvYu5E

27 „My flow, my show brought me the dough/That bought me all my fancy things / My crib, my cars, my clothes, my jewels / Look, nigga, I done came up and I ain't changin'”, <https://www.youtube.com/watch?v=5qm8PH4xAss>

28 A szakirodalomban időnként előfordul a „conscious” vagy „message” mellett a „political” jelző is, többé-kevésbé ugyanezen almfajt vagy az átfedésbe hozható alkotói trendeket tárgyalva. Utóbbihoz kapcsolódóan írja Chang (2005: 447), hogy a tudatos rap pusztán egy „mérlegfogát veszített” politikai rap lett a műfaj történetének előrehaladtával. A keleti parti, perui származású Immortal Technique eklatáns példája ennek, hiszen zenéiben a világpolitikai intézményellenesség akár megrázó példabeszédekkel is találkozhat. Ezt szemlélteti a *Dance with the Devil* és a *The Poverty of Philosophy is a Revolutionary vol. 1* albumról, <https://www.youtube.com/watch?v=s7yvqysENYY>; <https://www.youtube.com/watch?v=aeuGxwT94sY>

29 Ami a politikai szárnyat illeti: a fekete nacionalizmus amellett érvel, hogy a globális fekete népesség egyetlen koherens nemzet része, és azt állítja, hogy az afrikai származású feketéknek alapvető közös érdekeik vannak, és a fekete globális nemzethez való tartozásukat a kulturális azonosulásuk elsődleges alapjának kell tekinteniük (Fonseca és Goldsmith 2021).

tartozik a kábítószerrel való visszaélés, a lepusztuló lakóövezet, a szexizmus és a „rasszal” kapcsolatos egyenlőtlenségek kritikája (Orejuala 2015: 222, 226).

Orejuala (2015: 222) a tudatos vagy üzenetrap szinonímájaként kezeli a nacionalista rapet. A nacionalista hiphopművészek az afroamerikaiakat önállóságra, történelmük megismerésére és múltjuk elismerésére ösztönzik. E művészekhez sorolhatjuk például a Public Enemy, KRS-One, Paris, a Boogie Down Productions, Sister Souljah, a Roots, Mos Def, Dead Prez és Nas előadókat is. Ez az irányzat azonban, noha természetesen nem tévesztendő össze a közép-kelet-európai patrióta rappel (Pasternak-Mazur 2009: 13; Majewski 2018: 6–8), értékazonossága kimutatható vele (például az etnocentrizmus, a közösségelvűség, vagy a múlt felé fordulás szempontjai terén).

A rajongók a lelkiismeretes rapperektől várják, hogy alternatívát nyújtsanak a mainstream hiphop reménytelenül korrupt világával szemben. A legodaadóbb hívei nemcsak zenének tekintik, hanem a szórakoztatás, a spirituális útkeresés és a társadalmi misszió keverékének, és kedvenc előadóikban szinte kifogástalanul tiszta erkölcsi döntőbírákat látnak (Tanz 2007: 193).

A '90-es évek egyik legjelentősebb rapformációjának a Public Enemy tekinthető, amelynek szövegeiben folyamatosan jelen van a különböző társadalmi problémákra, az afroamerikai társadalom szegregációjára, valamint a rassz alapú megkülönböztetésre való reflexió. A Public Enemy megjelenésével az addig jellemzően apolitikus műfaj erős társadalomkritikai nézőponttal egészült ki (Patakfalvi-Czirják 2012: 93). A keleti parti Wu-Tang Clan 1993-as *36 Chambers* albumának száma az előadókra jellemző tartalmi és stilisztikai diverzitás mellett is több alkalommal foglalkozik a bűnözői életformától való elhatárolódással csakúgy, mint a fekete külvárosi nincstelenséggel, akár az előadók részéről önreflektív vallomások formájában is. Az albumon meghatározó *C.R.E.A.M.*-ben, mely számcím akrosztichon azzal a jelentéssel, hogy „a készpénz ural mindent körülöttem”, Raekwon önreflektív mondanivalója nemcsak gyermekkoráról nehéz időszakairól számol be. „Az idők durvák és kemények”³⁰ szakasz egyszersmind allúzió a Run-D.M.C. 1988-as albumának címére (*Tougher than Leather*), és annak a felismerése, hogy néha „rossz” irányba ment. Ezen felül alkotói ösztönzését is megvilágítja, hogy összekapcsolja saját megpróbáltatásait a fekete közösségével: „Élő biztosíték vagyok / Hogy nyomassam az igazságot a fiatal fekete fiatalságnak”.³¹ Az 1997-ben megjelent *Wu-Tang Forever* album hasonló nyomon jár, ezt szemlélteti a *For a Better Tomorrow* című szám is, melynek ref-rénje a deviáns életforma veszélyeire hívja fel a figyelmet az afroamerikai közösség védelmében.³² A keleti parti Nas *I know I can* (2002) száma pedig a fekete öntudat és a többségi társadalmi konvenciók elfogadásának egyik eklatáns példája.³³

A tudatosság részeként idővel a rapikonok fogyasztásának bírálata általánosságban is megjelenik a palettán, azoké, „akik olyan tehetős életet élnek, amit egy átlagos hiphoprajongó nem engedhet meg magának” (Oravcová 2013: 130) – mely reflexió tárgya

30 „Times is rough and tough like leather”.

31 „I be livin’ proof / To kick the truth to the young black youth”, <https://www.youtube.com/watch?v=PBwAxmrE194>

32 <https://www.youtube.com/watch?v=ziQ9SXz9diA>

33 <https://www.youtube.com/watch?v=RvVfgvHucRY>

éppen e dolgozat tárgya is. Tegyük hozzá egy friss cseh tanulmánynak az „óhazát” illető következtetését is, miszerint mindemellett

a közösségek szolgálatában álló hiphop, mint a társadalmi igazságosság és a politikai felhatalmazás mozgalma még az Egyesült Államokban is marginális. A legtöbbet szereplő képek azok, amelyeket a rapzenei ipar közvetít, és amelyek főként a gazdagságot és a szexizmust ünneplik (Oravcová és Slačálek 2020: 938).

Nem véletlenül idézheti Chang (2005: 447) ezekben az években Talib Kweli előadói önkritikáját sem: „Fogyasztókká vált túlélők vagyunk”. Elvégre a századfordulón a hiphopnemzedék immár egy milliárdos bevételt generáló globális kapitalista folyamat középpontjában állt.

Az időnként érzékeny témákban is állást foglaló Kanye West 2004-es *All Falls down* című számában, miközben rávilágít az amerikai felsőoktatás anomáliáira, immár ellenpózíciót felvéve taglalja a fogyasztói indíttatások vélt vagy valós úrját, igénytelenségét is: „három év, és nem választott karriert / Úgy van vele, hogy »b***** meg, akkor itt maradok és frizurát készítek« / Mert az elég pénz neki, hogy vegyen néhány új pár Airt [cipőt] [...] Egyedülálló fekete nő, aki vásárlásfüggő”³⁴

Mindezekkel az alkotói trendekkel karöltve technikai fordulatok is kibontakoztak. Ezek részeként a 2000-es évektől kezdve a mai napig a streameléssel és más technológiai fejlesztésekkel új stílusok jelennek a rap világában. A technológia fejlődése új dimenziókat ad a samplingnek, a ritmusoknak és a terjesztési módszereknek. A Spotify, a YouTube, az Instagram és a TikTok egyre inkább az új sztárok platformjaivá válnak, ugyanakkor felvetik a hitelesség kérdését (vö.: Jukely 2018).

Az imént kiemelt események csak egy szeletét láttatják a hiphop hatalmas korpuszának, mindenesetre rávilágítanak az amerikai rap műfaji variabilitására és evolúciós pályájára. Amint azt láthatuk a raptörténeti korszakok áttekintésekor, a rap már a második korszakának végéhez közelített, amikor a '90-es években megjelent Magyarországon. Még mielőtt a hazai társadalomtörténeti kontextualizációval folytatnánk, illetve felelevenítenénk a hazai alkotókra és alkotásaikra is ható, napjainkban is érvényre jutó sajátosságok közelmúltbeli és történelmi meghatározóit, az amerikai és hazai sajátosságok kontextusba helyezéséhez áttekintjük a globális tér sajátos szellemáramlait.

A közép-kelet-európai poszt szocialista térség hiphopjának társadalmi vetülete

A hiphop, amelynek alműfajait és azok összetett, amerikai társadalmi meghatározóit fentebb áttekintettük, aranykorát élte a közép-kelet-európai térség rendszerváltozásának kezdeteikor. Összességében elmondható, hogy a közép-kelet-európai hiphop megjelenése, formáinak, funkcióinak, formális és informális terjesztésének és recepciójának változása a gyorsan változó térségi társadalmi-gazdasági helyzetet tükrözi, emellett a sajátos

³⁴ „Three yurrs [years], ain't picked a carurr [career] / She like, »f*** it, I'll just stay down hurr [here] and do hair« / Cause that's enough money to buy her a few pairs of new Airts [...] Single black female addicted to retail”, https://www.youtube.com/watch?v=8kyWDhB_QeI

szociológiai összefüggésrendszer meghatározó jellegére is rávilágít a műfaj kulturális jelentései szempontjából (Pasternak-Mazur 2009: 1).

A műfaj megjelenése és átalakulása szorosan kötődik a térség gyors társadalmi-gazdasági változásaihoz. A hiphop nem csak zenei jelenség, hanem sok más stílushoz hasonlóan, sajátos társadalmi kontextust jelenít meg. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az időszakban a hiphop nem csupán magával hozta az amerikai kulturális hatásokat, hanem adaptálta is ezeket a helyi szükségletekhez és identitásformáló folyamatokhoz (Pasternak-Mazur 2009; Miszczyński és Helbing 2017; Sima és Nebřenský 2022). A közép-kelet-európai hiphop tehát koránt sem importált kulturális elemeket jelentett:

Az új környezetben a hiphop nem csupán zenei stílusként, hanem társadalmi kapcsolatteremtő eszközként is szolgált. Kiemelte és kifejezte azokat a társadalmi problémákat, melyekkel a fiatal generáció a poszt szocialista átmenet idején szembesült. Ennek eredményeként a műfaj különösen azoknak nyújtott segítséget az önkifejezésben és az identitás megteremtésében, akik a társadalmi instabilitás, a korrupció vagy éppen a szegénység miatt érezték magukat marginalizáltak. Más szóval, a hiphop hangot adott a poszt szocialista káoszban felnövő, marginalizált generációnak, segítve, erősítve őket a nehézségek közepette (Miszczyński és Helbing 2017; Musić és Vukčević 2017; Ruzicka, Kajanová, Zvánovcová és Mrhalek 2017). A közép-kelet-európai hiphop több volt zenei áramlatnál – identitást formált, társadalmi kapcsolatokat épített és a poszt szocialista környezetben felnövő fiatalok számára egyfajta hangot kínált a problémáik kifejezéséhez és az azokkal való szembenézéshez (Majewski 2018; Oravcová és Slačálek 2020).

Amint látni fogjuk, általában igaz a rap Közép-Kelet-Európa egyes országaiban betöltött szerepét tekintve, hogy narratíváival és sajátos eszközkészletével a társadalmi mobilitást és a fogyasztáskultuszt is megjelenítette (lásd pl. Urban 2017; Miszczyński és Tomaszewski 2017).

Lengyelország: a lakótelepről a patrióta rapen át a fogyasztási javak kultuszáig

A lengyel hiphop az 1990-es évek elején alakult ki, és jelenleg is a legversenyképesebb szcena Lengyelországban (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 150), amely az amerikai példához hasonlóan – bár motivációiban és mechanizmusaiban teljesen egyedi – ugyancsak megjelenít néhány trendváltozást. Kezdetei 1993 körülre nyúlnak vissza, a műfaj eleinte a mainstreamen kívül helyeződött (Majewski 2018: 4). A szakirodalom „fekete muzika” (lengyelül: *czarnamuza*) kifejezése egyrészt értelmezhető a műfaj afroamerikai eredetének és lengyel elsajátításának elismeréseként, másrészt jelzi, hogy a lengyel hiphopot teljes értékű, saját etnikai és nyelvi sajátosságokkal rendelkező zenei műfajként képzelhető el (Pasternak-Mazur 2009: 17–18).

Az első lengyel rapperek amerikai rapszövegek ihlette többszólamú történetei a szocialista központi tervutasításos rendszerből a szabadpiaci kapitalizmusba való átmenet következményeiről szóltak. Rappelték a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségekről, a szegénységről, a patológiákról, az erőszakról, a korrupcióról, a rendfenntartók brutalitásáról és olyan nehéz körülmények között élő állampolgárokról, akiknek az élete – függetlenül attól, hogy milyen attitűdjeik vagy törekvéseik voltak – elviselhetetlenné és céltalanná vált (Majewski 2018: 5). Az első lengyel közösségek, amelyek vonzódtak a hiphophoz mint

kultúrához, azok a lakótelepi (*blokowisko*) fiatalok voltak, akik a kapitalizmusra való átlás következtében elsők között szenvedtek a gazdasági és társadalmi nélkülözéstől. Ők lettek a volt állami gazdaságok alkalmazottaival együtt az átmenet „új másíkjai”. Első irányzatként tehát az utcai hiphop (*uliczny hiphop*) jelentkezett a maga autentikus üzeneteivel (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 150), ez pedig olyan új radikális eszköznek bizonyult, amellyel a poszt szocialista átalakulás vesztesei megtalálhatták a hangjukat (Pasternak-Mazur 2009: 8–9, 18).

A ’90-es évek vége felé a lengyel hiphop új áramlata jelent meg, amelyet az újságírók intelligens hiphopnak (*inteligentny hiphop*) címkéztek. A médiában is láthatóvá váló irányzat egyértelműen szembehelyezkedett az utcai stílussal (Pasternak-Mazur 2009: 10–11). A lengyel rapperek olyan új művészi identitásokat hoztak létre, amelyek a hiphop ellenálló filozófiájának és az új társadalmi rend erős kritikájának ötvözésén alapultak (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 151). Azonban volt olyan irányzat is, a hitelességében vitatott *hiphopolo*, amely erőteljesen felvállalta a fogyasztói életforma propagálását (Pasternak-Mazur 2009: 15–17).

A 2000-es évek utáni új ágazat a *patrióta rap* volt (Majewski 2018: 6–8), amelynek meghatározó alkotása a *Patriot* című szám Ziperától, 2004-ből. Ebben elhangzik, hogy „pontosan azért gondolkozom lengyelül, mert ami lengyel, az jó. A lengyel arany ősz boldogságot hoz nekem, az arany szép szeptember, szeretem ezt az országot, ok nélkül szeretem”³⁵ (Pasternak-Mazur 2009: 13). A hazaszerető, illetve lokálpatrióta témák azóta is markánsan jelen vannak a lengyel rapben, akár az utca ethoszával együttesen. Ezt példázza a varsói felkelésről is rendre megemlékező, a nyugat-varsói Wola negyedből származó Bonus RPK is, így 2018-as *Serce Polski* című számában a következőképp: „Túlélte a felkelést [Varsó] és viselte a háború terhét / Tisztelettel adózik neki a fiatal generáció.”³⁶

A lengyel hiphopban az undergroundból a mainstreambe való átmenet (Majewski 2018: 4) – ahogyan amerikai hiphopban is – elüzletiesedéssel járt, mely során a fiatal tizenéves korosztály vált a célközönséggé. A hiphop divatossá válása a hitelesség kérdését is felvetette, és az alkotók egymás közötti elismerésében is visszaköszönt (vö.: Chang 2005: 158, 243; Jason 2007: 77, 145; Orejuela 2015: 135; Fonseca és Goldsmith 2021: 223; Oravcova 2023; Tomsits 2011: 147).³⁷ Emiatt határolódik el számos előadó például a mainstreammé vált Liroy-tól (Pasternak-Mazur 2009: 15–17). Előtérbe kerül eközben a különböző brandreferenciák³⁸ problémája is, vagyis hogy a fogyasztási javak afféle viszonyítási pontként vannak jelen, akár pro (átélt, vállalt képviselő formájában), akár kontra (bírálati) nézőpontból.

35 A lengyel eredeti szöveg: „myśle po polsku ścisłe bo co polskie / to dobre złota polska jesień szczęście mi przyniesie”.

36 „Przeżyła powstanie udźwignęła wojny brzemię / Hołd oddany dla niej przez pokolenie młode.” <https://www.youtube.com/watch?v=ztQLk7B-bTU>

37 Tegyük hozzá mindehhez Tanz nyomán azt az anomáliát is, mely szerint mára átlényegült hitelesség hagyományos elvárása: az autenticitás „fétise” egyrészt a mainstream szívébe költözött, másrészt kereskedelmi célokot szolgál.

38 A márkareferenciák közé tartoznak a hétköznapi hazai termékek, a lengyel luxusmárkacikkek és a nemzetközileg előállított áruk, amelyek, bár Lengyelországban beszerezhetők és szimbolikusan is visszhangot kapnak, a lakosság többsége számára elérhetetlenek maradnak. A márkaképek, amelyek egy adott fogyasztási kontextus részeként értelmezhetők, tágabb társadalmi értékeket és attitűdöket reprodukálnak és tárgyalnak újra, ha rapszövegekben használják őket. A hiphop és a fogyasztás szimbiózisa a létrehozási és előadásmódjában is megmutatkozik (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 158).

Összegzésként, a lengyel hiphop egy olyan dinamikus kulturális jelenség³⁹, amely tükrözi a lengyelországi társadalmi és gazdasági változásokat, és a márkareferenciákat eszközként használja a fogyasztásról, a törekvésekről, a kritikáról és az identitásról szóló üzenetek kifejezésére egy gyorsan fejlődő társadalomban (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 145–160).

Szerbia: a diszkóból az utcán át „dízelmeghajtással” egy anyagias mainstreamig

Amint arra Goran Musić és Predrag Vukčević szerzőpárosa rámutat, az államszocializmusból a kapitalizmusba tartó átmenet során Szerbiában három évtized alatt a hiphop olyan szubkultúrából vált a szerb fiatalok egyik legnépszerűbb kultúrájává, amelyet a rap híveinek egy társadalmilag kiváltságos, zárt köre magának követelt és féltékenyen őrzött. A változást részben a hiphop és más, autentikusabb helyi ifjúsági szubkultúrák összeolvadása tette lehetővé.⁴⁰ Ezen az úton a legfontosabb mérföldkövek a következők voltak: (1) a hiphop kezdeti elterjedése a már létező diszkó/funk szcéna körében, valamint a helyi szubkulturális hagyományokkal való együttélése az 1980-as években; (2) a hiphop mint önálló, utcai témákhoz igazodó szubkultúra térnyerése, a G-funk hangzásának és divatjának kisajátításával az 1990-es években; és végül (3) teljes emancipációja mint a helyi alsóbb osztálybeli fiatalok preferált kifejezési nyelve, a hagyományosan a turbofolkhoz, az euro-tánczenéhez és az utcai bűnözéshez kapcsolódó ifjúsági szubkultúrával, a *dizela*šível folytatott nyílt csere révén az ezredforduló környékén (2017: 85).

Voltaképp az amerikai történethez hasonlóan itt is három fő szakasz figyelhető meg, amelyekre hatással volt a posztszocialista térség egyedi társadalmi realitása. Az alábbiakban az egyes korszakok alkotói trendjeit egy-egy meghatározó rapszakasszal mutatom be:

Boban Petrović *Djuskaj* című száma (1981) az új nemzedéknek szólva elválasztja a rapet a rockzenétől, hangsúlyozva a zene recitálásának fontosságát (Musić és Vukčević 2017: 87).

MC Best, a Who is the Best? csapat frontemberének egyik 1994-es szövegében a G-funk érába való átmenet látható, ahol a belgrádi felsőosztályok és a turbofolk szubkultúra privilégiumként tekintenek a műfajra és az utcáikra, szembehelyezkedve egyes számukra társadalmi kihívásokként megjelent csoportokkal (Musić és Vukčević 2017: 96). Novi Beograd lakótelepei a lengyel blokowisko életérzéshez hasonló posztszocialista gettótoposzként (Šentevska 2017: 245–246; Pasternak-Mazur: 2009: 8) szolgálnak, emlékeztetve a budapesti VIII. kerületre.

39 Itt kínálkozik az összehasonlítás az amerikai kontextussal. Az amerikai szcéna sajátja a rapművész és az üzletember szerepének tetszőleges okokból történő összekapcsolása, a fogyasztói társadalom nyelvének használata, a kultúraspecifikus árucikkek előállítására vagy ugyanazon zenei eszközök alkalmazására. Eközben a lengyel kontextus, amely néha elutasítja a márka jelentésének egy részét vagy egyes termékeket, bizonyítja, hogy a nemzetközi hiphopon keresztül továbbított globális márkaidentitás összekapcsolódik a helyi sajátosságokkal, valamint a helyi márkaidentitásokkal (Miszczyński és Tomaszewski 2017: 159). Ez egyszerre jelez érdekes párhuzamokat és márkáns különbségeket az amerikai szinttel, illetve olyan posztszocialista sajátosságokat, amelyek magyarországi fel-táráására vállalkozott e cikk.

40 Tudniillik az 1990-es évek végére a rapzene vonzereje megnövekedett, és szélesebb közönséghez jutott el. A 2000-es évek elején megtalálta a közös nevezőt az autentikus helyi trendekkel, keveredve a klub-, turbofolk- és footballhuligán kultúrákkal. Az ún. *dizel* (utcai bűnözés) és a hiphop szubkultúrák kapcsolata kulcsszerepet játszott, amely helyi hitelességet biztosított a szerb rapnek, és hangot adott a marginalizált fiataloknak. Az 1999-ben alapított, földalatti eredetű Beogradski Sindikat csapattól pedig ezalatt a patriota referenciák sem álltak távol, pl. *Mi smo ta ekipa* (2014).

Juice *Kočeto da plati?* című száma (2001) a luxuscikket társadalmi elismertséghez szükséges eszközként ábrázolva rendszerszintű *dizel* attitűdöt mutat be, ahol a vagyonfelhalmozás a megbecsülés egyetlen lehetősége (Music és Vukčević 2017: 98).

Összességében a posztoszocialista osztályidentitás mint szempont relevanciáját a szerbiai hiphop esetében az egyes szubkultúrák, illetve a társadalmilag vegyes összetételű közönség kifejezetten középosztálybeli fiatalok általi integrációja jelzi, amely a '90-es évek végére válik látványossá (Miszczynski és Helbing 2017: 5; Music és Vukčević 2017: 86).

Szlovákia fordulata: az utca hangja és a fogyasztás „dissz-harmóniája”

A társadalmi rétegződésben gyökerező önazonosságtudat jelentőségét érzékelteti a szlovák rap is, amely a kezdeti földalatti jelleg helyett immár a tőkefelhalmozás útján történő szociális mobilitást kezdte ünnepelni az ezredforduló után a maga látványos fogyasztási mintáival (Miszczynski és Helbing 2017: 5; Barrer 2017: 109).

1996-ban Dávid Szencről (David zoSenca) egy CD-s antológiát tett közzé a szlovákiai előadók alkotásaiból, amely a *ZvukUlice* (Az utca hangja) címet kapta. Ez az album segítette a hiphop elterjedését Szlovákiában, a fősodorrá válásra támasztott alkotói igények nélkül. A mai hiphoppal ellentétben *Az utca hangja* a címben is azonosítható tematikus preferenciájának megfelelően jóval vulgárisabb színezetű volt. A '90-es évek második felében született szövegek a lakótelepi életről szóltak, valamint az élet értelmének a kereséséről, majd a '90-es évek végén jelentek meg a patrióta (Barrer 2009: 59-75), illetve kifejezetten politikai jellegű szövegek is. A hiphop szlovákiai létrejöttékor általános volt az előadók nagyon csekély hallgatottsága, ez a tendencia egészen 2003-ig tartott. Ekkor a legnézettebb szlovákiai tévécsatornán, a Markízán megjelent a Kontrafakt formáció egyik videoklipje, és ezen a ponton került be a hiphop a mainstreambe. A Kontrafakt karrierje elején a rendszert és a korrupciót kritizálta, ma azonban drága autókról szól a zenéjük. Ez annak a következménye, hogy celebkké váltak, átkerültek az úgynevezett mainstream kategóriába (Smiralová 2016; Urban 2017: 59; Barrer 2017). Időnként élesen elhatárolódik a két alműfaj, ezt példázza Rytmus, aki ki is emeli, hogy az „underground a koldusoknak való” (Barrer 2017: 115). Összefüggésben ezzel a mainstream szlovák rapet jelenleg a kapitalizmus teljesítménycentrikus narratívája jellemzi, amely az anyagi gazdagodáson keresztül ünnepli a társadalmi mobilitást, a látványos fogyasztás gyakorlatát hirdetve. Ez a narratíva, amely ma a szlovák rap szöveges és vizuális tartalmát uralja, már akkor is jelen volt, amikor ez a zenei nyelvezet a 2000-es évek közepén a mainstream felé fordult. Akkoriban más narratívák is szerepeltek a népszerű rapszámokban, például a lakóhely leírása, a társadalmi és politikai kérdések kommentálása, valamint a társadalmi és kulturális hierarchiák általános megvetése (Barrer 2017: 109-110). Mint az Oravcová és Slačálek (2020: 938) korábban idézett meglátásaiból következik, korántsem szlovák sajátosságról van szó, hiszen éppen ezek a főbb régi-új üzenetek az amerikai szintéren is.

Fentebb utaltunk rá, hogy – közvetlenül vagy közvetetten – a rap óhazájának komplex szociológiai környezetének történelmi tapasztalataiban gyökerezhethet azon előadói indítatás, amely előtérbe tolja a fogyasztói javakat, akár az alkotói, akár a közéleti szférában.

Arra is kitértünk, hogy távoli párhuzam kínálkozik a marginalizált afroamerikai közösség, illetve az államszocializmuson és rendszerváltáson átesett közép-kelet-európai térség egyes tapasztalatai között. A következő alfejezet a magyar rap történetének néhány kulcsfontosságú társadalmi identitásokkal és habitusokkal összefüggő tendenciáira világít rá.

Főbb fordulatok, irányzatok és trendek a magyar rapben a rendszerváltás óta

Az alábbiakban részint azt vizsgáljuk, hogy a rendszerváltással egyidejűleg kibontakozó hazai irányzat egyes ismertebb előadói miként tipizálhatók és milyen diskurzusok mentén rendezhetők. Tesszük ezt kutatva az amerikai és közép-kelet-európai térségi tematikus variabilitások (utcai, értelmiségi, patrióta és populáris irányok felé nyitás, vö. pl. Pasternak-Mazur 2009; Music és Vukčević 2017) és egyes fordulatok (mainstreamesedés a '90-es évek végétől) vélt vagy valós párhuzamait. Arra is fókuszálunk ebből adódóan, hogy itthon kitapintható-e a mind az amerikai, mind a posztzocialista térségben azonosított fogyasztói kultusz vs. üzenetrap oppozíció.

Pillanatfelvételek az előadói trendekről

A fenti esetekhez hasonlóan a magyar hiphop a '80-as évek végén és a '90-es évek elején kezdett el szélesebb körben elterjedni. A kimondottan rappel foglalkozó első formáció, a később a részletesebben is tárgyalt Animal Cannibals 1989-ben alakult. Ez a csapat az underground és a mainstream kategóriában egyaránt nagy hatással volt a hiphop kibontakozására. A '90-es évek elején Geszti Péter és a Rapülők nevű formáció is megismertette a nagyközönséggel a rap fogalmát (Urban 2017: 59). Egy további emblematikus esemény ebben az időszakban, amikor a dirty rock műfajától indult Gangxsta Zolee 1995 körül a Kartellel közösen kiadott *Egyenesen a gettóból* című albumával amerikai allúziókkal nyitott a vulgáris, gengszterrap magyar válfaja felé.

Az 1996-ban indult Fila Rap Jam rendezvénysorozat egyrészt szemlélteti a vállalati bekapcsolódást (Croteau és Hoynes 2013; Robinson Smith 2019), másrészt a tehetségkutatás jelenségének szélesebb társadalmi nyilvánossággal szemben támasztott igényeit.

Sub Bass Monster 1999-es *Félre az útból* albuma hozzájárult a hiphop hazai elhelyezéséhez és értelmezéséhez, olyan kifejezett definíciós kísérletekkel is, mint amilyen a *Pörög a fekete lemez szám sajátja, összhangban fentebbi szakirodalmi megállapításainkkal is: „összeállt a kép / Rap no meg a scratch [a DJ-ing – I. M.] és hát látványként a break / Ebből áll a Hiphop valamint itt van még a Grafitti”*.⁴¹ Az előadó a *Gyulafirátót* című szám refrénsorával markáns megkülönböztetéssel él az amerikai irányzattól is: „attól, hogy jenk-i vagy nem leszel jófej”.⁴² Ez utóbbi lokálpatrióta-önironikus hangvétele reflexió az előadó társadalmi hátterére, elvégre Sub Bass az egyik első, kifejezetten vidéki referenciájú, Veszprém-Gyulafirátótból származó rapper. *Az alvilágnak nincs romantikája* című szám

41 <https://www.youtube.com/watch?v=qV8yMMpHCXU>

42 <https://www.youtube.com/watch?v=S8K9ZS23yac>

némileg az üzenetrap hagyományait ülteti hazai környezetbe, amennyiben kiábrándító valóságélménnyel sokkol, nevelő szándékkal⁴³ (lásd Ice-T drog- és bűnözéellenes gangsta rapjét [Orejuela 2015: 136] vagy a Wu Tang Clant). A *Mákvirág* luxusorientációjának ironikus-bírálati és „haszonélvezői” olvasatai egyaránt lehetségesek, ám az alkotó egyéb zenetartalmi ismeretében inkább előbbiről lehet szó.⁴⁴

A felsorolt előadók voltak az elsők, akik magyar nyelven rappeltek, és nagy hatást gyakoroltak a zenei értelemben is fokozatosan változó⁴⁵ hazai műfajra. Mint azt egyéb térségi arénákban láttuk, az underground színtér mellett a mainstream is elkezdte felfedezni a hiphopot, ami hozzájárult a műfaj népszerűségének növekedéséhez. A 2000-es évek elejétől kezdve a magyar hiphop folyamatosan alakult és bővült. A következő években számos tehetséges rapper, producer és DJ bukkant fel a színtéren, mint például a budapesti Boba Krome, Fhészek, Killakikitt, a mezőkövesdi Funktasztikus, a győri Ketioz, a veszprémi Hősök, illetve Eckü és Mentha, a szombathelyi Deego, a nyíregyházi Bobafett, a kapuvári Esemm vagy a később is bemutatott Akkezet Phiai (AKPH). Ugyanis a populáris szál mellett az úgynevezett underground is fejlődésnek indult, amit nagyban segített a 2000-es években alakult első független magyar rapkiadó is, a Wacuumairs, amely Akkezet Phiai első albumát jelentette meg (Urban 2017: 58).

Az alkotói pályáival párhuzamosan itthon is zajlott a technikai átrendeződés, a műfaj pályafutásának további dinamikáit és rétegzettségét jelenítve meg. A digitális szoftverformátumok elterjedésével, mint például az mp3, a zenei termék egyrészt elvesztette fizikai formáját (miközben a fizikai formátumok, például kazetták és CD-k, még jelen vannak), azaz dematerializálódott.⁴⁶ Ennek részeként az előadói kontribúció egyes nemzetközi példái igazolják a hazai hiphop esetében is általános igazságot, mi szerint a digitális és online technológiák új társadalmi mobilitási csatornákat nyitnak, lehetőségeket teremtenek a zenészek számára a karrierépítés terén. Kialakul egy olyan zenész középszála, amely képes relatíve jövedelmező karriert építeni az új zenei platformok, például a Bandcamp vagy a Soundcloud segítségével. Ezek a platformok lehetővé teszik a zenészek számára a terjesztés a nagyobb irányítását, ellentétben a hagyományos (major) lemezkiadók struktúrájával (Gálik és Csordás 2020: 207–208, 212; vö.: Jukely 2018).

Az itthoni rappaletta legfőbb rendezői és irányzatai: előadók és habitusok

„’81-be’ még minden más volt” – veti fel Dopeman a 8. *kerületi mese* című száma első verzéjében 1997-ben. Kijelentése mintegy felütésképp ragadja meg a hazai átmenet jelentőségét. Nagy általánosságban elmondható, hogy a rendszerváltás óta Magyarországon nemzedéki politikai, gazdasági, és esztétikai tétek strukturálták a rapzenei mezőt.

43 <https://www.youtube.com/watch?v=POq3e8M7ImY>

44 <https://www.youtube.com/watch?v=TOP7U1wVXVE>

45 Inkább csak érintőleges relevanciával bír, hogy az 1990-es évek közepére és végére több együttes is megalakult, például a Heaven Street Seven, akik alkalmanként a hiphopot rock és alternatív elemekkel vegyítették, vagy az Anima Sound System, akik az elektronikus zenét hozták a hiphopba.

46 Ugyanakkor az új formák használata részben a régi formákhoz igazodik – a számítógépes és online felületen lévő gombok (pl. hangerőszabályzó) emlékeztetnek a fizikai eszközökre.

Az osztályhabitus (például gengszter, ügyeskedő vállalkozó selfmade man, urbánus értelmiségi) mellett a lakhelyhez (főváros vagy vidék) és az etnicitáshoz kapcsolódó (roma vagy nem roma), illetve kereskedelmi (kommersz vagy underground) és politikai (elkötelezett vagy apolitikus) rendezőelvek is színesítik a palettát. A kategorizálás természetesen többdimenziós, hiszen az amerikai és térségi marginalizációs tapasztalatokon itthon nemcsak a vidék, hanem Budapest egyes kerületei, mindenekelőtt a „nyócker” is osztozik, különösen a ’90-es és a 2000-es években.

Miként azt az eddig vizsgált esetek során is láttuk, a piacgazdaság kialakulásával nálunk is alapvető változások történtek. A kereskedelem az elsők között privatizálódott, és nagyszámú kis üzlet jött létre, amelyek működtetése viszonylag kevesebb befektetést és szakértelmet igényelt. Míg a nyugat-európai kereskedelemben az általános tendencia a piaci koncentráció volt, addig Közép- és Kelet-Európában a piacgazdaság első éveiben kétségtelenül a decentralizáció volt jellemzőbb. Az üzleti koncentráció tendenciája, ahogyan az korábban Nyugat-Európában is megfigyelhető volt, a régióban is megjelent. Jellemzően külföldi vállalatok tulajdonában lévő üzletláncok követték egymást, amelyek a középosztály számára kínáltak termékeket. A gombamód szaporodó nagy bevásárlóközpontok nem csupán olyan helyek voltak, ahol a szükséges árukat be lehetett szerezni, hanem akár a pusztá látogatásuk is a fogyasztói magatartás részévé vált (Tomka 2020: 421).

Kornai János arról számolt be közel egy évtizede megjelent esszéjében, hogy az emberek hangulata és elégedettsége szorosan kapcsolódik a társadalmi kapacitások kihasználásához. Jelentős gazdasági jelenségek hatnak rájuk, amelyek különböző társadalmi rendszerekben és az ezeken belüli csoportokban másképp mutatkoznak meg. Kornai kiemelte, hogy az alacsony kihasználtság, például a munkanélküliség társadalmi elégedetlenséghez és rossz közérzethez vezethet. Ugyanakkor a szocialista rendszer által generált magas kihasználtság is problémákat rejthet, mivel fenntarthatatlanságot eredményezhet, és hasonlóan „ideges” vagy feszült kollektív érzéseket hozhat létre. Kornai hangsúlyozta, hogy a „jóléti optimum” megtalálása a rendszerváltozás után is kihívásokkal küzdött, és a közérzet szempontjából nem bizonyult sikeresnek (Kornai 2011: 292–297).

Egy további elgondolkodtató folyamatról számolhatunk be Romsics Ignác nyomán:

Az életkörülmények romlása, illetve az életszínvonalbeli különbségek fokozódása a társadalom jelentős részét elkedvetlenítette, és kiábrándította a rendszerváltásból. Azonos szempontok alapján végzett szociológiai felvételek szerint 1991-ben az emberek 40, 1995-ben 54%-a gondolta úgy, hogy az új rendszer rosszabb a réginél. Azt viszont, hogy jobb, csak 31, illetve 27% állította. Ezek az arányok a csehországinál, szlovákiainál, lengyelországinál és a „kelet-németországinál” egyaránt nagyobb fokú csalódottságról árulkodtak (Romsics 1999: 568).

A magyar és a lengyel színtér közti párhuzamra lehetünk figyelmesek, ahol a rapzene és hiphopkultúra a piaci szabadságra és a kapitalista valóságra adott reakcióként jelent meg a kelet-európai politikai átalakulás után. A rap lengyelországi virágzása előtt a szabad piacgazdaság bevezetése polarizálta a lengyel társadalmat. A szabadpiac egyrészt serkentette a nyugatiasodásról szőtt álmokat és új fogyasztókat termelt, másrészt marginalizálta az alacsony képzett munkásokat. A rap nagyon erősen tükrözi ezeket az attitűdöket az

elmúlt húsz évben bekövetkezett változások vonatkozásában. Idesorolhatjuk a társadalmi mobilitás akadályaira való rámutatást és a kapitalista világrendben való csalódottság kifejezését is, illetve az úgynevezett „felkapaszkodott” igények megjelenítését a divatcikkek fokozott szerepeltetésével (Miszczyński és Tomazewski 2017: 148–149).

Az alábbi tipológia természetesen nemcsak a térségre vonatkoztatott, hanem hazai partikularitások szociológiai szempontjai mentén is megközelíthető. Hankiss Elemér eredeti módon és szellemesen fejlesztette tovább a bourdieui (1979) alapokat a magyar társadalmi tapasztalatokból kiindult, karikatúrisztikusan megrajzolt tipológiájává, melyet „Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról” (2012: 284–285) című esszéjében tett közzé. Az általa megkülönböztetett típuscsoportok a nyugdíjasok, a leszakadtak, a kis- és középpolgárság, a kreatív értelmiség, a professzionális értelmiség, a politikusok, a globális polgárok, a vállalkozó polgárok és a menedzserek, vadászok. Ezek a típusok óhatatlanul is visszaköszönnek a rapelődők társadalmi összetételében és viszonyítási pontokként az egyes alkotásokban. A főbb mezők között megtaláljuk ekképp például a (kreatív) értelmiségi tudatos rap, illetve az entellektüell-slamet vonalakat.

Az alábbiakban a hiphop és rap legfőbb irányzatait tekintjük át a kezdetektől, a teljesség horizontális (minden előadóra kiterjedő) és vertikális (egyazon előadó minden korszaka) leírási igénye nélkül, egyes főbb trendek vonatkozásában emblemikusnak tekintett előadók egyes számainak kiemelésével.

Underground hiphop: az underground hiphop továbbra is erős az országban, és a független művészek és kiadók nagy szerepet játszanak a színtéren. Ezek az előadók gyakran mélyebb, társadalmi vagy személyes üzenetet közvetítenek szövegeikben, és hűek maradnak a hiphop gyökereihez (pl. a Nem Közölt Sáv [NKS], a szegedi Apes, ASK, Déli Front, szentendrei M.T.A stb.).

Gengszterrap: Ganxsta Zolee mellett a magyarországi gangsta rap egyik ismert és meghatározó alakja a Fekete Vonat felfedezője, Dopeman (Somogyi 2002: 10). Ő a rendszerváltással karöltve az elszegényedett, kriminalizálódott Józsefvárost igyekezett megjeleníteni. A VIII. kerülethez a korszakban kapcsolódó asszociációk (leszakadt, problematikussá vált veszélyzóna), tipikusan etnicizált területe, a prostitúció, a kábítószeresek, a gengszterek világa, a gettósodás folyamatának megjelenése távoli párhuzam az amerikai gettókkal. Ez a kerület elszigetelődik Budapeستől, veszélyes helyként tartják számon (vö.: Novi Beograd, Sentevska 2017). Ez a kerület a magyar gangsta rap szülőhelye, innen alakult ki az amerikai műfaj magyar változata. Ganxsta (a *Keleti oldal, nyugati oldal* című szám nevesíti a Szigony és a Baross utcát) és Dopeman dalaiban ez a kerület, és kisebb mértékben Angyalföld a kisstílusú gengszterek, a patriarchális bűnözői hálózatok világa, a kényszerűen kábítószerrel, rablással, valamint prostitúcióval foglalkozóké, győztes/vesztes binaritással (Somogyi 2002: 43–45; Urban 2017: 59). Ezeket a referenciákat fogja össze Dopeman *8. kerületi mese* című száma is, amely fokozódó kilátástalanságot érzékeltet az 1997-ig ívelő idővonalon egyre romló körülményeket rajzolva, baljós, társadalmi mobilitást kizáró prognózissal, hogy végül „visszajössz a kerületbe”.⁴⁷ Fontos, hogy egyes gengszterrapper előadók mára már alapvetően közéleti és kereskedelmi-celebritási irányultsággal jellemezhetők (autonómia/heteronómia rendezőelv mentén). További

47 <https://www.youtube.com/watch?v=z86R6B9m0FE>

meghatározó előadó a fenti időszak kezdeti éveiből a beszédes nevű TKO formáció Kicsi Tysonja és Ogli-G-je olyan albumcímeikkel, mint a *Mesél az alvilág*, illetve *Full gizda*. Alapvető fontossággal bír a gengszter alműfajban a Wantedből nyílt rapkonfliktusairól ismert néhai Paja-G (*Börtön évek, Utcaképző*) is.

Borsodi rap: a legszegényebb, északkeleti térség sötét társadalomképét többen felvázolják. Így tesz például a kazincbarcikai Serrano (Mihalkó Ádám) is, esetenként egyesesen szociohorrorisztikus képekkel teletűzdelt számokban ragadva meg a földrajzilag is meghatározott marginalizációt: „Itt maradtunk elfeledve, az édentől keletre” (*A legszegényebb régió*, 2016).⁴⁸ A nemcsak villámgyors előadásmódjáról (*Próbálj meg lassan beszélni, Guillotine Rap Technika, Casus belli*), hanem társadalmi és politikai elitbírálatairól (*Horogkeresztények*) is ismert mezőkövesdi Funktasztikus szintén említendő a maga tematikus preferenciáival. A társadalomkritikai hangvételt előrebocsátja a *Jelentések Fanyarországból* (2009) albumcím is.

Roma rap: az alműfaj legfontosabb képviselőjének a mai napig a Fekete Vonat formáció számít. A Dopeman felfedezte együttest a „romakép konstrukciójának szándéka” vezérelte, vagyis egy etnicizálásként értelmezhető probléma tárgyalása (Somogyi 2002: 12). Munkásságuk azon alkotói törekvések lenyomatának is tekintendő, melyek fel kívánták hívni a figyelmet a roma/cigány közösségek társadalmi-gazdasági helyzetének drámai romlására és általános nyomorára a közép-kelet-európai államszocialista rendszerek bukása óta (Ruzicka, Kajanová, Zvánovcová és Mrhalek 2017: 212; Oravcová és Slačálek 2020: 928). Itt jelenik meg etnicizált térként a roma gettó valós (Somogyi 2002; Ruzicka et al. 2017: 212–227) vagy vélt (Oravcová és Slačálek 2020: 930) amerikai párhuzama, amire a *Király az utcánk és Lövölde a terünk* szám utal, illetve a faji megkülönböztetés és marginalizáció tapasztalatainak dichotomikus kifejezése: „ti gádzsók, mi romák”.⁴⁹

Úgy gondolom, hogy ezeken és egyéb lehetséges kategóriákon felül⁵⁰ két irányzat helyez különös hangsúlyt arra a tudatos rapre, amelyben az üzenetrap mintái jelennek meg, akár a fogyasztáskultusz kritikája tekintetében. Ezeket alább részletesen tárgyaljuk.

Protoslam / entellektüell rap: a már inaktív, később részletesen is tárgyalt AKPH és az innen kivált Said nem csupán rappereknek számítanak, de idővel a slam poetryt is népszerűsíteni kezdték Magyarországon, ami a rap, a poézis és a színház sajátos keveréke (Urban 2017: 58).

Társadalomrap: a '80-as évek végétől, 1989-től napjainkig aktív Animal Cannibals (Qka Mc, Ricsipi, illetve kezdetben DJ Uby) az első között jelenített meg ennek megfelelő tematikus preferenciákat. Szintén ennek az irányzatnak egy populárisabb képviselője a Punnany Massif (a továbbiakban: PM) 2003-ban alakult, önmeghatározása szerint társadalomfunk. Egyik frontmikrofonosa, Wolfie egy vele készült interjúban ezzel kapcsolatban elmondta, hogy zeneileg „valóban mások vagyunk.” Ami pedig a szövegeik világnézeti-szocializációs alapjait illeti: „Nem az utcán nevelkedtünk, de gondolkodó lények vagyunk, minket talán más impulzusok kaptak el, azok, amik visszaköszönnek a zenénkben, illetve a szövegeinkben” (Eckülepszia 2010). A PM ebből adódóan a tudatos

48 <https://www.youtube.com/watch?v=bi5RMdjCt2Y>

49 <https://www.youtube.com/watch?v=rD3C7e1EGuk>

50 Olyan egyéb lehetséges kategóriák, mint a slammer, állami és egyéb típusok részletezése meghaladná e tanulmány kereteit, illetve későbbi vizsgálódásokra vár.

rapet is képviseli, például a *Vándország* című szám explicit patrióta irányt képvisel egyes lengyel esetekhez hasonlóan (Pasternak-Mazur 2009; Majewski 2018): „Élhetsz a világon bárhol, ezt dobta a gép / Mondhatod, ez a probléma már nem a tiéd / de akárhol is létezel is, legyen ez a zászód / szíved mélyén mindig három szín marad a zászló”.⁵¹ Részletesebben alább mutatjuk be az Animal Cannibalst, amely gyaníthatóan ebbe a kategóriába illik a legjobban.

E kategóriák között természetesen jelentős átjárási lehetőségek, fedések vannak, hiszen a PM maga is slamezik, az AKPH-nak is vannak gengszterrapre (*Újítanék*),⁵² illetve akár patriotizmusra is emlékeztető megnyilvánulásai (*Egy ház*).⁵³ Az utóbbi kategória, a társadalomrap talán a leginkább prokrusztészi, hiszen a bírálati premisszái jelentős átfedést mutatnak a borsodi és a roma rappel.

Tehát nálunk mondanivaló szempontjából⁵⁴ nem beszélhetünk akkora differenciálódásról, mint a lengyel vagy a szerb szintér esetén. Mindazonáltal a magyar hiphop sokszínű és folyamatosan változó műfaj, amely több évtizedes gyökerekkel rendelkezik és folyamatosan inspirálja az új előadói generációkat.

Tudatos rap Magyarországon

A társadalmi-gazdasági rendszer összetett viszonyai a magyar rapalkotók performatív és retorikai stratégiáinak diverzitását eredményezték. Az imént a társadalomrap kategóriához sorolt, később a politikai intézményrendszerben is szerepet vállaló AC honlapján a következőképp nyilatkozik saját műfaji besorolásáról, egyúttal alkotói felfogásáról: „mi főleg olyan dolgokról rappelünk, ami megtörtént vagy amit fontosnak és főleg sajátunk érzünk”. A társadalmi elvárásokról és az (autó)márkák iránti közömbösségükről egyaránt sokat sejtetően azt is felfedi magáról az előadó pár, hogy „sokan kérdezik, hogy milyen autónk van (biztos van Rolls Royce-unk meg Cadillac-ünk). Sajnos, ki kell, hogy ábrándítsunk mindenkit, mert nincsenek ilyen »nagymenő« autóink”.⁵⁵

*Yozsefváros*⁵⁶ című számuk megjelenése (1996) éppen arra az időszakra tehető, amikor az „óhazában” megnő egyes materialista tendenciák jelentősége (vö.: 2Pac), még mielőtt a posztoszocialista térségben ez a hangsúlyeltolódás megfigyelhető lenne (vö.: lengyel hiphopolo). A szám verzeje a következő, társadalmi tudatosságot tükröző sort tartalmazza: „A fontos, milyen a hajad és a pulóvered / Vagy barát leszel, vagy ellenség / Itt már

51 <https://www.youtube.com/watch?v=z6n4jyLN-2w>

52 https://www.youtube.com/watch?v=d8Jlqc_S4bE

53 <https://www.youtube.com/watch?v=AoyJ2s4XIv8>

54 Zenei hangzásvilág oldaláról természetesen még számos irányzat van, ilyen például a trap, illetve newschool-hiphop: a trap stílusú zenék és az újgenerációs rapperek is egyre népszerűbbek Magyarországon. Ezek a dalok általában súlyos basszusokra és minimalista hangzásra épülnek (Rap.hu), és a fiatal hallgatók körében kedveltek (pl. BSW). Fúziós stílusok: a magyar hiphop sok más műfajjal is keveredik, például az elektronikus zenével, a reggae-vel vagy a rockkal. Ezek a fúziós stílusok gazdagítják a magyar hiphop zenei palettáját. Az alábbi két irányzat alapvetően zenei aspektusai nem képezik szorosabb értelemben e kézirat tárgyát.

55 Mindkét hivatkozott idézet az AC hivatalos honlapjának Infók A-Z-ig oldaláról származik. Bővebben lásd https://www.animalcannibals.hu/infok_a-tol_z-ig

56 <https://www.youtube.com/watch?v=COceXn0hhRk>

nem számít az emberség.” A szerb *dizel* bűnözői élteforma (Musić és Vukčević 2017) és a *blokowisko* (élet)stílus lengyel (Pasternak-Mazur 2009) egyaránt ismerősnek tűnhet itt.

A *Minden változik*⁵⁷ című 2014-es, a magyar társadalomtörténet több évtizedének időspektrumát átfogni kívánó tablón a rendszerváltás előtti időszak egyes sajátosságai, például az áruhiány is megjelenik: „Pár bakelit lemez Nyugat-Berlinből csempészve. / Másolt kazetták a polcon felcímkézve. / Műanyaghálos bézből sapka Bécsből.” A ’90-es évek sajátosságaiként elevenednek meg a következő jelenségek, köztük a társadalmi rétegződés: „Kvarcjáték, uv, walkman, tamagotchi / Egyre több a használt nyugati kocsi. [...] Kínai piacon hamis márkák. / Mindenki vállalkozó, veszi a számlát. / Le a vhs-sel, itt a dvd!” Úgy tűnik e verzék tükrében, hogy a narráció az átrendeződés folyamati jellegét látatja, kifejezett értékítélet nélkül. A 2010-es évek torzképén további változások köszönnek vissza ugyanebben a számban, immár fokozottan társadalomkritikus érülettel: „Már semmi sem az igazi! – mindenki károg / Olvad a jég, jönnek az óceánok / Dolby surround, wellness, fitness / Pinkód, laptop, internetezhetsz. Tiszta nyugat lett Kelet-Európa...”. Itt nemcsak új életmódtrendek társadalomkritikus megközelítése jelenik, hanem a kelet/nyugat rétegződés kontextualizációja is.

Egyértelműen, ismételten szembetűnik a tudatos rap alkotói iránya, hasonlóan ahhoz, ahogy az Egyesült Államokban (lásd Kanye West fentebb) a korábbi, inkább materialista tendenciákat követően, vagy azokkal párhuzamosan szintén teret nyer mindez.

Az intellektuelli rap / protoslam meghatározó képviselője itthon az AKPH volt. Számtalan szociológia, közéleti, bölcséleti, kortárs és klasszikus irodalmi, vallástudományi referenciát is hordozó szövegeikből nyilvánvaló, hogy értelmiségi habitusú rapcsapat volt.

Az AKPH társadalomkritikai utalásai szinte a teljes alkotói életművet átszövik, hol alig, hol egyáltalán nem leplezetten. Ezek közül pusztán néhány, a materialista tendenciához kapcsolódó, iróniát hordozó sor bemutatására vállalkozunk. Az „üres mint mikor a domina rádönti a denimed” sor az *Oldalwiz*⁵⁸ című számból, a 2003-as *Akkezdet* albumról nemcsak szójáték, hanem egy ’90-es évekbeli reklámmal összefüggésben is értelmezhető, de akár annak felszínességére, szó szerinti ürjére utaló képként is. Az értelmiségi tájolóadás explicit áthalláskeresésekben is visszaköszön, például ugyanezen album *Újitanék*⁵⁹ című számában a „Said rím-e(s)z-tét-a-zért ne túlozz” vagy a „nem analfabéta, itt van mind a két a...” szövegsorban. Hasonló, felvállalt értelmiségi pozíció mutatkozik meg az *Oltassz*⁶⁰ levezető (outro) szakaszában, amikor Újonc kifejezetten Jadvigának is tisztelegve kikiált (shoutout), alkalmasint utalva ezzel az író, Závada Pál híres kötetére.

A *2Fél*⁶¹ üzenete, mely szerint: „mikor egy forintod sincsen, le se huzognak a kutyák” a drogbiznisz tágabb, sivár kontextusában értendő, nem pedig egyetemes, fogyasztásigénylő állásfoglalásként. A *Mivel Játsszol*⁶² című számban a fenti idézetekhez hasonlóan szerepelnek márkanévek (*Avanglion*, *Renault Clio*), de nem feltétlenül promóciós céllal. Sőt, Said részéről egyebek mellett az is elhangzik, hogy „asszed nem látok a haszontól?” ami

57 <https://www.youtube.com/watch?v=wu-UoMlAJ1g>

58 <https://www.youtube.com/watch?v=yGSIK0JduDk>

59 https://www.youtube.com/watch?v=d8Jlqc_S4bE

60 <https://www.youtube.com/watch?v=Ba2rzsusl9Q>

61 <https://www.youtube.com/watch?v=LEB4EK8Her4>

62 <https://www.youtube.com/watch?v=Opet6Hm1wzE>

vulgárisan, egyszersmind talán a legfrappánsabban határolja el a szerzőket az anyagelvű trendektől. Előbbi számra visszatérve, Said nyitó sora szintén beszédes: „Én már csak arra lennék kíváncsi / minek a sok Gucci, meg a Givenchy”. Said egy, az NKS-sel közreműködésben szerzett, *Gucci* (2019)⁶³ című számban még egyértelműbb kritikával illeti a fogyasztói kultuszt egy, az előbbiekre reflektáló (ön)allúzióval, említést téve a fentebb tárgyalt márkaorientációs mintákról is:

Márk csak arra lenne kíváncsi, hogy kell a sok márkanévet imádni / Valóvá tenni, dikk a kalodád is trendi [...] Manapság már nem Skála a tren disten mentsvára / Versláb helyett Versace-be, megy át a Bershkába a Katika.

Amint azt már előrebocsátottuk, és a térségi irodalom is implikálja, a fogyasztás kérdése az, ami lényegében időről időre állandó a hazai tudatos rapben. A bírálati/élvhajzás-kettség közül úgy gondolom, az előbbi, kritikus irányvonalhoz sorolható mind az AC, mind az AKPH, vagy napjainkban a 6363. Ezek az előadók a műfaj hazai kibontakozásának kezdeteitől társadalomkritikai szempontokat hangsúlyozva mentek szembe a haszonélvező áramlattal.

1. táblázat. A magyar rap/hiphop szintéren megjelölt habitustípusok illusztrációja néhány példával

Habitus	Előadó	Társadalmi háttér	Aktív időszak	Eklatáns album(ok)	Tematika	Társadalmi problémák	Esztétika
Gengszterrap	Ogli-G	Budapest	1999–	<i>Mesél az alvilág</i>	gengszter életmód, szerencsejáték	alvilág, dekadencia, konfliktusok	városi bandák, „hustler” életvitel
„Roma rap”	Fekete Vonat	Budapest, roma etnikum,	1997–	<i>Fekete vonat</i>	roma gettó, Józsefváros dekadencia	rasszizmus, szegénység,	lovári nyelv, latin hangzásvilág
Borsodi rap	Serrano Funkasztikus	Kazincbarcika Mezőkövesd	2016– 1992–	<i>Féreg</i> <i>Jelentések Fanyarországból</i>	marginalizáltság társadalom, politika, réteg-helyzet	felnevelési nehézségek, egyéni és társadalmi hanyatlás mobilitási problémák, kirekesztettség	horror, chopper

63 <https://www.youtube.com/watch?v=PfwnaU4Ysds>

Tudatos rap	Sub Bass	Veszprém megye	1996–	<i>Félre az útból</i>	társadalom, alvilág	vagyoni különbségek, mobilitási problémák, elidegenedés	entellektüell, slam
	AC	Budapest, középosztály, értelmiség	1989–	<i>Fehére fekete, feketén fehér</i>			Józsefváros, rendszerváltás
Underground hiphop	MTA	Szentendre, alsó- és középosztály	2003–2007	<i>M.T.A</i>	társadalom, alvilág, fiatalság	réteghelyzet, bűnözés, dekadencia, éjszakai élet	DIY, társadalmi thriller
Proto-slam / entellektüell rap	AKPH	középosztály, értelmiség	1996–2019	<i>Akkezdet</i>	társadalom, Budapest, alvilág, drog	fogyasztás- és márkakultusz bírálata	filozófia, bölcsészet

Forrás: saját szerkesztés

Befejezés: anyagi vs. eszmei érték

Áttekintettük, hogy honnan indult az eredendően afroamerikai rap, és milyen változások következtek be több évtizedes pályafutása során, miként azt is, hogy a posztoszocialista térségben milyen főbb műfaji fordulatok azonosíthatók benne. Az amerikai rap esetében csakúgy, mint a térségi underground színterekben is érzékelhető volt egyfajta válaszreakció a társadalmi környezetre, az elnyomás élményére, miközben előtérbe került a társadalmi mobilitás és az identitás kialakításának igénye.

Felértékelődött e nexusokban egyrészt a társadalmi rétegződés relevanciája, a „feketesség”/ „mátság” mint a marginalizáltság fogalmának megélése a társadalmi habitusok szerint, illetve minden szintéren megfigyelhető volt a fogyasztáskultusz képviselője. Bizonyosnak tűnik, hogy sem az amerikai hiphop úgynevezett *flexelése* – amelyet az általános társadalmi elnyomás élményének ellensúlyozási szándéka (Shusterman 2003) és a szociális mobilitással kapcsolatos példamutatás egyaránt vezérelhet –, sem a sajátos ívet leíró, fordulatokban, alirányzatokban gazdag posztoszocialista térségi rap sajátosságai nem légyüres térben keletkeztek.

Nem képez kivételt e tekintetben a magyar rap sem. Emiatt volt indokolt azt a tágabb posztoszocialista kontextusban tárgyalni a térségi folyamatok, esetleges fordulatok megfigyelésekor. A térségi rap kialakulásában egyértelmű párhuzamok mutathatók ki,

ennek érzékeltetésére meghatározó mozzanatok, trendfordulók afféle pillanatfelvételeit tekintettük át Lengyelországból, Szerbiából és Szlovákiából. Mindegyik vizsgált szintéren – más és más okokból, illetve konkrét partikuláris társadalmi sajátosságok mentén – megfigyelhető a reflektált réteghelyzet, illetve ezzel összefonódásban a fogyasztáskultusz képviselője, illetve az utóbbit felvállaló-propagáló, vagy bírálattal illető oppozíció.

Ez visszatükröződik a paletta alműfaji variabilitásában csakúgy, mint a fogyasztási javak eltérő megítélésében. Ugyanis a fentebb bemutatott empiria nyomán evidens, hogy – hasonlóan a térségi és némileg az amerikai esetekhez – a hazai rap mondanivalója végtelenül diverz a maga komplex valóságával, melyen számos habitusú előadó osztozik. Mint láthattuk, nemcsak a materiális javak felvállalása, propagálása roppant árulkodó e tekintetben például Blondie és G.w.M részéről, hanem legalább ilyen beszédes a poszt-AKPH-s entellektüell rapper Saidnak az NKS-sel folytatott kollaborációján visszatükröződő mar-káns, tudatos, fogyasztáskritikai pozíciója is.

Hivatkozott irodalom

- Animal Cannibals (é. n.): *Infók A-tól Z-ig*. Interneten: https://www.animalcannibals.hu/infok_a-tol_z-ig (letöltve: 2023. február 20.).
- Balandina, Alexandra (2017): Rap Music as a Cultural Mediator in Postconflict Yugoslavia. In *Hip Hop at Europe's Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 63–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Barna, Emilia és Tófalvy Tamás (szerk.) (2017): *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. New York: Routledge.
- Barrer, Peter (2009): “My White, Blue, and Red Heart”: Constructing a Slovak Identity in Rap Music. *Popular Music and Society* 32(1): 59–75.
- Barrer, Peter (2017): “The Underground is for Beggars” Slovak Rap at the Center of National Popular Culture. In *Hip Hop at Europe's Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 109–127. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Burkhalter, Janée N. és Corliss G. Thornton (2012): Advertising to the beat: An analysis of brand placements in hip-hop music videos. *Journal of Marketing Communications* 20(5): 366–382. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527266.2012.710643>
- Chang, Jeff (2005): *Can't stop won't stop: a history of the hip-hop generation*. London: Ebury.
- Croteau, David és William Hoynes (2018): *Media/Society: Technology, Industries, Content, and Users*. London: Sage.
- Dickerson, Tracie (2022): What is conscious rap music? *Dependable*. Július 21. Interneten: <https://www.dependablepickup.com/what-is-conscious-rap-music/#:~:text=Conscious%20Rap%20Defined%20%E2%80%93%20Conscious%20rap%20is%20a,decided%20violence%2C%20discrimination%2C%20and%20other%20ailments%20of%20society> (letöltve: 2023. február 20.).
- Dyson, Michael Eric (2007a): Forward. In *Beats, rhymes and life: What we love and hate about hip-hop*. Kenji Jasper és Ytasha L. Womack (szerk.). New York: Harlem Moon, 17–30.
- Dyson, Michael Eric (2007b): *Know what I mean?* New York: Basic Civitas Books.
- Elezi, Gentian és Elsa Toska (2017): Rapping into power: The use of hip-hop in Albanian politics. In *Hip Hop at Europe's Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 11–27. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Eckülepszia (2010): Punnany Massif interjú. *Eckülepszia*. Október. Interneten: <http://ecku.blogspot.com/2010/10/punnany-massif-interju.html> (letöltve: 2023. október 20.).
- Fonseca, Anthony J. és Melissa Ursula Dawn Goldsmith (2021): *Listen to Hip Hop! Exploring a Musical Genre*. Westport (CT): Greenwood Press.
- Gálík Mihály és Csordás Tamás (2020): *A média gazdaságtanának kézikönyve*. Média tudományi Intézet.
- Hadas Miklós (2001): Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale* 40: 13–16.
- Hadas Miklós (2021): *Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*. Oxford: Routledge.

- Hankiss Elemér (1999): *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon.
- Hankiss Elemér (2012): Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról. In *Egy ország arcai*. Hankiss Elemér (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 275–292.
- Havas Ádám (2018): A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói: „cigány jazz” és zenei habitus. *Szociológiai Szemle* 28(2): 110–135.
- Havas, Ádám (2020): The logic of distinctions in the Hungarian jazz field: A case study. *Popular Music* 39(3–4): 619–635. DOI: 10.1017/S0261143020000537
- Havas, Ádám (2022): *The Genesis and Structure of the Hungarian Jazz Diaspora*. New York: Routledge.
- Hebdige, Dick (1981): *Subculture: The Meaning of Style*. London: Routledge.
- Jukely (2018): Who Started Rap? A Brief Summary on the History of Rap and Hip-Hop. *Jukely Team*. Interneten: <https://www.fouroverfour.jukely.com/culture/history-of-rap-hip-hop/> (letöltve: 2023. december 19.).
- Kaszuba, Dawid és Anna Svetlova (2022): Performing musical personae. Verka Serduchka and Slawomir as examples of critical dance music. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 30(2): 201–215. DOI: <https://doi.org/10.1080/25739638.2022.2089389>
- Klaniczay, Gábor és Trencsényi, Balázs (2011): Mapping the Merry Ghetto: Musical Countercultures in East Central Europe, 1960–1989. *East Central Europe* 38(2–3): 169–179. DOI: <https://doi.org/10.1163/187633011X602462>.
- Kornay János (2011): *A hiány*. Budapest: Kalligram.
- Krims, Adam (2001): *Rap Music and the Poetics of Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakatos Katalin (2023): Trollfoci története: mémgyárból felelősségteljes üzleti vállalkozás. *Hello Biznisz*. Interneten: <https://hellobiznisz.hu/trollfoci-tortenete-memgyarbol-felelossegteljes-uzleti-vallalkozas/> (letöltve: 2023. október 18.).
- Majewski, Piotr (2018): African-American Music in the Service of White Nationalists: Polish „Patriotic Rap” as a Pop Cultural Tool to Promote National Values. *European Journal of American Studies* 13(3). DOI: <https://doi.org/10.4000/ejas.13655>
- McCloud, Daniel (2023): The Lion’s Den: Hiphop has become CNN of the ghetto. *The Community World*. Interneten: <http://thecommunityword.com/online/blog/2023/06/04/the-lions-den-hiphop-has-become-cnn-of-the-ghetto/> (letöltve: 2023. szeptember 30.).
- Miszczynski, Milosz és Adriana Helbig (2017): Introduction. In *Hip Hop at Europe’s Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Miszczynski, Milosz és Przemyslaw Tomaszewski (2017): Wearing Nikes for a Reason: A Critical Analysis of Brand Usage in Polish Rap. In *Hip Hop at Europe’s Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 145–162. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Musić, Goran és Predrag Vukčević (2017): Diesel Power: Serbian Hip Hop from the Pleasure of the Privileged to Mass Youth Culture. In *Hip Hop at Europe’s Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 165–181. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Oravcová, Anna és Ondrej Slacalek (2019): Roma Youth in Czech Rap Music: Stereotypes, Objectification and ‘Triple Inauthenticity’. *Journal of Youth Studies* 23: 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1645946>
- Orejuela, Fernanda (2015): *Rap and Hiphop Culture*. New York: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261143017000460>
- Palmer, Robert (1983): The Pop Life. *The New York Times*. Interneten: <https://www.nytimes.com/1983/02/02/arts/the-pop-life-203463.html> (letöltve: 2023. október 20.).
- Pasternak-Mazur, Renata (2009): The Black Muse: Polish Hiphop as the Voice of “New Others” in the Post-Socialist Transition. *Music and Politics* 3(1). DOI: <https://doi.org/10.3998/mp.9460447.0003.103>
- Patakfalvi-Czirják Ágnes (2012): Respekt a vérnek. In *Zenei szubkultúrák médiareprezentációja: Stílusok, színterek, identitáspolitikák*. Guld Ádám (szerk.). Budapest: Gondolat, 92–107.
- Rap.hu (é. n.) Magyar Trap és Newschool. *Rap.hu*. Interneten: <https://www.rap.hu/magyar/magyar-trap-es-newschool/> (letöltve: 2023. október 23.).
- Rimmer, Mark (2012): Beyond Omnivores and Univores: the Promise of a Concept of Musical Habitus. *Cultural Sociology* 6(3): 299–318.
- Robinson Smith, Emmett H. (2019): „I Need to Fight the Power, But I Need that New Ferrari”: Conspicuous Consumption, New-School Hiphop and „the New Rock & Roll.” *Electronic Thesis and Dissertation Repository*. 6322. Interneten: <https://ir.lib.uwo.ca/etd/6322> (letöltve: 2024. március 5.).
- Ruzicka, Michal, Alena Kajanova, Veronika Zvánovcová és Tomas Mrhalek (2017): Hip Hop as a Means of Flight from ‚Gypsy Ghetto’ in Eastern Europe. In *Hip Hop at Europe’s Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 212–227. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>

- Serazio, Michael és Wanda Szarek (2012): The art of producing consumers: A critical textual analysis of post-communist Polish advertising. *European Journal of Cultural Studies* 15(6): 753–768. DOI: <https://doi.org/10.1177/1367549412450638>
- Shusterman, Richard (2003): A rap művészete. *Irodalom Visszavág* 4(16): 64–83.
- Šima, Karel és Nebřenský Zdeněk (2022): The politics and the music mainstream in Central and Eastern Europe: Introduction. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30(2): 141–146. DOI: <https://doi.org/10.1080/25739638.2022.2092259>
- Smith, Cristopher Holmes (2003): I don't like to dream about getting paid. *Social Text* 21(4): 69–97. DOI: https://doi.org/10.1215/01642472-21-4_77-69
- Šmiralová, Veronika (2016): Slovenský hiphop má 20 rokov. *Aktuality*. Interneten: <https://www.aktuality.sk/clanok/368080/slovensky-hiphop-ma-20-rokov-z-hudby-ulice-je-tovaren-na-peniaze/> (letöltve: 2023. október 4.).
- Supermanagement (é. n.): *Azahriah*. Interneten: <https://web.archive.org/web/20211112212631/https://supermanagement.hu/zenekarok/azahriah> (letöltve: 2023. október 15.).
- Tanz, Jason (2007): *Other People's Property: A Shadow History of Hip-hop in White America*. New York: Bloomsbury.
- Tochka, Nicholas (2017): Cosmopolitan inscriptions? Mimicry, Rap, and Rurbanity in Post-socialist Albania. In *Hip Hop at Europe's Edge: Music, Agency, and Social Change*. Milosz Miszczynski és Adriana Helbig (szerk.). Indiana University Press, 165–181. DOI: <https://doi.org/10.1093/ml/gcz020>
- Tófalvy Tamás (2011): Zenei közösségek és online közösségi média. In *Zenei hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. Tófalvy Tamás, Kacsuk Zoltán és Vályi Gábor (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 11–39.
- Tófalvy Tamás, Kacsuk Zoltán és Vályi Gábor (2011): *Zenei hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. Budapest: L'Harmattan.
- Tomka, Béla (2020): Consumption and leisure in twentieth-century Central and Eastern Europe. In *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. Włodzimierz Borodziej, Stanislav Holubec és Joachim von Puttkamer (szerk.). New York és London: Routledge, 385–443.
- Tomsits Abigél (2011): A zene hatalma. In *Zeneantropolisz. Hazai utak a zeneantropológiához*. A. Gergely András (szerk.). Budapest: Kossuth, 291–294.
- Urban, Ladislav (2017): A hiphop szubkultúra. *Partitúra* 12(2): 51–60.
- Weebly (é. n.): The Glorification of Materialism in Hip Hop Music - Essay - Project Space. *Weebly*. Interneten: <https://hiphopintodaysconsumersociety.weebly.com/the-glorification-of-materialism-in-hiphop-music---essay.html> (letöltve: 2022. december 16.).

Iványi Márton Pál

a társadalmi kommunikáció okleveles kutatója

Barna Emília

I'll Be Your Plaything

**Anna Szemere és András Rónai. New York, London, Oxford,
New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic.**

Absztrakt: Szemere Anna és Rónai András a Bloomsbury 33 1/3 című, egy-egy zenei albumra fókuszáló sorozatában megjelent könyve Palya Bea *Én leszek a játékszered* (2010) című feldolgozáslemezét elemzi. Az album egyszerre teszi lehetővé a jelen korszak és az államszocializmus időszakának populáris zenéjére történő reflexiót, emellett a szerzők az albumon keresztül rávilágítanak a populáris kultúra és a (poszt)szocialista kollektív emlékezet közötti kapcsolódási pontokra, sajátos kelet-európai perspektívából láttatják a zeneipari viszonyokat, valamint foglalkoznak a genderviszonyok, a feminizmus és az etnicitás kérdéseivel a populáris zenében. A recenzió az érintett kérdések közül elsősorban az emlékezet, az emlékezés, illetve a nosztalgia kérdéskörét, valamint a nőiség, nőieség és a genderviszonyok tematizálását emeli ki.

Kulcsszavak: populáris zene, Palya Bea, nosztalgia, feminizmus, (poszt)szocializmus

1 A szerző és a *Replika* folyóirat köszöni a Cambridge University Press által kiadott *Popular Music* folyóiratnak, hogy engedélyezték Barna Emília recenziójának magyar nyelven történő közlését. A fordítás alapjául szolgáló eredeti megjelenés bibliográfiai adatai: Barna, E. *I'll Be Your Plaything*. Szerző: Anna Szemere és András Rónai. New York: Bloomsbury Academic. 139 oldal. ISBN 978-1-501-35443-4. *Popular Music*. Online publikálva: 2024:1-3. doi:10.1017/S0261143023000417. Az angol nyelvű cikk „online first” verziója elérhető az alábbi linken: <https://www.cambridge.org/core/journals/popular-music/article/abs/ill-be-your-plaything-by-anna-szemere-and-andras-ronai-new-york-bloomsbury-academic-139-pp-isbn-9781501354434/869A8486E2ABF4E0D8B7D3DF1749C2E2>

Szemere Anna és Rónai András könyve elsőként járul hozzá magyarországi zenei album elemzésével a Bloomsbury 33 1/3 népszerű, egy-egy lemezre fókuszáló könyvsorozatához. Palya Bea *Én leszek a játékszered* (2010) című lemeze feldolgozások gyűjteménye, és ahogyan a könyvből kiderül, még csak nem is a legsikeresebb kiadványainak egyike. Ez alapján elsöre nem a legnyilvánvalóbb jelölt a sorozatba, Szemere és Rónai elemzése nyomán azonban mégis nagyon jó választásnak bizonyul: a szerzők számára egyszerre teszi lehetővé, hogy reflektáljanak a jelen korszak és az államszocializmus időszakának populáris zenéjére; hogy rávilágítsanak a populáris kultúra és a (poszt)szocialista kollektív emlékezet közötti kapcsolódási pontokra; hogy egy sajátos kelet-európai perspektívából láttassák a zeneipari viszonyokat, beleértve annak globális hierarchiáit; végül hogy a genderviszonyok, a feminizmus és az etnicitás kérdéseivel foglalkozzanak. Szemere Anna korábbi, a (poszt)szocialista és kortárs magyarországi populáris zenével foglalkozó nagy hatású munkái (pl. Szemere 2001, 2018; Szemere és Nagy 2017) és Rónai András zenekritikusi tapasztalata (tudományos publikációi között egy Palyáról szóló korábbi írás is szerepel; Rónai 2017) megalapozzák az említett kérdések mélyreható és izgalmas, a zenei forma és esztétika szempontjait is figyelembe vevő vizsgálatát. A könyv hozzájárul a populáris zenei feldolgozások, fordítások vagy adaptációk kelet-európai perspektívájú, bővülő területéhez is (ld. Ignác 2023, amely Szemere egy írását is tartalmazza; Lange és Szemere 2023). A feldolgozás gyakorlatának összetettségét hangsúlyozva Szemere és Rónai különbséget tesznek a „tisztelőadás” (Rónai és Szemere 2022, 58–59), „egy előadóművész egyéniségének, személyiségének, előadói stílusának kikristályosítása” (Rónai és Szemere 2022, 59–60), a „lokalizáció” (Rónai és Szemere 2022, 60–61) és az „ironikus és humoros feldolgozások” (Rónai és Szemere 2022, 61–62) között, és e kategóriák mentén strukturálják az album 32 dalának – amelybe rövidebb közjátékok is beletartoznak – többségének elemzését.

Az 1976-os születésű énekes és dalszerző, Palya Bea a 2000-es és 2010-es évek során Magyarország egyik legsikeresebb egyéni előadójává vált a populáris zenében. Munkásságában, ahogy az elemzett album is példázza, különböző és egyedi módokon vegyíti a (magyar, cigány, bolgár és számos egyéb eredetű) népzenei az indiai klasszikus zenével, a jazzel, a poppal és a kortárs kísérleti, illetve avantgárd zenei formákkal. Az *Én leszek a játékszered* Palya és rendszeres alkotótársa, Gryllus Samu közös műve. Az album az államszocializmus időszakából dolgoz fel a (televízióban 1966 és 1994 között futó, a korszak meghatározó popkulturális jelenségeként értelmezhető) Táncdalfesztiválon elhangzott popslágereket, két USA-beli globális sláger mellett. A játék számos értelemben vett fogalma és gyakorlata mellett, amely átjárja az albumot és egyúttal az elemzést is, a könyv a dialógus koncepcióját is hangsúlyozza, mind formáját, mind tartalmát tekintve: a bevezető a könyv két szerzőjének a populáris kultúra, a politika és az emlékezet viszonyán elmélkedő párbeszédét reprodukálja, egyfajta metaszóveggként; majd az album két fő alkotója közti együttműködés története következik. Ez az izgalmas betekintés az alkotói folyamatba a lemez esztétikai megközelítését tükrözi – amelyet Rónai (2017) korábbi írásában „gyengéd dekonstrukciónak” nevezett –, amennyiben az elemzés rávilágít az alkotói folyamatot a dalokban láthatóvá, vagy inkább hallhatóvá tevő technikákra (egy jellegzetes példa az a felvétel, amelyen egy Skype párbeszédet hallhatunk, amelyben Gryllus és Palya az egyik, az albumra tervezett amerikai dallal kapcsolatos lehetséges szerzői jogi problémákat beszélnek meg – a párbeszéd alatt különböző zenei fragmentumok és improvizáció hallhatók,

ironikus zenei kommentárt szülve a szerzőségről és a globális szerzői jogi rezsimről). Az elemzés emellett párbeszédbe állítja a „rég” dalokat és új verzióikat, a két történeti korszakot, „keletet” és „nyugatot” (az utóbbit az albumon közvetlenül az USA-beli dalok jelenítik meg) és különálló társadalmi világokat: a falut és a nagyvárosokat, valamint utóbbiak kozmopolita művészeti világait. A szerzők a bahtyini dialogizmus mellett a „világközi” (*intermundane*) fogalmát (Stanyek és Piekut 2010) és a cselekvőhálózat-elméletet mozgósítják ezen interakciók és relációk értelmezéséhez.

A könyvben tárgyaltak közül két központi kérdéskört emelnék ki. Elsőként az emlékezés, emlékezet témáját: a szerzők egyszerre tematizálják az államszocialista múlt reprezentációját egy válságokkal terhelt globális kapitalista jelenben (az album 2010-ben jelent meg, a 2008-as globális gazdasági válság után, egyúttal Magyarországon egy új politikai korszak kezdetének évében) és a nosztalgia kérdését a „retrokultúra”, a „nekromarketing” (Rónai és Szemere 2022: 39) és egy nagy tempóban növekedő örökségipar globális terjeszkedése mentén. Szemere és Rónai a „retrománia és hantológia globális trendjeiben” helyezik el az albumot, Reynolds (2010), illetve Fisher (2014) gondolataira utalva, de Boym (2001) restauratív és reflektív nosztalgia koncepcióját is idézik – amelyek közül az utóbbi elmélet az első kettővel szemben specifikusan kelet-európai történeti kontextusból és episztemológiából indul ki. A Táncdalfesztiválhoz való kapcsolódásukon keresztül a feldolgozott dalok többsége eredetileg is érdekes elegye volt az 1960-as évek lázadó ifjúsága által képviselt nyugatorientált *beat* stílusának és az állami televízió konzervatív, *estrade*-szerű táncdal hangszerelésének, amely zeneileg keretezte – vagy inkább ketrecbe zárta, domesztikálta és bekebelezte – az ifjúsági kultúrát. Szemere és Rónai elemzése alapján az *Én leszek a játékszered* feldolgozásainak játékos, kísérletező pop-folk-világzene-avantgárd megközelítése szemben áll a restauratív nosztalgia maskulin, konzervatív, rockalapú kultúrájával, amelyre tekinthetünk a magyar populáris zene dominánsabb, sőt hegemon formájaként (az utóbbit jól illusztrálja Rónai nyitó anekdotája). Az album ilyen módon az emlékezet autonómiája felé tett lépésként értelmezhető egy globális örökségipar és a helyi emlékezetpolitika kettős rezsimjében.

Másodsorban a könyv reflektál Palya feminizmusára – arra, hogy hogyan jelennek meg a genderviszonyok, a nőiség és a nőesség bizonyos dalokban az albumon, illetve a zenész munkásságában és karrierjében általában is. Cixous (1976) *écriture féminine*-jét idézve a szerzők Palya zenéjét mint specifikusan női zenét mutatják be: Palyaé egy olyan hang, amely változatos, az etnicitás és társadalmi osztályhelyzet által is formált női tapasztalatokat artikulál. Egyrésztől, amint azt a szerzők szintén megmutatják, Palya álláspontja egyértelműen posztfeminista, neoliberais pozíció: az album címe, amely egy játékosabb, többértelműbb verziója Kovács Kati dacos eredeti „Nem leszek a játékszered” előadásának az 1966-os Táncdalfesztiválról, látványosan jelképezi a második hullámos feminizmustól a posztfeminizmus irányába történő elmozdulást. Ezen felül, ahogy a szerzők rámutatnak, Palya úgy válaszolt mind a zeneipar szexizmusára, mind a zeneiparban egy ún. *major* lemezkiadóval való szerződéses viszonya révén megtapasztalt globális hatalmi egyenlőtlenségekre, hogy létrehozott egy saját kiadót, és a karrierjét független, vállalkozói mentalitással építette. Mindemellett az albumon számos felvétel erőteljesen és érzékletesen jeleníti meg a generációkon átívelő női tapasztalatot: a dalok egy része az anya-lány kapcsolatot mint a női örökség vonalát állítja középpontba, amelyet legtisztábban Palya

és édesanyja duettje fejez ki. Az államszocialista korszak munkásnőinek életét és a bér-munka e kontextusában érvényesülő férfuralmi viszonyokat a Palya édesanyjának hangfelvétel-emlékeiből származó hangminták jelenítik meg, amelyek abban a szegedi ruhagyárban készültek, ahol dolgozott. E fragmentumok hatásos, „a szocializmus időszaka alatti genderviszonyokhoz fűzött metakommentárként” (Rónai és Szemere 2022: 91) szolgálnak az albumon, a hangokon keresztül összefűzve a kelet-európai nők személyes és kollektív emlékezetét.

Hivatkozott irodalom

- Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Cixous, Hélène (1976): The Laugh of the Medusa. *Signs* 1(4): 875–93.
- Fisher, Mark (2014): *Ghosts of My Life. Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Winchester: Zero Books.
- Ignác, Ádám (2023): *Translation, Adaptation, and Intertextuality in Hungarian Popular Music*. Lausanne: Peter Lang.
- Lange, Barbara Rose és Anna Szemere (2023): Dialogue with a Legend: Musical Engagements with the Songs of Katalin Karády. In *Translation, Adaptation, and Intertextuality in Hungarian Popular Music*. Ádám Ignác (szerk.). Lausanne: Peter Lang, 61–83.
- Reynolds, Simon (2010): *Retromania. Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. New York: Faber and Faber.
- Rónai, András (2017): The Insecure Village Girl Who Found Success, and Her Gentle Deconstructions: Bea Palya. In *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. Emília Barna és Tamás Tófalvy (szerk.). New York és Abingdon: Routledge, 99–110.
- Rónai, András és Anna Szemere (2022): *I'll Be Your Plaything*. New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic.
- Stanyek, Jason és Benjamin Piekut (2010): Deadness: Technologies and the Intermundane. *TDR: The Drama Review* 54(1): 14–38. DOI: <https://doi.org/10.1162/dram.2010.54.1.14>.
- Szemere, Anna (2001): *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Szemere, Anna és Márta Kata Nagy (2017): Setting Up a Tent in the “New Europe”: The Sziget Festival of Budapest. In *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. Emília Barna és Tamás Tófalvy (szerk.). New York és Abingdon: Routledge, 15–25.
- Szemere, Anna (2018): Let's Turn Hegel from His Head onto His Feet: Hopes, Myths, and Memories of the 1960s in Tamás Cseh's Musical Album “A Letter to My Sister.” *Slavic Review* 77(4): 881–889. DOI: <https://doi.org/10.1017/slr.2018.285>.

Barna Emília

egyetemi docens, BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék

Havasréti 60

MŰVÉSZETEK ÉS
IRODALOM HÁZA

| 04.10. |

| 11⁰⁰–17⁰⁰

HAVAS RÉTI

KONFERENCIA HAVASRÉTI JÓZSEF SZÜLETÉSNAJKA ALKALMÁBÓL

HATVAN

Előadások és kerekasztal-beszélgetések az ünnepelt irodalomtörténeti,
irodalomkritikai, kultúrakutatói és szépírói munkásságáról.

Résztevők: A PTE, a BME, a METU és a MOME oktatói-kutatói,
a HUN-REN BTK és a Jelenkor folyóirat munkatársai.

Helyszín:
Művészetek és Irodalom Háza,
Fülep Lajos terem
A belépés díjtalan!

JELENKOR

Fotó: A pécsi Művészetek és Irodalom Házában 2024. április 10-én megrendezett Havasréti Hatvan konferencia hivatalos plakátja (grafika: Komjáthy Zsuzsanna)

Radnai Dániel Szabolcs

Havasréti József és a hazai populáris zenei kutatások

Régimódi pályakép

Absztrakt: A cikk az idén hatvanéves Havasréti József kultúrakutatói munkásságának egy jelentős szeletét, a populáris zenével kapcsolatos kutatásait, publikációit mutatja be történeti – életrajzi, intézmény- és diszciplínatörténeti – keretben. Az összefoglalás alapvetően az életmű magyar kutatástörténeti jelentőségének mérlegelésére irányul, ugyanakkor nem mellőzi a köszöntés gesztusából következő személyes hangvételt sem.

Kulcsszavak: Havasréti József, populáris zene, magyar pop-rock zene, szubkultúrakutatás, Pécs

A szöveg korábbi változata előadásként hangzott el a *Havasréti Hatvan* című ünnepi szimpóziumon a pécsi Művészetek és Irodalom Házában, 2024. április 10-én. Írásom legfőképp Havasréti József populáris zenével, s azon belül a magyar pop-rocktörténettel kapcsolatos kutatásaira fókuszál; a magyar neoavangárd kultúráját vizsgáló munkáira – melyről az említett konferencián K. Horváth Zsolt tartott részletes előadást – csak érintőlegesen utalok, amiképp az irodalomtörténész, kritikus és szépiró Havasréti munkásságát sem tárgyalom e helyütt. A tanácskozáson elhangzott méltatások közül a következők jelentek meg írásos formában: Kiss (2024), Keresztesi (2024).

Havasréti Józsefet ma igen sokan a hazai populáris zene kutatójaként, vagy egyszerűbben „rockzenekutatóként” ismerik. Épp ezért ha könyörtelen filológusként az életmű számbavételére adjuk a fejünket, talán meglepő lehet, hogy igen hamar azt tapasztaljuk: mindennek igen sokáig semmi jele az alkotói korpuszban. A Magyar Tudományos Művek Tára szerint Havasréti József első tanulmánya 1995-ben jelent meg – e sorok írója abban az évben született – az *Irodalomtörténeti Közlemények* azévi 5-ös, 6-os dupla számában. Az írás pedig *Ady profétikus költészetének megítéléséről* szól (Havasréti 1995). Az egyetemet öt éve elvégző harmincegyéves fiatalember első tudományos cikke éppenséggel a második legnagyobb magyar költő életművét és recepcióját tárgyalja, ráadásul az akkor még az MTA kötelékébe tartozó Irodalomtudományi Intézet legrégebbi szaklapjában. Talán kissé kései, de nem akármilyen pályakezdés. Petőfi Sándor első zsöngéi a *Népbarát* kalendáriumban ehhez képest óvatlan özikelépések voltak.

S az ezt követő mintegy hét év tudományos termésében továbbra sincs nyoma semmilyen popzenének. Az adatbázisban találkozhatunk a Káli-medence művésztszadalmát vizsgáló antropológiai elemzéssel, Kerényi Károly munkásságát tárgyaló írással, recenzióknak álcázott Szerb Antal-tanulmányokkal és kritikák sokaságával, de a nemzetközi és hazai rockzene nagyjai egyelőre kívül esnek a szerző szemhatárán. Nehéz helyzetben van a filológus az ilyen forráshiányos időszakokkal (ti. azokkal is, amikor apadoznak a források, de most elsősorban az életrajzi források hiányára gondolunk): nem tehet mást, minthogy feltételelesen behelyezkedik abba az életrajzi sémába, hogy Havasréti József, a leendő populáriszene-kutató ezekben az években még csak *készülődött*, hogy populáriszene-kutató legyen. Bízom benne, a hatvanadik születésnap alkalmából íródott méltatások és a későbbi tudós munkák rávilágítanak majd, mi mindent csinált még ez idő tájt, de hitem szerint minden bizonnyal koncertekre is járt: füstös rockkocsmákban, fiataloktól lüktető szórakozóhelyeken, eldugott sufnikban, felistrángozott stadionokban végzett elmélyült búvárlatokat az eljövendő pop-rocktörténeti munkákhoz; a hangbeállítás előtti órákat pedig lemeztúrással töltötte.

Az első pop-rockzenei témákat (is) érintő publikáció Havasréti József pályáján egy kezdeményező erejű tanulmánykötet. A K. Horváth Zsolttal társszerkesztett, a pécsi Kommunikációs Tanszék és az Artpool gondozásában megjelent *Avantgárd, underground, alternatív: Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon* című szerény kivitelű kiadvány már-már „kultkönyvnek” mondható a kulturális ellenállással, a nyolcvanas évekbeli underground zenével, az avantgárd és a populáris szintér összekapcsolódásaival és hasonló lila, elvont dolgokkal foglalkozók számára (Havasréti és K. Horváth 2004). Ezt onnan tudom, hogy évekkkel ezelőtt kedves szegedi barátom révén jutott el hozzám egy velem egykorú egyetemista lány szenvedélyes óhaja, hogy szerezzem meg neki – vagy legalábbis fotózzam be – a könyvet, amiről már annyit hallott, de amit sehol nem talál, s amelyre okvetlenül szüksége van a Molnár Gergely-életmű és a Petri-költészet párhuzamait vizsgáló tudományos diákköri dolgozatához. A magam részéről viszonylag későn, a 2010-es évek vége felé olvastam végig tüzetesebben a könyv egy megfáradt példányát a pécsi Tudásközpontban: bár ismertem belőle egy-egy másutt is részben vagy egészben megjelent tanulmányt, meghatározó élményem, hogy a kötet egyik írásában találkoztam először az 1985 áprilisában bemutatott *Itt élned, halnod kell* című zenés történelmi játék címével (Tóth G. Péter); egy további tanulmány pedig azzal

szembesített, hogy 15 évvel korábban valaki más már megírta a Fonográf együttesről azt, amit én akartam, ráadásul jobban (Gavra Gábor). Mindenesetre gyűjtő erejű találkozás volt. Ez a két példa is mutatja, hogy a kötet alapját nyújtó pécsi konferencián, majd pedig a tanulmánykötetben a hetvenes-nyolcvanas évek magyar zenei kultúrájának igen széles palettája mutatkozott meg, a radikálisabb underground előadóktól a népfrontos kádárista giccsig. A tanulmánykötet be is írta magát a magyarországi szubkultúra- és pop-rockzene-kutatás történetébe; döbbenetes, de olyan időket éltünk, hogy még a *Magyar Narancs* is közölt recenziót erről a szerény megjelenésű pécsi kiadványról (igaz, Keresztesi Jóska volt a szerző [Keresztesi 2004]); s a kötet tanulmányaira utaló hivatkozásokat is megtaláljuk a későbbi mértékadó szakmunkákban. A 2000-es években úgy tűnhetett, hogy a populáris kultúrával való intézményes foglalkozás egyik zászlóshajója Pécs – e sorok írója szeretné azt hinni, hogy bizonyos értelemben még most is az –, s ebben nagy szerepe volt Havasréti Józsefnek.

Nem véletlen, hogy ezen az egyetem készült el 2004-ben, s jelent meg két év múlva könyvalakban egy disszertáció, amely a kulturális ellenállás formáit vizsgálta a 70-es, 80-as évek magyar neoavantgárd kultúrájában (Havasréti 2006). Az utóbbi pár évben akárhányszor újraolvastam az *Alternatív regiszterek* egynémely fejezetét, mindig azt tapasztaltam, hogy a könyv rendkívül „jól öregedett”, ahogy a fiatalok mondanák. Áttekinthető és világos gondolatmenetet eredményez a több fejezetre osztott nagy elméleti egység és az ezt követő esettanulmányok (hasonló terjedelmű) laza láncolata, azt tükrözve, hogy a könyv szerzőjének irigylésre méltó „rend van a fejében”. Havasréti egyéni stílusa pedig a legjobban használható, informatív, mégis tömör, precíz definíciókkal élő, de gyakran szórakoztató szakkönyvek közé emeli a művet, viszonylag speciális és behatárolt tárgya ellenére. Az *Alternatív regiszterek* utóélete is azt mutatja, hogy a kötet észrevétlenül, mintegy természetszerűleg vált „alappművé”: az elméleti-történeti-fogalomtisztázó fejezeteket orra-szájba hivatkozzák a kulturális ellenállással kacérkodó bölcsész szakdolgozók és felületes tanulmányok szerzői; ám a Molnár Gergely munkálkodását, a Fölőspéldány-csoport működését és a *Lélegzet* című élő folyóirat történetét tárgyaló elemzések is rendre-sorra felbukkannak a neoavantgárddal foglalkozó ínyencek írásaiban. (Rövid kitérő a kötet áttekinthető szerkezete kapcsán: még nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani, de közvetett források alapján valószínűsíthető, hogy az *Alternatív regiszterek* című kötet szerzője azonos a szintén 2006-ban napvilágot látott *Tudományos írásmű* című egyetemi segédkönyv [Havasréti 2006a] szerzőjével, akit talányos módon szintén Havasréti Józsefnek hívnak. Megfelelő forrásbázis híján nehéz megvonni az *igazolható* vagy csak *valószínűsíthető* állítások mérlegét, mindenesetre, ha igazolást nyer, hogy a két Havasréti egyazon személy, akkor a 2006-os évet a pályakép egyik legtermékenyebb periódusaként könyvelhetjük el.)

Az ezutáni évek termését nézve jól látható, hogy Havasréti ezt követően is meglehetősen munkálkodást fejtett ki a szubkultúrákutató területén, s a magyarországi neoavantgárd művészeti mozgások egyik legavatottabb kutatója lett. Sok-sok tanulmány, alkalmi írás mellett utóbbi területtel való elmélyült foglalkozásának eredményei összegződtek *Széteső dichotómiák* című 2009-es kötetében (Havasréti 2009). Ahogy a hazai neoavantgárd kutatásában is akadt néhány elkötelezett társa, követője és/vagy távoli tisztelője, a populáris zene hazai tanulmányozásában is jelentős tehetséggondozási, tudományszervezői

tevékenységet fejtett ki. A populáris zene akadémiai kutatása meglepő módon intézményes keretek között működhetett a szocializmusban, azonban a rendszerváltást követően – az MTA Zenetudományi Intézet zeneszociológiai osztályának elkapálása után¹ – a populáris műfajok, stílusok vizsgálatára irányuló kutatói érdeklődés sokáig csak néhány elszánt bölcész és szociológus szívügye volt Magyarországon. (Szerencsére ma már ez nem egészen van így, a BME Szociológia és Kommunikáció Tanszékén, az ELTE Művészetelméleti Intézetében és a BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Zenei Archívumában a populáris zenei kutatásoknak szervezettebb műhelyei alakultak.) Ilyen viszonyok között a személyes karizma és a lelkesedés minden bizonnyal intézményt pótolta. Nem véletlen, a 2000-es évek sporadikusan szerveződő, szemináriumi csoportokra szorítkozó hazai popzenekutatásának több fontos figurája – Vályi Gábor, Guld Ádám, Tófalvy Tamás – dolgozott együtt Havasréti Józseffel és/vagy tanult tőle. E kutatási vonulat elsősorban az angolszász kritikai kultúrakutatás (a 90-es évek óta részben már magyarul is hozzáférhető) eredményeiből inspirálódott,² kevésbé jellemezte a régebbi, Maróthy János–Vitányi Iván-féle zeneesztétikai és -szociológiai nézőpont, sokkal inkább antropológiai megközelítésű vizsgálódások, problémaközpontú elemzések jellemzik a diszciplína ezen időszakát, jól elkülönülve a nyolcvanas évekből öröklött régivágású „rockzenei újságírás” beszédmódjától. Ugyanakkor érdemes látni, hogy Havasréti József írásai már ekkor, a 2000-es években magukban hordozták a hazai populáriszene-kutatás tudatosodásának néhány mozzanatát. Sebők János 2002-es *Rock a vasfüggöny mögött – Hatalom és ifjúsági zene* című kötetéről írott recenziójában például számot vet a hagyományos rockzenei újságírás esélyeivel, és a kultúratudományos megismeréshez való viszonyával. A *Jelenkor* 2003-as nyári duplaszámában megjelent recenzióban efféle sodró erejű mondatok olvashatók:

A könyv műfaji és stílári szempontból is végiggondolatlan, krónika, dokumentumközlés, tényfeltárás, némi politizálás keveredik benne a hazai rockújságírás jellegzetes hagyományai-val. A vizsgált kulturális közeg és a szerző szövege azonos diskurzusban helyezkedik el, nyelvhasználatát az általa vizsgált jelenség uralja (jellegzetes szójátékok, célozgatás, fésületlenség, sok közhelyes metafora) – a tudományos írásmű attribútumaival való ellátottság ellenére is saját rutinjára hagyatkozó, fárasztóan önmagából építkező újságírói próza ez. Mindemellett túlságosan is emlékeztet néhány, a rendszerváltás után gyorsan devalválódott könyvpiaci formára: az elmúlt rendszer felett gyorsan ítélkező, a szenzációs, korábban nyilvánosságra nem hozható információkat, dokumentumokat lazán összefércelő, az önmagukért beszélő szövegek prezentációján alapuló félig történetírói, félig újságírói vállalkozásokra is (Havasréti 2003: 833).

Vagy kicsivel odébb:

A könyv helyenként a Jó és a Rossz mitologikus párharcává alakul át, ennek megfelelő leegyszerűsítésekkel: a rossz szerepében Erdős Péter, a jó szerepében pedig a progresszív magyar popkultúra, illetve Sebők János található – viszont az olvasó a „hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban” címszó alatt nem biztos, hogy elsősorban erre kíváncsi (Havasréti 2003: 833).

1 Mindehhez lásd Ignác Ádám monográfiájának vonatkozó fejezeit: Ignác (2020): 21–43, 299–318.

2 A kritikai kultúrakutatás alapszövegeiből több válogatás is megjelent a *Replika* folyóirat tematikus számaiban, lásd: *Replika* 17–18 (1995); 23–24 (1996); 52 (2005). Havasréti József összefoglalása a kritikai kultúrakutatás hazai eredményeiről: Havasréti (2005).

Majd pedig a nemzedéki zene „értékteremtő” voltával kapcsolatos *common sense* felfogás bírálata során felhívja a figyelmet arra is, hogy a Sebők János (és a hozzá hasonló) által érvényesített stílus- és műfajtörténeti perspektíva miképp stigmatizálta „a hangszerelesbeli, stúdiótechnikai és ritmikai újítások sorát eredményező” *funk* zenét és a diszkót. Mint írja, a Kádár-korszak nemzedéki emlékezetben is kanonizálódott rockzenéje és a rockközpontú domináns narratíva „nem képez kontinuitást a kortárs zenét meghatározó, digitális technikán, zenei idézeteken, műfaj- és stíluskeveredésen alapuló törekvésekkel”. Így, az utóbbi években még inkább érzékelhetően, „a hangszereles és a zenei rendezés felértékelődésének köszönhetően [...] [2003] sokkal nagyobb elismerésnek örvendhet a megvetett táncdal, így Szécsi Pál, Máté Péter, Cserháti Zsuzsa életműve, mint az egykori gigászok, mondjuk az Illés, az Omega vagy a Piramis együttes dalai” (Havasréti 2003: 834).

Havasréti e bírálat keretében megfogalmazott meglátásai, ha nem is voltak vátesziek, legalábbis üdvözlendő nézőpont-finomítássá értek a 2010-es, ’20-as évek populáris zenei kutatásaiban. Jóllehet a mai napig „megírásra vár a hazai szocialista popzene gazdaságtörténete”, ahogy fogalmaz fent idézett cikkében, ugyanakkor néhány elkötelezett kutató révén, a nemzetközi trendekkel is szinkronizálódva, önálló kutatási területté izmosodott a populáris zene szociológiai meghatározottságainak, gazdasági háttérének tanulmányozása, a zeneiparként felfogott zenei élet globális és lokális mechanizmusainak feltárása (lásd: Tófalvy 2017; Barna és Tófalvy 2020; Havas 2022). Másfelől látnivaló, hogy a hazai populáriszene-kutatás elsőként a rendszerrel szembeszegülő marginalizált csoportok, rétegtudatú zenei megmozdulások (jellemzően az új hullám, az underground és a neoavantgárd művészeti színtérrel kapcsolatban álló törekvések) területén ért el jelentős eredményeket³ – Havasréti írásából ugyanakkor kiolvasható a szocialista rendszer gazdasági, társadalmi és kultúrpolitikai szisztémájával legalábbis közömbös (vagy adott esetben derűs) viszonyt kialakító, egykoron szélesebb körben népszerű vonulatokra, stílusokra és előadókra irányuló újfajta érdeklődés is.

Erről tanúskodnak későbbi angol és magyar nyelvű publikációi a hazai *funk*, illetve diszkózene műfaji-stiláris törekvéseiről (Havasréti 2017, 2017a, 2018), valamint hiánypótló tanulmánya a magyar *space rock* irányzatáról (Havasréti 2020), amelyek nemrégiben egy koncepciózus tanulmánykötet részeként is megjelentek (Havasréti 2024).⁴ Jóllehet a populáris zene hazai kutatóit eltérő mértékben jellemzi a népszerű zenei produktumok szélesebb körére érzékeny műfaji pluralizmus és esztétikai felülemelkedettség, „a Kádár rendszer popzenéje” szintagmával illetett jelenségcsoport megismerését hasonló szellemben gazdagították – természetesen a teljesség igénye nélkül elősorolva – K. Horváth Zsolt nyugatőrülettel és a pol-beattal kapcsolatos írásai (K. Horváth 2010, 2015), Hammer Ferenc retró-tanulmánya (Hammer 2017), vagy épp Ignác Ádámnak a szovjet–magyar zenei transzferekről szóló elemzése (Ignác 2020a, 2024). Egy efféle plurális szemléleti keretben egyszerre lehetnek izgalmasak a háttérbe szorított art punk világnézeti-politikai aspektusai, a „régóta táncdalos” előadók szociológiai vonatkozásai, vagy épp az Omega *Time Robber* (1976) című albumának stiláris megoldásai.

3 Mindehhez lásd Hammer Ferenc reflexióit: Hammer (2017: 282–283).

4 A *funk*ról és a diszkóról szóló írások előzményének tekinthető az a beszélgetéssorozat, amelyet Horváth Gergely készített Havasréti Józseffel a Petőfi Rádió *Kultúrfitnessz* című műsorában 2013 őszén. Vö.: Havasréti (2024: 7).

Ugyanakkor azt sem szabad eltagadni, hogy Havasréti kritikus észrevételei, melyeket a „rocktörténet” író Sebők Jánossal (s tágabban: a rockzenei újságírás és a tudományos megközelítés viszonyával) kapcsolatban fogalmazott meg, ma sem vesztek az érvényükből. A Sebők–Jávorszky-féle magyar rocktörténet javított-bővített kötetei lényegében továbbbörökítették a hazai pop-rockzenéről szóló, már jóval a rendszerváltás előtt kialakított narratívákat, illetve az azóta megjelent pop-rocktörténeti könyvek (emlékező és interjúkötetek, a Hangfoglaló Program keretében készült reprezentatív konferenciakiadványok stb.) egy része is hasonló, avitt szemlélet keretében fogant, vagy épp a tudományosság és a rajongói kultúra beszédmódjai között ragadt.⁵ Bár a populáris zene hazai tudományos kutatóinak döntő többsége nem diszponál állami költségvetésből származó kutatási és „disszeminációs” összegek fölött, vannak helyek, ahol sok-sok erőforrást áldoznak ilyen és ehhez hasonló, a magyar rockzene immár 60-70 éves történetét öblögető tudományos ismeretterjesztő (vagy annak álcázott) kiadványok népszerűsítésére.

Ha már kutatási pénzek és szimbolikus térfoglalás: szívesen beszámolnék arról, hogy Havasréti József milyen hősies elszántsággal vezetett pop-rockzenei témájú, évtizedekig tartó OTKA-kutatást, Lendület-kutatócsoportot és Tématerületi Kiválósági Pályázatot, és hogyan alapította meg az idő egy pontján a nyugati világ (de legalábbis Közép-Európa) legelőremutatóbb és legnemzetközibb, úttörő jelentőségű doktori programját Pécsen, „A populáris zene kutatása az ezredfordulón” címmel, ennek azonban semmilyen nyomát nem találtam az életrajzi források között.⁶ Tudom, korunkban nem divatozik az alkotáslélektani megközelítés és az impresszionista kritika, de a feltárt forrásokból úgy tűnik: Havasrétit egyáltalán nem is érdekelte ilyesmi. Kevésbé hiszem, hogy a kritikai elméletek számára egyre divatosabb nosztalgia-diskurzus okán írt volna tanulmányt a magyar pop-rockzene kulturális emlékezetéről (Havasréti 2020), és azt sem gondolom, hogy a nemzetköziesítési harcban jól csengő „adaptáció”, „transzformáció”, „intertextualitás” jelszavakat követve adta a fejét arra, hogy angol nyelvű elemzést írjon a P. Mobil együttes *És?* (2019) című lemezéről (Havasréti 2023) – talán csak ezek a kérdések érdekelték. S talán a túlzott irányzatosság, az ambiciózus tudósokra jellemző önimádát és az indoktrinált iskolaépítés hiánya is oka lehet, hogy a populáris zene magyar kutatói – akik egyébként kényelmesen elférnek egy kocsmasztalnál, ámbár ritkán ülnek össze – tulajdonképpen mind jó viszonyt ápolnak Havasréti Józseffel. Mint említettem, a populáris zene kutatásának, ha nincsenek is intézményei, van néhány műhelye, ahol egy-egy maroknyi ember – néhány kiugrott irodalomtörténész, elferdült ízlésű filozófus, multinál dolgozó hobbitársadalomtudós és egy-egy hetven fölötti esztéta – alkalmanként megpróbál úgy tenni, mintha volna még értelme szót érteni egymással, s néha sikerül is. Akárhogyis, az

5 Egy nem egészen magától értetődő példára utalva: Koszits Attila *Pécs Underground '80* című könyvéről (2020) írott bírálatában Havasréti – a nyolcvanas évekbeli összeművészeti underground törekvéseknek széles (történeti, fogalmi, filológiai stb.) kontextust adva – a populáris zene kutatásának, archiválásának módszertani esélyeiről is megfogalmaz reflexiókat (a korábban idézett 2003-as recenzióhoz egészen hasonló módon). Lásd: Havasréti (2021).

6 Havasréti pop-rockzene iránti kutatói érdeklődése azonban egy alternatív oktatási modell részeként mégis intézményesülni tudott a Pécsi Tudományegyetemen: az 2012-ben elindult Zenélő Egyetem (ZEN) révén, melynek képzési kínálata a populáris zenei élet változatos területeit (zeneipar, zenei menedzsment, stúdiótechnika, dalszerzés stb.) öleli föl, zeneiparban tevékenykedő előadók, szakemberek és populáris zenével foglalkozó kutatók bevonásával. A ZEN elindításában, a kurzuskínálat egyetemi akkreditációjában – Beck Zoltán és Koncz Balázs mellett – Havasréti József is jelentős részt vállalt.

ilyen alkalmakkor a magyar populáriszene-kutatók közössége, e nem túl nagy alaptőkével rendelkező részvénytársaság minden külső és belső tagja megragadja az alkalmat, hogy – mint a mohamedán a maga Mekkáját – fölkeresse Havasréti Józsefet pécsi nyugalmában, vagy valahol a Terézvárosban, esetleg a NemdeBár nevű italkimérés söröskriglizei közelében, vagy csak egy szimpla Facebook üzenet formájában, valamiféle jóváhagyást vagy felhatalmazást várva az eljövendő sátoros ünnephez.

Írásom végére érve szeretnék utalni egy további irányra, amely a kultúrakutatói pálya legutóbbi szakaszában néhány újabb tanulmány és egy újfajta szerepkör keretei között bontakozott ki: Havasréti József 2021 őszén (Szijártó Zsolttal és Doboviczki Attilával közösen) kurátora volt a pécsi Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék kiállítóterében megrendezett *DOZSO az új hullám évtizedében* című kiállításnak, amely a Doktor Sándor Zsolnay Művelődési Központ nyolcvanas évekbeli alternatív kulturális szerepét kívánta bemutatni.⁷ Az egyszerű kivitelű, mégis látványos és adatgazdag kiállításban, a stílusosan megszövegezett táblaképek sokaságán a figyelmes szemlélő számára feltűnhettek a Havasréti-írásokból ismert kutatási irányok, motívumok, sajátos művészeti miliók és a lokális-regionális identitás összekapcsolódásai: az alternatív kultúra, új hullám, underground, populáris zenei színtér iránti érdeklődésen óhatatlanul átütnek a világra eszmélés helyi színei, a 70-es, 80-as években eltöltött fiatalkor pécsi emlékei. Mindez azonban már túlmutat írásom, e régivágású pályakép keretein, így csupán javaslatot teszek a következő évforduló szervezőinek egy „Havasréti József és Pécs” című ülésszak tető alá hozatalához is.

Isten éltesse Havasréti Jóskát!

Hivatkozott irodalom

- Barna, Emília és Tófalvy Tamás (szerk.) (2020): *Popular Music, Technology, and the Changing Media Ecosystem. From Cassettes to Stream*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Hammer Ferenc (2017): A dalok ugyanazok maradnak. A retró kultúrpolitikai szerkezetei a magyar popzenében. In *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 282–296.
- Havas, Ádám (2022): *The Genesis and Structure of the Hungarian Jazz Diaspora*. Routledge.
- Havasréti József (1995): Ady prófétikus költészetének megítéléséről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 99(5–6): 612–630.
- Havasréti József (2003): Széljegyzetek Sebők János könyvéhez. *Jelenkor* 46(7–8): 831–834.
- Havasréti József (2005): A kaleidoszkópon kívül/belül: a kritikai kultúrakutatás Magyarországon. *Helikon* 51(1–2): 149–164.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Budapest: Typotex.
- Havasréti József (2006a): *Tudományos írásmű*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Havasréti József (2009): *Széteső dichotómiák. Színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban*. Budapest: Gondolat.
- Havasréti József (2017a): A funk Magyarországon. In *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 238–259.
- Havasréti József (2018): Csak a zene? (Széljegyzetek a magyar diszkózene történetéhez). In *Színkép, hangkép, összkép. Írások elméletéről és gyakorlatról*. Virág Zoltán (szerk.). Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 237–253.
- Havasréti József (2020): Időablók. A space rock mint a hetvenes évek magyar pop/rock zenéjének egyik meghatározó paradigmája. *Replika* 115–116: 205–222. DOI: <https://doi.org/10.32564/115-116.9>

⁷ A kiállítás koncepciójáról lásd K. Horváth Zsolt megnyitóbeszédét: K. Horváth (2021); a nyolcvanas évekbeli Pécs undergroundjáról pedig Havasréti József újabb írásait: Havaséti (2020b, 2023a).

- Havasréti József (2020a): A magyar pop-rock zene kulturális emlékezetéről. In *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 413–431.
- Havasréti József (2020b): Pécs az „új hullám”, évtizedében: a nyolcvanas évek. *Médiakutató* 21(1): 115–122.
- Havasréti József (2021): Lokális minták a magyar új hullámban. *Jelenkor* 64(1): 113–120.
- Havasréti József (2023a): A DOZSO az „új hullám” évtizedében. A Doktor Sándor – Zsolnay Vilmos Művelődési Ház a nyolcvanas évek alternatív kulturális mozgásaiban. In *Pécs-Baranya évszázadai 2*. Weber Adrienn és Csibi Norbert (szerk.). Pécs: Csorba Győző Könyvtár–Pécs Története Alapítvány, 75–86.
- Havasréti József (2024): *Csak a zene? Műfajok, stílusok, ideológiák a magyar pop-rock zene történetében*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Havasréti József és K. Horváth Zsolt (szerk.) (2003): *Avantgárd: underground: alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikáció- és Média-tudományi Tanszék–Artpool.
- Havasréti, József (2017): “Nothing but the Music ...”: The History of Hungarian Funk Music. In *Made in Hungary. Studies in Popular Music*. Barna, Emília és Tófalvy, Tamás (szerk.). London: Routledge, 87–96.
- Havasréti, József (2023): Appropriation and Reinterpretation. Comments on P. Mobil’s Cover Album És? In *Translation, Adaptation, and Intertextuality in Hungarian Popular Music*. Ignác, Ádám (szerk.). Berlin: Peter Lang, 109–128.
- Ignác Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Ignác Ádám (2021a): A feldolgozások helye a magyar populáris zene történetében. A szovjetizált tánczenétől a koppintós zenekarokig. In *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 191–217.
- Ignác Ádám (2024): A latin-amerikai populáris zene útjai a kádári Magyarországon. In *Zenetörténetek Közép-Európából. Tanulmányok a Zenetudományi Tanszék vonzásköréből*. Péteri Lóránt, Fazekas Gergely és Vikárius László (szerk.). Pécs: Kronosz, 300–322.
- K. Horváth Zsolt (2010): Ex occidente lux. Occidentalizmus az 1970-es évek magyar társadalmi képzetében. *Korunk* 2010(7): 96–101.
- K. Horváth Zsolt (2015): Brit szellem és külvárosi dzsunglaság. A Nyugat-kép felhajtóereje a magyar populáris zene korai történetében. In *Műfajok, stílusok, szubkulturák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 107–122.
- K. Horváth Zsolt (2021): Belül tágasabb. *Jelenkor Online*, 2021. 10. 08., <https://www.jelenkor.net/visszhang/2247/belul-tagasabb> (utolsó letöltés: 2024. 06. 03.).
- Keresztesi József (2004): Egy kalandot őriz a formalin. *Magyar Narancs*, 2004. 01. 22., https://magyarnarancs.hu/zene2/konyv_egy_kalandot_oriz_a_formalin_avantgard_underground_alternativ_popzene_muveszet_es_szubkulturalis_nyilvanossag_magyarorszagon-56399 (utolsó letöltés: 2024. 06. 03.).
- Keresztesi József (2024): A kritikus neve. Néhány szó Havasréti József kritikus praxisáról. *Jelenkor* 67(6): 675–679.
- Kiss Tibor Noé (2024): Milyen szépek ezek a Mitsubishi-terepjárók. *Jelenkor Online*, 2024. 04. 12., <https://www.jelenkor.net/hirek/3191/milyen-szepek-ezek-a-mitsubishi-terepjarok> (utolsó letöltés: 2024. 06. 10.).
- Sebők János (2002): *Rock a vasfüggöny mögött – Hatalom és ifjúsági zene*. Budapest: GM & Társai Kiadó.
- Tófalvy Tamás (2017): *Túl a szubkulturán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet*. Miskolc: Szépmesterek Alapítvány.

Radnai Dániel Szabolcs

irodalomtörténész, kritikus, doktorjelölt, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs)

Replikázás

Rácz József

Hozzászólás

Báthly Ágnes és Lengyel Zoltán

Farmakológiai biopolitikák című írásához

Pszichiáterként és a szóban forgó cikk lektoraként nehéz elmennem Báthly Ágnes és Lengyel Zoltán *Farmakológiai biopolitikák. 1. rész. A lélek vegyészete* című írásának megjelenése mellett (Báthly és Lengyel 2023). A cikk kéziratát két körben lektoráltam, azonban lektori javaslataim nagyobb része nem változtatott a szöveg egyes jelentős megfogalmazásain. Ebben a hozzászólásomban ezekkel szeretnék foglalkozni, mert szerintem súlyos, tudományosan nem elfogadható állításokról van szó.

A két lektori véleményemben a *Neurokémiai szelfek – a biomedikális modell és a neurofarmakológia biohatalmi aspektusai, A biomedikális modell válsága és a pszichedelikus terápiákban rejlő paradigmaváltó potenciál* és a *Konklúzió* fejezetekkel foglalkoztam. Jelen írásomban a cikk néhány állítását vizsgálom meg, amelyeket a leginkább félrevezetőnek tartok. Ehhez a két lektori véleményemből hozok példákat. Az idézetek kiragadottaknak tűnhetnek, de itt a két, hosszabb lektori véleményemből emeltem ki részleteket.

1. Alapvetően vitatkoztam a szerzők állításával: „mai napig nem bizonyította be senki például az SSRI (szerotonin visszavétel gátló) antidepresszánsként használt gyógyszerek hatékonyságát sem (Rose 1996, 2003; Rose és Abi-Rasched 2014; Murray 2006, 2009; Kirsch et al. 2002; Moncrieff és Kirsch 2005; Moncrieff et al. 2022)” (Báthly és Lengyel 2023: 21).

A két lektori véleményemben ezt a megállapítást igyekeztem cáfolni. A cáfolathoz több oldalról közelítettem. Az egyik konkrétabb, szaktudományos érv, a másik általánosabb, inkább metodológiai érvelés.

A szaktudományos érv, hogy a szerzők – többszöri javaslatom ellenére – sem vették be a cikkükbe Cipriani és mtsai (2018) munkáját.

Idézek a lektori véleményemből:

Cipriani és mtsai (2018) szisztematikus irodalomáttekintése és metaanalízise – többek között - bizonyítja, hogy az antidepresszánsok hatásosak. Ebben a metaanalízisben 21 antidepresszáns hatását vizsgálták RCT¹ elrendezésben. 28 552 tanulmányt tekintettek át, amiből végül 522 RCT vizsgálatból számoltak hatáserősséget. Ez összesen 116 477 résztvevőt érintett. A gyógyszerek hatása mindenhol meghaladta a placebót.

A metodológiai érvelésem így nézett ki – ez az érvelés már túlmutathat azon, hogy az antidepresszánsok hatásosak vagy sem:

A szakterület körülhatárolása – mármint a neuropszichofarmakológia - azért fontos, mert ez a terület a bölcsészettudományokétól eltérő szakirodalmi hivatkozás kezelést kíván. Ha egyes gyógyszerek hatását, a hatás erősségét vizsgáljuk, akkor az adott szakterület tudományosság kritériumait kell elfogadnunk.

Ez a gyakorlatban három dolgot jelent: neuropszichofarmakológiai lapok idézését, a lehető legfrissebb közlemények szemlélését, valamint szisztematikus irodalmi összefoglalókra és metaanalízisekre történő hivatkozásokat.

A tudományterület sajátosságai miatt egy 10, 20, 30 évvel ezelőtti eredmény közlése ma már semmit sem jelent. Pontosabban, azt jelenti, hogy 10, 20, 30 évvel ezelőtt hol tartott a tudomány, milyen viták voltak. Tudománytörténeti tény lehet, hogy a sok negatív és a sok pozitív eredmény, a viták mellett is megkapták a tanulmányban emlegetett antidepresszánsok a forgalmazási engedélyt. De ma már ezek a tanulmányok nem érvényesek, hiszen újabb szerek, újabb kutatási elrendezések és statisztikai módszerek jelentek meg, melyek mellett a régebbi kutatások – a gyógyszerek ma mért hatásosságát tekintve – érvénytelenné² váltak. A szaktudományos konszenzus szerint egy-egy gyógyszer – vagy más terápiás eszköz – hatásának megítélésében a randomizált kontrollált vizsgálatokat (randomized controlled trial, RCT) összegző szisztematikus irodalmi összefoglalók és az azok alapján számolt metaanalízisek a döntők. A szisztematikus irodalmi összegzésnek megvannak a szigorú szabályai (az irodalomkeresés minden lépését be kell mutatni) és a metaanalízis során végzett számolásnak is. A bizonyítékokon alapuló orvostudomány – mely ezeket a módszereket használja - éppen azért jött létre, hogy a szakemberek egyéni megfigyeléseit, egyéni tapasztalatokból építkező véleményét alátámassza vagy megcáfolja. Tehát akkor lehetne cáfolni az antidepresszánsok hatásosságát, ha RCT-kben, illetve szisztematikus szakirodalmi összefoglalókban és metaanalízisekben az derülne ki, hogy a placebo kontrollal azonos hatású szerekről van szó.

1 Randomizált kontrollált vizsgálat

2 Valójában nem érvénytelenné, csak az újabb kutatások újabb eredményeket hoztak, így a korábbi kutatások érvényességi köre csökkent.

Egy másik észrevétel az idézett lapokra vonatkozik. Egy *Journal of Mental Health Counselling* vagy *History of the Human Sciences* lapban közölt tanulmánytól nem várhatjuk el, hogy neuropszichofarmakológiai témákban jártas vagy up-to-date legyen. A scimago adatbázisában 275 farmakológiai lap szerepel, közülük kellene választani.

A konklúzióm az idézett szöveggel kapcsolatban ez volt: „... sem a cikkek „frissessége” (az egy 2022-t kivéve), sem pedig a közlő lapok tudományterülete nem alkalmas arra, hogy ilyen következtetést tegyünk (egy farmakológiai lap szerzőjétől sem várunk érvényes filozófiai eszmefuttatásokat)”.

2. A gyógyszerek hatásvizsgálatával kapcsolatban elsöre érvényesnek tündek azok a tanulmányok, amik Ioannidis munkásságához köthetők:

Visszakanyarodva az SSRI antidepresszánsokhoz, nevezetes John Ioannidis (2008) epidemiológus 15 éve publikált, hasonló eredményt felmutató metaanalízise ezek hatástani vizsgálatairól, amely az akkor elérhető kismintás vizsgálatokat értékelte ki a fentiekkel megegyező eredménnyel. Azért is fontos ezt itt megemlítenünk, mert beleillik abba a jelenségbe, amit ő replikációs krízisnek nevezett el tudományban, és robbantotta a bombát, miszerint a legtöbb tudományos kutatás elsősorban az orvostudományban és a pszi-tudományokban rosszul tervezett és módszertanilag hibás, ezért nem is replikálható, tehát nem is állja ki a tudományosság arany sztenderdjét (Ioannidis 2005; Ioannidis és Szűcs 2017) (Básthly és Lengyel 2023: 21).

Első lektori véleményemben ezt írtam erről: „Ahogy a szerző is megjegyzi, ez egy 15 évvel ezelőtt közreadott írás, általában a tudományos kutatási elrendezések problémáiról. Remélhetőleg, az azóta eltelt időszakban tanácsait a jelen időszak szerzői megfogadták (erről nem tudok többet)”.

A második lektori véleményemben ezt kiegészítettem: „Ioannidis kritikái általános észrevételeket tartalmaznak, egy konkrét metaanalízisre nézve nehezen értelmezhetők.”

Ekkor, a második lektori vélemény írásakor: „Csak most vettem észre, hogy a Cipriani és mtsai (2018) által jegyzett, az egyes antidepresszáns gyógyszerek szisztematikus irodalomkutatáson és metaanalízisen alapuló tanulmányának Ioannidis is társszerzője. Vélhetően, ha társszerző, akkor érvényesíti kritikáját ezzel a konkrét kutatással kapcsolatban is.” Ez számomra Ioannidis kritikáját „kioltja”, ahogy az idézett szakasz utolsó mondatában erre utaltam.

3. A szerzők az antidepresszánsok mellett az antipszichotikumok hatásosságát is kétségbe vonják:

Sőt a skizofrénia kezelésében, illetve azon állapot esetében, amelyet a pszichiátria pszichózisnak nevez, és amelynél az antipszichotikumok használata bevett gyakorlat, valójában azoknál pácienseknél volt gyorsabban megfigyelhető felépülés és ritkább a visszaesés, ahol ezen készítménycsoportot nem használták (Carpenter 1977; Rappaport 1978; Matthews 1979; Bola 2003; Whitaker 2004). A pszichózisból is egyébként önmagától, gyógyszerezés nélkül is „visszatér” vagy „felébred” a páciensek nagy része és ez utóbbi egybevág Laing megfigyeléseivel is (Bola és Mosher 2002, 2005; Laing 1967) (Básthly és Lengyel 2023: 21).

Lektori véleményemben ismét utaltam a hivatkozott cikkek „korosságára” (1967, 1977, 1978, 1979, a 2000-es évek eleje). Idézet: „Smith és mtsai (2019) metaanalízisére a neuroleptikumok (antipszichotikumok) hatásosságát illetően, illetve Wagner és mtsai (2021) metaanalízisére, ahol egy gyógyszer (clozapine) hatásosságát vizsgálták 112 vizsgálat alapján. Mindenhol hatásról számoltak be”.

Megjegyeztem még azt is, hogy „Minden tisztelem Laing-é, de ő – ahogyan a szerző[k] helyesen fogalmaz[nak] – megfigyeléseket végzett és nem randomizált kontrollált (RCT) kutatásokat.”

Mindezek az állítások a Konklúzióban már „tényként” jelennek meg: „Kizárólag tudományos szempontból nézve meghaladottaknak vagy diszfunkcionálisnak tűnhetnek elemzésünk szerint a jelenleg rendelkezésre álló intézmények és eszközök, legyen az a DSM vagy jelenleg használatban lévő neurofarmakológiai készítmények” (Báthly és Lengyel 2023: 35). Mint láttuk, ezt az állítást a szerzők nem igazolták.

4. Van a szerzőknek egy mondata, ami viszont több állításukat zárójelbe teszi: „A mentális zavarok (legalábbis enyhébb formáik biztosan) sokdimenziós konstrukciók, amelyek a szubjektifikáció politikai ökonómiájában keletkeznek” (Báthly és Lengyel 2023: 27). Az első lektori véleményemben így értékelttem ezt a mondatot:

A mondat első része lehet a tanulmány egyik kulcsmondata: az enyhébb formák. Mi történik a súlyosabb formákkal? Gyógyszerek hiányában a lekötözés és a hidegvizes „kúra” marad. Ha enyhébb esetekről van szó, akkor a súlyos esetektől való elhatárolás problémás lehet, és talán ez az elhatárolás érdemelne nagyobb figyelmet. Végül is, eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy az emberi szenvedés milyen formáit tartjuk pszichiátriai zavarnak, és mikor gondoljuk úgy, hogy ezeket gyógyszerekkel kell kezelni.

5. A szerzők azonban a pszichofarmakonok hatásosságának megkérdőjelezésénél továbbmennek: „...különböző betegjogi csoportok működése, lobbitevékenysége együtt egy önfenntartó rendszert alkot, amelyben valójában nem cél ezen készítmények fogyasztóinak gyógyulása, sőt a betegségtudat fenntartásával inkább akadályozza azt a rendszer működése, állítja Murray (2009)” (Báthly és Lengyel 2023: 22). Sajnos, Murray (2009) cikkét nem tudtam elolvasni, de annak absztraktjában ezt írja: „Ebben a cikkben párhuzamot vonok a sekták indoktrinációja és a PPIC (pszichofarmakológiai ipari komplexum) technikái között, és hasonlóságokat állapítok meg a sektatagok és a fogyasztók között, akik érzékenyek arra, hogy elveszítsék identitásukat a PPIC számára”. „Állítja” tehát Murray (2009), aki a sekták működésével hozza párhuzamba a pszichiáterek és pszichológusok tevékenységét. Az „állítja” aligha csökkenti az összehasonlítás érvényességét – lehetett volna olyan szerzőket idézni, akik nem állítanak hasonlókat.

6. Még egy megjegyzés, mindkét lektori véleményemben utaltam rá, hogy a Rosenhan kísérlet valójában nem történt meg (lásd Abbot 2019 könyvreferátumát az esetet „leleplező” könyvről): „Nagy port kavartak nemcsak az ismert Rosenhan kísérlet tanulságai (Rosenhan 1977)” (Báthly és Lengyel 2023: 26). Persze, ettől az idézőjeles kísérlet hatása még jelentős lehetett.

7. A lektori véleményeimben kitértem a pszichedelikumokkal kapcsolatos fejtegetésekre is. Alapvetően üdvözöltem, hogy ezzel a kérdéskörrel is foglalkoznak a szerzők.

Azonban nagyobb reflektivitást javasoltam a pszichedelikumok kapcsán. Mint – ahogy a szerzők írják – az „őslakos népek” „törzsi tudását” és a gyógyszeripart szembeállító és az előbbieket reflektálatlanul preferáló nézettel szemben: „nem az emberi vegyész-mérnöki tevékenység alkotásai, hanem sokkal ősbibb, az emberi tevékenységtől függetlenül kialakuló és létező...” (Básthy és Lengyel 2023: 35). Fura módon, a szerzők Michel Foucault biopolitikai kérdésföltevéseinek nagy szerepet szánnak, de itt mintha megfeledeztek volna erről a kiinduló pontjukról. A minden ízében rossz és gonosz pszichofarmakológiai ipari komplexummal (benne a pszichiáterekkel és a pszichológusokkal) állítják szembe a romlatlan ősi tudást.

8. Egy másik kérdéskör lenne a szerotonin-hipotézis, aminek a szerzők lényeges szerepet tulajdonítanak az antidepresszáns szerek hatásában. A lektori véleményeimben kifejtettem, hogy önmagában ennek a cáfolata – ha az igaz is lenne – nem érintené a szerek hatásával kapcsolatos RCT-eket. Egyrészt, ha egy modell nem érvényes, egy másik modellel le lehet váltani – az orvostudomány gyógyszerfejlesztésekkel foglalkozó ágai modellekkel dolgoznak. Másrészt, számos olyan antidepresszáns van, ami nem a szerotonin-szint szabályozásán keresztül fejt ki a hatását.

Ezzel a témával nem akartam hosszabban foglalkozni. Alapvetően egyetérttem a szerzőkkel, hogy ez egy biológiai redukcionizmus – de ez az adott tudományterület sajátja, hogy modellekkel, hipotézisekkel dolgozik. A szerzők és a szerkesztő válaszából azonban úgy tűnik, hogy ezt a hipotézist, illetve ennek cáfolatát látják a legfontosabb érvnek az SSRI antidepresszánsok hatástalansága tekintetében. Eddig a szerzők és a szerkesztő válaszaival nem foglalkoztam – hiszen az olvasók ezeket nem láthatják. Most kivételt teszek. Az itt következő szakaszból csak egyesek szerepeltek a két lektori véleményemben, néhány megfogalmazással kiegészíttem a lektori véleményeim, mert a szerkesztő válasza szerint a szerotonin-hipotézis cáfolata perdöntő.

Vajon tényleg ez a helyzet? A két lektori véleményemben is utaltam a két bekezdéssel előző véleményemre: a modell esetleges cáfolata nem összemérhető a konkrét antidepresszánsokkal (köztük SSRI szerekkel) végzett metaanalízissel (Cipriani és mtsai 2018), ahol tehát nem egy elméletet teszteltek, hanem konkrét gyógyszereket, összesen több mint százezer betegen. Moncrieff és mtsai (2018) metaanalízise szerint a depressziók szerotonin hipotézise nem bizonyítható. Ezt egy nagy presztízsű lapban, a *Molecular Psychiatry*-ban tették közzé. Írásuk kétségtelenül vitát kavart (tehát egyértelmű elfogadásról nincs szó). Erre a vitára illetet volna utalni, mert a két lektori véleményemben felhívtam erre a szerző(k) figyelmét.

Vizsgáljuk meg, mit állítottak és mit vitattak a vita résztvevői a *Molecular Psychiatry* és azután más lapok hasábjain. Moncrieff és mtsai (2022) így fogalmaznak cikkük absztraktjában: A szerotonin-kutatás fő területei nem szolgáltatnak következetes bizonyítékot arra, hogy a szerotonin és a depresszió között összefüggés lenne, és nem támasztják alá azt a hipotézist, hogy a depressziót a csökkent szerotonin-aktivitás vagy -koncentráció okozza. Mik voltak a reakciók? Az első lektori véleményemben idéztem:

a Moncrieff és mtsai (2022) megállapításaival kapcsolatos kritikát. Möller és Falkai (2023) Moncrieff és mtsai (2022) szakirodalmi összefoglalására ezt a választ adták:

Elvileg képesek vagyunk az antidepresszánsok hatékonyságát függetlenül szemlélni a depresszió szerotonin elméletének érvényességétől, és egyszerűen úgy értelmezni a szerotoninszabályozás mechanizmusát mint egy kedvező konstrukciót az antidepresszáns hatás eléréséhez, nem pedig a depresszió okozati elméletének (Möller és Falkai 2023: 3).

Ugyancsak e két szerző vitatja Moncrieff és mtsai (2022) azon megállapításait, melyek az antidepresszánsok szedésére vonatkoznak (ahol a gyógyszeresedés abbahagyásáról értekeznek). Ezek már a szerzőnek az antidepresszánsok hatástalanságával kapcsolatos véleményét is érintik – bár a szerző nem javasolja, hogy a depressziós emberek ne szedjenek antidepresszánsokat (első lektori vélemény).

A második lektori véleményemben:

Moncrieff-ék egyik kritikusára hivatkoztam, a szerotonin-hipotézis cáfolata nem jelenti a szerotoninerg szerek hatásának cáfolatát. Egy további probléma forrása lehet az SSRI-k és az antidepresszánsok közötti viszony kérdése. Az antidepresszánsok közül az SSRI-k csupán az egyik típus, több más szer nem, vagy nem elsősorban a szerotonin-rendszeren keresztül hat: pl. szerotonin-norepinefrin reuptake inhibitorok (SNRI), szerotonin antagonisták és reuptake inhibitorok (SARI), noradrenerg és specifikus szerotonerg antidepresszánsok (NaSSA), norepinefrin-dopamin reuptake inhibitorok (NDRI) vagy a klasszikus triciklusos antidepresszánsok. A szerotonin-hipotézis ezekre nem, vagy csak korlátozottan érvényes – persze, a „chemical imbalance” - redukcionista - elv viszont érvényes rájuk.

Még egy mondat Moncrieff-ék metaanalíziséről: Jauhar és mtsai (2023) – [mintegy 30 szerző – teszem most hozzá] - elég sok érvet sorakoztatnak fel e metaanalízis módszertani problémáival kapcsolatban, ezért e „cáfolatot” érdemes fenntartásokkal kezelni (második lektori vélemény).

Most további érveket sorolok fel e „cáfolat” korlátozott érvényességére vonatkozóan. Jacobsen (2023) megemlíti, hogy a szerotoninhány mint ok feltevést már Depue és Spoont 1986-ban cáfolta (Depue és Spoont 1986). „Továbbá az, hogy az extracelluláris szerotoninszint növelése - például szelektív szerotonin visszavétel gátlókkal (SSRI) - kezeli a depressziót, nem jelenti azt, hogy a csökkent szerotoninszint depressziót okoz” (Jacobsen 2023: oldalszám nélkül).

Bartova és munkatársai (2022) felhívják a figyelmet arra, hogy

a bizonyítékokon alapuló ismeretek jelenlegi állása szerint a depresszió egy kiegyensúlyozatlan dinamikus rendszert képvisel, amely genetikai, epigenetikai, környezeti és stressz-érzékenységeket foglal magában, és a szerotonerg működésben és azon túl neurobiológiai változások kaszkádját indítja el.

Ezek a változások a neurotranszmisszió károsodásában, a neuroplaszticitás és a neurogenesis gyengülésében, a neurális áramkörök diszfunkciójában, a hipotalamusz-hipofízis tengely (HPA) rendellenességeiben, a fokozott gyulladásban és az érrendszeri változásokban nyilvánulnak meg, amelyekben a monoaminok, beleértve a szerotonint, a noradrenalin és a dopamint, valamint a glutamát, a GABA, a glükokortikoidok, a gyulladásos citokinek és a neurotróf faktorok, beleértve az agyi eredetű neurotróf faktort, alapvető közvetítőknél tünnek... Figyelemre méltó, hogy mindezekről az útvonalokról kimutatták, hogy integrálisan

kapcsolódnak egymáshoz, és feltételezhetően többirányú kölcsönhatásban állnak egymással a depresszió különböző fázisaiban (Bartova és mtsai 2022: oldalszám nélkül).

Végül, hogy magyar szerzőket is idézzek, Rihmer, Döme és Katona (2022) több megállapítást is tesznek, amelyekkel megkérdőjelezzük Moncrieff és mtsai (2022) állításait.

A fő koncepcionális probléma ezzel az ernyő áttekintéssel az az, hogy Moncrieff et al. nem veszik figyelembe, hogy a „depresszió” (pontosabban az MDD [major – unipoláris - depresszív zavar] ahogyan a Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders harmadik és az azt követő kiadásokban definiálták,) genetikailag heterogén betegség, biológiai, klinikai és farmakológiai szempontból. Ezek dimenziók különböző kombinációkban létezhetnek (Rihmer, Döme és Katona 2022: 122).

Ezért egyértelmű, hogy mind a szerotonin és a katecholaminok (dopamin és noradrenalin) szerepet játszanak a depresszió patofiziológiájában, és a „normális” érzelmek szabályozásában, amelyek a klinikai depresszióban kórosan intenzívvé válnak... (Rihmer, Döme és Katona 2022: 121–122).

Nem kétséges tehát, hogy a depresszió több, mint szerotonin diszfunkció, és hogy a szerotonin zavara többel jár, mint depresszióval (Rihmer, Döme és Katona 2022: 123).

Már legalább 15 éve tudjuk, hogy a szerotonin hipotézis, az eredeti és a leginkább leegyszerűsített formája (azaz, hogy az alacsony központi szerotonin szint felelős minden depresszióért) nem megfelelő. Ez a hipotézis... a súlyos depressziósok egy alcsoportjára jellemző (Rihmer, Döme és Katona 2022: 123).

Végül:

Az antidepresszánsok hatnak, függetlenül attól a ténytól, hogy a depressziós zavarok pontos biológiai alapjait nem ismerjük... Moncrieff és mtsai (2022) áttekintésének túláltalánosítása és leegyszerűsítése okozhatja, hogy a depressziós betegek egy téves okból (wrong reason) hagyják abba az antidepresszánsok szedését, ami potenciálisan katasztrofális következményekkel járhat (Rihmer, Döme és Katona 2022: 123).

Nem hinném, hogy ezeket az érveket a bölcsészettudományos háttérrel rendelkező szerzőknek ismerniük kellene, de azért van a szaklektor, hogy felhívja figyelmüket erre a vitára és ezekre az állításokra.

9. A „pszichiátria, neuropszichofarmakológia válságából” a szerzők szerint az egyik kiút a génterápia lenne. Ez érdekes megközelítés (noha a szerzők az eugenikával próbálják hitelteleníteni ezt a megközelítést), magam inkább a bizonyítékokon alapuló orvoslás populációs vizsgálatait felváltó „tapasztalaton alapuló” gyógyítást, illetve a személyre szabott vagy a precíziós orvoslást látom előremutatónak (utóbbiban a génterápia is jelentős szerepet kap). De ez már nem tartozik jelen reagálás hatókörébe.

Összegezve, míg a szerzők értékes gondolatokat fogalmaznak meg cikkükben, a pszichiátriai gyógyszerekkel kapcsolatban a nekik ellentmondó kutatásokat ignorálják, csak a saját előfeltételezésüknek megfelelő cikkekre hivatkoznak (az is jól látszik, hogy alapvetően néhány szerző az, akikre a legtöbbször hivatkoznak). Ugyan nem vagyok

a téma szakértője, de a Foucault-i gondolatokat még akkor is érvényesnek vélem, ha a neuropszichofarmakonok hatnak – mint erre a lehetőségre céloztam is a lektori véleményemben. Csak éppen akkor a szerzőknek jobban végig kellett volna gondolniuk mondanivalójukat a – szóhasználatukban – redukcionista fekete-fehér bemutatás helyett.

Fontos, hogy a szerző[k] felhívja[k] a figyelmet a jelenlegi diagnosztikus rendszerek (pl. DSM) problémáira. Ezek a túlpatologizálás veszélyét is magukban hordozzák, miközben a világ számos részén a súlyos pszichiátria állapotok alapvető kezeléshez való hozzáférés is probléma – akár neuropszichofarmakológiai, akár pszichoterápiás kezelésre gondolunk. A „rend” gyógyszerekkel történő helyreállítása mellett a súlyos lelki szenvedések kezelésének kérdésére is reflektálnia kellene a szerzőnek (idézet a lektori véleményemből).

Ezt kiegészítve: ahogy erre az enyhe – súlyos mentális zavarok megkülönböztetése kapcsán is utaltam.

Az, hogy a pszichiátriai gyógyszerek nem hatnak, és az egész pszichofarmakológia, pszichiátria és pszichológia érvénytelen halmaz, felveti azt a kérdést is, hogy mi történik akkor, ha betegek – olvasván a cikket – felhagynak a – tekinthetjük úgy, hogy - felesleges és nem hatásos gyógyszerekkel. Ez már nemcsak a szerzők, de a folyóirat felelősségét is felveti.

Végül, a lektori folyamatról. A szerkesztő szerint két lektori vélemény volt, a másik ellentétes volt az enyémmel, ezért döntöttek úgy, hogy nem veszik figyelembe az előzőekben felsorolt érveimet. Többféle szerkesztési gyakorlat van, az egyik szerint két ütköző lektori vélemény esetén egy harmadik lektort kérnek fel, majd utána dönt a szerkesztőség. Szerettem volna megismerni a másik lektori véleményt – hiszen, ha a szerzők annak nyomán változtatást tesznek, az az én lektori véleményem is kell, hogy érintse. Erre csak utólag kaptam lehetőséget, a cikk megjelenését követően. A második lektori véleményemre nem kaptam választ a szerzőktől, az írással csak mint megjelent tanulmánnyal találkoztam a replika.hu felületén.

Összességében úgy látom, hogy a lektor partnerként kezelése és a lektori folyamat transzparenciája hasznos lehet: megelőzhető tudománytalan nézetek közreadása és a szerző–lektor párbeszédén keresztül a kézirat szövege akár jelentősen is javulhat.³

Hivatkozott irodalom

- Abbott, Alison (2019): On the Troubling Trail of Psychiatry’s Pseudopatients Stunt. *Nature* (574): 622–623. DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-019-03268-y>
- Bartova, Lucie, Rupert Lanzenberger és Dan Rujescu et al. (2023): Reply to: „The Serotonin Theory of Depression: a Systematic Umbrella Review of the Evidence” Published by Moncrieff J, Cooper RE, Stockmann T, Amendola S, Hengartner MP, Horowitz MA in *Molecular Psychiatry*. *Molecular Psychiatry* (28): 3153–3154. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41380-023-02093-0>

³ A szerkesztőség társadalomtudományi szempontból fontosnak tartja a Básthy Ágnes és Lengyel Zoltán szövegében megfogalmazott kritikát, de elhatárolódik attól, hogy konkrét orvostudományi kérdésekben döntéseket hozzon, így szeretnénk kiemelni, hogy nem bízunk senkit az antidepresszánsok elhagyására.

- Básthy Ágnes és Lengyel Zoltán (2023): Farmakológiai biopolitikák. 1. rész. A lélek vegyészete. *Replika* (129): 11–41. DOI: <https://doi.org/10.32564/129.1>
- Bola, John R. és Loren R. Moshier (2002): At Issue: Predicting Medication-Free Treatment Response in Acute Psychosis from The Soteria Project. *Schizophrenia Bulletin* (28): 559–575.
- Bola, John R. és Loren R. Moshier (2003): Treatment of Acute Psychosis Without Neuroleptics: Two-Year Outcomes from The Soteria Project. *The Journal of Nervous and Mental Disease* (191): 219–229.
- Bola, John R. és Loren R. Moshier (2005): Treatment of Newly Diagnosed Psychosis Without Antipsychotic Medications: The Soteria Project. In *Mental Disorders in The Social Environment: Critical Perspectives*. Stuart Kirk (szerk.). New York: Columbia University Press, 368–384.
- Cipriani, Andrea, Toshi A. Furukawa, Georgia Salanti, et al. (2018): Comparative Efficacy and Acceptability of 21 Antidepressant Drugs for the Acute Treatment of Adults with Major Depressive Disorder: A Systematic Review and Network Meta-analysis. *The Lancet* 391(10128): 1357–1366. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)32802-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)32802-7)
- Depue, Richard A. és Michele R. Spoont (1986): Conceptualizing a Serotonin Trait. A Behavioral Dimension of Constraint. *Annals of the New York Academy of Sciences* (487): 47–62.
- Ioannidis, John P. A. (2005): Why Most of Published Research Findings are False? *PLOS Medicine* 2(8): e1004085. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124>
- Ioannidis, John P. A. (2008): Effectiveness of Antidepressants: An Evidence Myth Constructed from a Thousand Randomized Trials? *Philosophy, Ethics, Humanities in Medicine* (3): 14. article. DOI: <https://doi.org/10.1186/1747-5341-3-14>
- Ioannidis, John P. A. és Szűcs Dénes (2017): Empirical Assessment of Published Effect Sizes and Power in the Recent Cognitive Neuroscience and Psychology Literature. *PLoS Biol* 15(3): e2000797. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.2000797>
- Jacobsen, Jacob P.R. (2023): Serotonin and Depression—An Alternative Interpretation of the Data in Moncrieff et al. *Mol Psychiatry* (28): 3158–3159. <https://doi.org/10.1038/s41380-023-02090-3>
- Jauhar, Sameer, Danilo Arnone, David S. Baldwin et al. (2023): A Leaky Umbrella has Little Value: Evidence Clearly Indicates the Serotonin System is Implicated in Depression. *Mol Psychiatry* (28): 3149–3152. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41380-023-02095-y>
- Kirsch, Irving, Thomas J. Moore, Alan Scoboria, et al. (2002): The Emperor's New Drugs: An Analysis of Antidepressant Medication Data Submitted to The U.S. Food and Drug Administration. *Prevention & Treatment*, 5(1), Article 23. DOI: <https://doi.org/10.1037/1522-3736.5.1.523a>
- Laing, Ronald D. (1967): *A Ten-Day Voyage in the Politics of Experience*. London: Penguin Books
- Matthews, Susan (1979): A Non-Neuroleptic Treatment for Schizophrenia: Analysis of the Two-Year Postdischarge Risk of Relapse. *Schizophrenia Bulletin* 5(2): 322–332.
- Moncrieff, Joanna és Irving Kirsch (2005): Efficacy Of Antidepressants in Adults. *British Medical Journal* 331(7509): 155–157.
- Moncrieff, Joanna et al. (2022)⁴: The Serotonin Theory of Depression: A Systemic Umbrella Review of New Evidence. *Molecular Psychiatry* (2022). DOI: <https://doi.org/10.1038/s41380-022-01661-0>
- Murray, Thomas L. Jr. (2006): The Other Side of Psychopharmacology: A Review of the Literature. *Journal of Mental Health Counselling* 28(4): 309–337.
- Murray, Thomas L. Jr. (2009): The Loss of Client Agency into the Psychopharmaceutical-Industrial Complex. *Journal of Mental Health Counselling* 31(4): 283–308.
- Rappaport, Maurice et al. (1978): Are There Schizophrenics for Whom Drugs may be Unnecessary or Contraindicated. *International Pharmacopsychiatry* 13(2): 100–111.
- Rihmer, Zoltán, Péter Dome, és Cornelius Katona (2022): Serotonin and Depression– A Riposte to Moncrieff et al. (2022). *Neuropsychopharmacol Hung* 24(3), 120–125. PMID: 36356194.
- Rose, Nikolas (1996): Psychiatry as a Political Science: Advanced Liberalism and The Administration of Risk. *History of the Human Sciences* 9(2): 1–23.
- Rose, Nikolas (2003): Neurochemical Selves. *Society* (41): 46–59.

4 Ez az online cikk később megjelent: Moncrieff, Joanna, Ruth E. Cooper, Tom Stockmann et al. (2023): The Serotonin Theory of Depression: A Systematic Umbrella Review of the Evidence. *Mol Psychiatry* (28): 3243–3256. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41380-022-01661-0>

- Rose, Nikolas és Joelle Abi-Rached (2014): Governing through the Brain – Neuropolitics, Neuroscience and Subjectivity. *Cambridge Anthropology* 32(1): 3–23.
- Rosenhan, David L. (1977): On Being Sane in Insane Places. *Science* 179(4070): 250–258.
- Smith, Robert C., Stefan Leucht, és John M. Davis (2019): Maximizing Response to First-Line Antipsychotics in Schizophrenia: A review focused on findings from Meta-Analysis. *Psychopharmacology* (236): 545–559. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00213-018-5133-z>
- Wagner, Elias, Spyridon Sifas, Piyumi Fernando et al. (2021): Efficacy and Safety of Clozapine in Psychotic Disorders—A Systematic Quantitative Meta-Review. *Translational Psychiatry*, 11(487). DOI: <https://doi.org/10.1038/s41398-021-01613-2>
- Whitaker, Robert (2004): The Case Against Antipsychotic Medications: A 50 Year Record of Doing More Harm Than Good. *Medical Hypotheses* (62): 5–13.

Rácz József

pszichiáter, pszichoterapeuta, PhD, az MTA doktora; egyetemi tanár, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológiai Intézet, Tanácsadás- és Iskolapszichológiai Tanszék; tanszékvezető egyetemi tanár, Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, Addiktológiai Tanszék; szakmai vezető, Kék Pont Drogkonzultációs Központ és Drogambulancia Alapítvány

Báthly Ágnes és Lengyel Zoltán

Válasz Rác József hozzászólására

A *Replika* Foucault-számában megjelent tanulmányunk pszichiáter lektora, Rác József hozzászólásában hosszabban kifejti a publikáció előtt és ellen fölmerült aggályait. Mindekenelőtt szeretnénk neki mind a hozzászólását, mind korábbi lektori munkáját megköszönni: mindkettő arról tanúskodik, hogy lelkiismeretes szakemberrel állunk szemben.

Ezzel együtt úgy látjuk, hogy vádjai nem állják meg helyüket, valamint hogy olyan állításokat tulajdonít tanulmányunknak, melyeket az nem tartalmaz. Elsőként néhány elvi szempontot szeretnénk tisztázni.

Ehhez segítségül hívjuk Kömüves Dániel válaszcikkre adott reakciójának néhány részletét is, az inkriminált lapszám szerkesztőjének szíves hozzájárulásával. Ez három dolog miatt is fontos: egyrészt ellentétben azzal, amit Rác József állít, nem maradtak megválaszolatlanul kifogásai, másrészt lényegi pontokban magunk sem tudnánk pontosabban fogalmazni a lapszámszerkesztőnél, harmadrészt, és talán ez a legfontosabb, határozottan visszautasítjuk Rác Józsefnek azt a vádját, hogy felelőtlenül bárkit is bármilyen szerelgására, használatára, egyáltalán: bármilyen konkrét terápiás módszer követésére vagy elutasítására biztattunk volna.

Az az elképzelés, hogy a tudomány fejlődése empirikus kutatások révén egyenes vonalú egyenletes mozgásban roppen az ég felé, a tizenkilencedik század sajátja volt: egy hurraóptimista, haladásmániákus, pozitivista tudományhité. A 20. és 21. század történelme, valamint a tudományfilozófia azóta született belátásai nem „érvénytelenítették” ezt a vallást. Hiszen ahogy a kapitalizmusra mint vallásra, hasonlóképpen a tudományra mint vallásra (Agamben [2020] 2021) is igaz, hogy „nem vonhatjuk be a hálót, amelyben

állunk? A mi kiindulásunk ezzel együtt az, hogy ha nem szabadulunk ebből a hálóból, akkor óhatatlanul megfulladunk.

Hogy közelítsünk tárgyyszerűbben a lektorunk által megfogalmazott vádakhoz, itt hosszabban idézünk Kőműves Dániel szerkesztő Rácz József reakciójára adott válaszából:

Úgy gondolom, hogy a tudománytalanság vagy a gyógyszerek elhagyására való buzdítás vádja nem állja meg a helyét ebben az esetben, ezért szeretném bemutatni a tanulmány közlésének (szerkesztői) motivációit, és azt, hogy én miként értékeltem a vitás részeket.

Az általános probléma a két pozícióval kapcsolatban az, hogy teljesen különböző tudományfilozófiai, episztemológiai alapvetéseken alapulnak. A tanulmány fontos aspektusa, hogy nem pusztán a „valóság” leképzéseként kezeli az orvostudományt, pszichiátriát vagy a farmakológiát, hanem komplex társadalmi jelenségként, amelyben a (belső) tudományos szempontok és a (külső) társadalmi szempontok egyaránt szerepet játszanak. Mivel a (természettudományi) alapvetés általában nem ez, hanem a tudomány belső viszonyainak felértékelése és episztemológiai kitüntetettség hangoztatása, ezért a szerzők ezzel szemben fogalmaztak meg kritikát a Foucault-i gondolatkör alapján. Nagyon sok olyan megközelítés van, amely nem csupán a belső viszonyokkal magyarázza a tudomány alakulását, Foucault gondolatmenete csak egy változata ennek – ebből a szempontból a szöveg egy régi társadalomtudományi, episztemológiai hagyományba illeszkedik. E vizsgálatoknál a történeti folyamatok és események vizsgálata kiemelten fontos, mivel Foucault szerint a konvencionális történetek tanulmányozásával és újraértékelésével tudjuk jobban megragadni aktuális viszonyainkat. Ebből a szempontból lényeges, hogy tíz, húsz, harminc évvel ezelőtt mi számított éppen „tudományosnak”, milyen volt az aktuális diskurzus. A szerzők pedig sokszor azt mutatják be, hogy milyen társadalmi-történeti faktorok befolyásolták azt, hogy éppen mi számított tudományosnak. Ezen keresztül próbálják szemléltetni és értelmezni a biológiai redukcionizmus kialakulását és szerepét.

És még egy idézet ugyanebből a válaszból:

Érdemes még kiemelni, hogy a [hozzászólás] utolsó bekezdés[é]ben, idézőjelben szereplő kifejezések („felesleges” és „nem hatásos”)¹ nem szerepelnek a [tanulmány]szövegben, és ilyen formában nem is kerültek kifejtésre, emiatt félrevezetőek lehetnek, és nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy ezzel a szerzők és a folyóirat a gyógyszerek elhagyására szólítanak fel.

Mindezzel együtt be kell látni, hogy a pszichiátriai ellátás olyan területe az orvosi beavatkozásoknak, ahol kiemelkedően sok jogsértés történik, beleértve a kényszerített kezelést és kényszerítő jellegű gyakorlatokat. Ilyen például az elkülönítés, valamint a fizikai, mechanikus és kémiai korlátozások alkalmazása. Ez itthon is súlyos problémát jelent, amellyel jelenleg leginkább a TASZ (Társaság a Szabadságjogokért) foglalkozik.² Ez pontosan azért lehetséges, mert ahogyan kifejtettük tanulmányunkban, ez az a terület az orvostudománynak, ahol a gyógyító és fegyelmező eszközök a gyakorlatban szinte

1 A fent látható kifejezések csupán a tanulmányra írott válasz első változatában szerepeltek idézőjelben, azóta változtatott ezen a szerző (szerkesztők).

2 <https://tasz.hu/tudastar/mit-tegyek-ha-jogsertes-ert-a-pszichiatrian/>; <https://tasz.hu/jogod-van-akkor-is-ha-pszichiatriai-betegseggel-elsz/>; <https://tasz.hu/cikkek/bizonyitek-nelkul-valnak-jogfosztotta-a-pszichiatriai-betegek/>

szétszalazhatatlanul összefonódtak. Ezek a gyakorlatok bizonyítottan károsak az emberek mentális, érzelmi és fizikai egészségére, és néha halálhoz vezetnek (WHO 2021: 14, 49–50, 64). Ezen okokból kifolyólag sem lehet kivonni a pszichiátriai ellátás minőségét, eszközeit és gyakorlatait a társadalmi párbeszéd és etikai szempontok hatálya alól, és ragaszkodni egy szűk szakértői réteg kizárólagos felügyeletéhez ezen a területen. Élő, akarattal és emberi jogokkal bíró személyekről, és nem pusztán modellekről van szó. A testi autonómia alapvető kérdései ütköznek egy biológiai redukcionista modellel. A biomedikális modellel alapuló praxis a kezdetektől rengeteg vita tárgyát képezte, de ezen viták eredményei azok, amelyek a mentális zavarokat és krízishelyzeteket célzó ellátás egyre táguló palettáját létrehozták, köztük a kényszerítésmentes gyakorlatokat és a bizonyítékalapú gyógyszermentes (illetve minimalizált gyógyszerrel dolgozó) ellátást is – ilyen például az eredeti tanulmányunkban is hivatkozott, hetvenes években indult Soteria project, amely intézményesült, nemzetközi lett, és jelenleg a WHO értékelése alapján példaértékűnek számít (WHO 2021: 49–53).

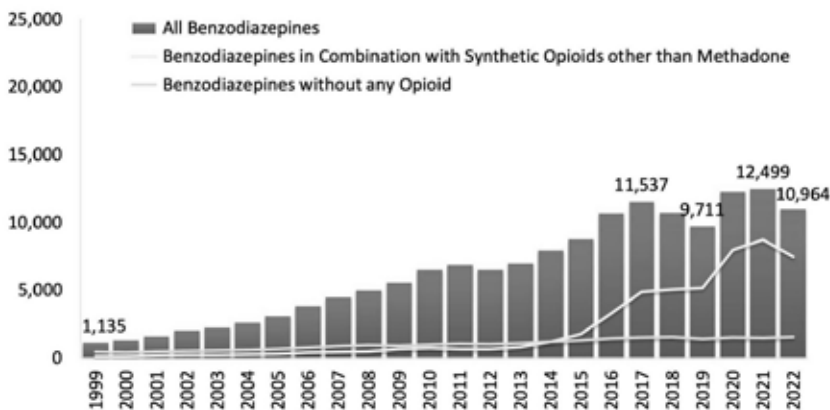
A drasztikusra növekedő gyógyszerfelírási gyakorlat, amely az iatrogenetikus eredetű gyógyszerfüggőség egyik oka, egy a sok probléma közül a pszichiátriai ellátásban, amelynek különféle okai lehetnek (intézményi és infrastrukturális problémák, szakmai meggyőződés stb.). Mi arra hajlunk, amit Wright és munkatársai (2014) megállapítottak az amerikai ópiátkrízissel kapcsolatban: hogy nem háritánánk a teljes felelősséget az orvosokra és szolgáltatókra. Valójában részletesebb, például epidemiológiai adatok és a valós szükségletek feltérképezése nélkül lehetetlen szétválasztani, hogy a megfigyelt adatok alul- vagy túlkezelésre utalnak-e (értve ezalatt, hogy a megfelelő kezeléshez való hozzáférés milyen okokból nem tud megvalósulni). Mindazonáltal a drasztikusan emelkedő gyógyszerfogyasztási tendencia és az addikció nagy valószínűsége, amely a legtöbb pszichofarmakológiai készítménnyel kapcsolatban fennáll, valamint a túladagolásokhoz köthető egyre gyakoribb halálesetek, mind fokozott óvatosságra intenek, és ismételten hangsúlyozni kell, illetve egészségügyi irányelvvé kell tenni azt, hogy a szükséges gyógyszereket a szükségleteket kielégítő módon, ugyanakkor annak figyelembe vételével adják ki, hogy elkerülhetővé váljanak a lehetséges visszaélés különféle formái.

Tehát a gyakorlat nem áll vitán felül, különösen azért, mert már orvosi, szaktudományos szempontból vitatható és vitatott is. Azt a tényt is tárgyaljuk a későbbiekben, miszerint a WHO is elismeri, hogy az SSRI antidepresszánsok is függőséget okoznak, és ezt a Royal College of Psychiatrists London (2019) és Horowitz (2019) általunk alant hivatkozott dokumentumaira alapozza. És pontosan ebből a szempontból kiemelendő, hogy az ilyen gyógyszerek szedésének felfüggesztése orvosi szempontból visszaesést vagy elvonási tüneteket hoznak magukkal (amit, mint tanulmányunkban alátámasztottuk, rendszeresen összemoshatnak vagy figyelembe sem vesznek), és hogy ezeknek akár drasztikus következményeiért kik tehetők valójában felelőssé.

Mindemellett megemlítenénk, hogy egy másik és talán még az antidepresszánsoknál is problémásabb gyógyszercsoport, a benzodiazepinek okozta függőségről már itthon is megindult a nyíltabb beszéd a médiában, ami igencsak új fejlemény (Nagy 2023), de messze állunk még attól, hogy a huszonöt éve létező, Dr. Heather Ashton nevéhez fűződő kézikönyv szóba jöhessen, amely széles körben elismert a benzodiazepinek okozta függőség leküzdésére (Ashton [1999] 2019). Pedig egészen könnyen hozzáférhető adatok

vannak arról, hogy ennek a könyvnek első kiadása óta is 12-szeresére nőtt Amerikában azon gyógyszer-túladagolás okozta halálesetek száma, amelyekben benzodiazepinek fogyasztását is kimutatták (1. ábra).

1. ábra. A Benzodiazepinekre vonatkozó túladagolások halálozási adatok, opioidok közrejátszásával minden korosztályban, 1999-2022 (USA)

*Among deaths with drug overdose as the underlying cause, the benzodiazepine category was determined by the T42.4 ICD-10 multiple cause-of-death code. Source: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. Multiple Cause of Death 1999-2022 on CDC WONDER Online Database, released 4/2024.

Forrás: NIDA 2024³

A tájékozott beleegyezés (*informed consent*) elve alapján a pszichofarmakológiai kezelések ismert kockázatait és korlátait is ismertetni kell, nemcsak a szűk szakmával, hanem a potenciális érintettekkel, azaz a lehető legszélesebb körű nyilvánossággal is, éppen a probléma akut és sokakat érintő jellege miatt. Pontosan ezt tette a WHO 2021-ben Útmutató a közösségi mentális egészségügyi szolgáltatásokról – A személyközpontú és a jogokon alapuló megközelítések előmozdítása című nyilvános, mindenki számára hozzáférhető aktuális ajánlásával. Bár nem tartjuk az Egészségügyi Világszervezet ajánlásait isteni ki nyilatkoztatásoknak (ahogyan sokan tették a Covid-járvány alatt), de azt gondoljuk, hogy komoly felelőssége van abban a médiának és a közegészségügyi szervezeteknek, hogy ennek az ajánlásnak a tartalma a mai napig csak egy nagyon szűk körben ismert Magyarországon. Idéznénk ezért most belőle az 5.6 pontot, amely a *Pszichoszociális beavatkozások, pszichológiai beavatkozások és pszichotróp gyógyszerek* címet viseli.

3 „A fenti ábra a benzodiazepinek kimutatott jelenlétével bekövetkezett túladagolások halálesetek összesített, minden korosztályra kiterjedő számát mutatja az Egyesült Államokban 1999 és 2022 között. Ezen esetek száma az 1999-ben mért 1135-ről 2017-re 11537-re emelkedett folyamatosan, majd 2019-ben csökkenés következett be 9711 halálesetre. 2019 és 2021 között a halálozások száma ismét 12499-re emelkedett. 2022-ben a benzodiazepinokkal kapcsolatos gyógyszer-túladagolások halálesetek száma 10964-re csökkent. A sávok fölött vonalak jelzik a szintetikus opioidokkal (elsősorban fentanillal, és a metadontól eltekintve) kombinált vagy opioidok nélküli, kizárólag benzodiazepinokat tartalmazó halálesetek számát.” National Institute on Drug Abuse (NIDA) (2024)

A nemzetközi emberi jogi normák hangsúlyozzák a bizonyítékokon és emberi jogokon alapuló beavatkozásokhoz való hozzáférés fontosságát, beleértve a pszichoszociális és pszichológiai beavatkozásokat, valamint a pszichotróp gyógyszereket. Rendkívül fontos azonban, hogy ezeket olyan beavatkozásoknak tekintsék, amelyek az adott egyén számára életének egy adott pontján hasznosak lehetnek, vagy nem. Alkalmazásukat mindig meg kell vitatni, korlátaikat és lehetséges negatív hatásait világosan el kell magyarázni, és végső soron az egyén akaratán, preferenciáin és tájékozott beleegyezésén kell alapulniuk (656). A világ minden részén a jelenlegi gyakorlat azonban a pszichotróp gyógyszereket helyezi a mentális egészségi állapotú és pszichoszociális fogyatékossgal élő emberek kezelési válaszainak középpontjába. Komoly aggodalmak merültek fel a magas jövedelmű országokban az egészségügyi alapellátást nyújtó szolgáltatók által felírt gyógyszerek igen magas aránya miatt (15, 657–660). A bizonyítékok azt mutatják, hogy bár a pszichotróp gyógyszerek segíthetnek az embereknek a tünetek és a stressz különböző formáinak kezelésében, alapvető fontosságú, hogy ne használják fel őket túlzottan, illetve ne éljenek vissza velük, és hogy a szolgáltatók és az ilyen gyógyszereket felíró emberek teljes körű tájékoztatást kapjanak azok hatásairól – pozitív és negatív hatásairól egyaránt, beleértve az elvonási hatások lehetőségét is. Az utóbbi időben például egyre nagyobb aggodalom fogalmazódott meg az antidepresszánsok negatív hatásaival kapcsolatban, beleértve a súlyos elvonási szindrómát, amely akkor léphet fel, amikor az emberek abbahagyják a gyógyszerek szedését (661–663). Ez különösen aggasztó, tekintettel arra, hogy számos országban széles körben és egyre gyakrabban írják fel őket (11–13), és hogy a hatékonyságukra vonatkozó bizonyítékok vegyesek, sőt vitatottak (664–666). Bár sok embernek előnyösek az antipszichotikus (neuroleptikus) gyógyszerek, hasonló bizonyítékok vannak a káros hatásairól, például a hosszú távú használat során megfigyelhető metabolikus szindróma, ami megerősíti az óvatos és felelős gyógyszerfelírás szükségességét (667, 668). Ebben az összefüggésben alapvető fontosságú, hogy a pszichotróp gyógyszereket csak akkor írják fel, ha a használatukat fontolgató emberek tisztában vannak ezekkel a kérdésekkel, és tájékozott beleegyezésüket adták. A pszichotróp gyógyszerekről leszokni kívánó embereket aktívan támogatni kell ebben, és a közelmúltban számos olyan forrást dolgoztak ki, amelyek támogatják az embereket ennek elérésében. A pszichoszociális beavatkozásokat (például a lakhatást, foglalkoztatást, oktatást, képzést és szociális védelmet támogató beavatkozásokat), a pszichológiai beavatkozásokat és a kortársak támogatását egy holisztikus, személyközpontú, felépülésen és jogokon alapuló megközelítés keretében kell feltárni és kínálni. Alapvető fontosságú, hogy a szolgáltatások hozzáférjenek a különböző felépülési eszközökhöz, amelyek kiszélesíthetik a kezelés megközelítését, és személyre szabottabb megközelítést biztosíthatnak az egyének és az általuk okozott szorongások tekintetében (WHO 2021: 201).

Még egyszer kiemeljük tehát, hogy a WHO aktuális álláspontja

- tényként kezeli az antidepresszánsok okozta súlyos elvonási tüneteket;
- az antidepresszánsok hatékonyságát vitatottnak tartja;
- az előbbieket miatt is csak tájékozott beleegyezéssel javasolja ezeket felírni, amely az érintettek lehetőleg teljes körű, a kockázatok ismertetésével és mérlegelésével történő felvilágosítását jelenti;
- azon érintettek, akik a pszichofarmakológiai készítményekről le akarnak szokni, ebben professzionális támogatást kellene, hogy kapjanak;
- az érintettek emberi jogait tiszteletben kell tartani: a testi autonómia pedig egy ilyen jog.

Igazából több mint jog.

Hivatkozott irodalom

- Agamben, Giorgio [2020] (2021): Az orvostudomány mint vallás. *Drót 2021*. Interneten: <https://adrot.hu/giorgio-agamben-az-orvostudomany-mint-vallas/> (letöltve: 2024. május 13.).
- Ashton, Heather [1999] (2019): *Benzodiazepines: How They Work and How to Withdraw*, Benzodiazepine Information Coalition. Interneten: <https://www.benzoinfo.com/ashtonmanual/> valamint <https://benzo.org.uk/manual/> (letöltve: 2024. május 13.).
- Horowitz MA, Taylor D. (2019): Tapering of SSRI Treatment to Mitigate Withdrawal Symptoms. *Lancet Psychiatry* 6(6): 538–546. DOI: [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30032-X](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30032-X)
- Nagy Nikolett (2023): A legnépszerűbb szorongásgátló csak arra nem a legjobb, amire felírják, de komoly függőséget okozhat. *Telex*, 2023. december 12. Interneten: <https://telex.hu/techtud/2023/12/12/rivotril-szorongasgatlonyugtato-alvasproblema-klonazepam-benzodiazepin-fuggoseg> (letöltve: 2024. május 13.).
- National Institute on Drug Abuse (NIDA) (2024): *Drug Overdose Death Rates*. Interneten: <https://nida.nih.gov/research-topics/trends-statistics/overdose-death-rates> (letöltve: 2024. május 30.).
- Royal College of Psychiatrists London (2019): *Stopping Antidepressants*. Interneten: <https://www.rcpsych.ac.uk/mental-health/treatments-and-wellbeing/stoppingantidepressants> (letöltve: 2024. május 13.).
- World Health Organization (WHO) (2021): *Guidance on Community Mental Health Services: Promoting Person-centred and Rights-based Approaches 2021*. Interneten: https://www.who.int/publications/i/item/9789240025707?fbclid=IwAR1NPQqJ5r1EmEhnhlnExKiAXi4eGXhJ-F3x92k9WFXwt_Ykhwq7mA1nXU (letöltve: 2024. május 13.).
- Wright, Eric R. et al. (2014): The Iatrogenic Epidemic of Prescription Drug Abuse: County-level Determinants of Opioid Availability and Abuse. *Drug and Alcohol Dependence* (138): 209–215. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2014.03.002>

Básthly Ágnes

doktorandusz, ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola

Lengyel Zoltán

PhD, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Recenzió

LAKI LÁSZLÓ

A „SZÍNLELT”
SZOCIALIZMUSBÓL,
A „SZÍNLELT”
KAPITALIZMUSBA

Bayer József

Egy „rendszer váltó időutazás” margójára

Laki László (2021): A „színlelt” szocializmusból a „színlelt” kapitalizmusba.
(Szerk. Békés Zoltán) Szeged: Belvedere.

Absztrakt: A könyv szociológiai tanulmányokat és kritikai elemzéseket tartalmaz az 1989–1990-es rendszerváltás társadalmi folyamatáról. A szerző két feladatra is vállalkozik: elsőként az általa két évtizeden át folytatott empirikus szociológiai vizsgálatok alapján részletes diagnózist nyújt a magyarországi rendszerváltás társadalmi következményeiről. A könyv bemutatja a vidéki társadalom változó életviszonyait, a gazdasági átalakulás hatását a munkavállalók, a nők és a fiatalok életére. A szerző kritikusan reflektál arra is, hogy az új politikai osztály nem tudott kielégítő megoldást találni a transzformációs válság okozta, széles társadalmi rétegeket sújtó szociális viszontagságokra. A könyv második részében, a kudarc okait keresve egy társadalomtörténeti esszében áttekinti az elmara-dottság felszámolására irányuló meg-megújuló, ám sorra meghiúsuló törekvéseket. A fél-perifériás, függő kapitalizmus felemás polgárosodása után a radikális, függő államszoci-alizmus kettős gazdasága sem hozott megoldást, a rendszerváltás után létrejövő duális gazdaság és társadalmi dezintegráció pedig aláássa a politikai demokráciát.

Kulcsszavak: rendszerváltás, államtalánítás és szociális dezintegráció, felemás polgárosodás, függő fejlődés, duális gazdaság

Laki László szociológus könyve a magyarországi rendszerváltásról és a nyomában járó mély társadalmi átalakulásról szól. A kötet két évtizeden át folytatott empirikus kutatások eredményeit teszi közzé. A szerző változatos szociológiai módszerekkel vizsgálta a rendszerváltással létrejött társadalmi viszonyokat, bemutatta az életkörülmények, a gazdasági helyzet, az emberi kapcsolatok átalakulását. Szociográfiai ihletésű írásokat is találunk benne arról, hogy az érintettek mindezt miként élik át, és hogyan próbálnak alkalmazkodni a változásokhoz. Végkövetkeztetését már az előszóban leszögezi: „a rendszerváltás politikai víziói, céljai és ígérvényei, illetve a vizsgált magyar valóság reálfolyamatai közti eltérés szakadékszerű különbséggé szélesedett és mélyült” (8). A vágyott nyugat-európai demokratikus kapitalizmus mintája helyett láthatóan itt inkább egy latin-amerikai típusú, a függő kapitalizmusra jellemző társadalmi szerkezet és ennek megfelelő, demokratikus homlokzattal rendelkező autoriter politikai berendezkedés jött létre. A könyv zárófejezeteként ezért a szerző kísérletet tesz arra, hogy a mai változásokat egy széles társadalomtörténeti tablóba illessze bele, amely az elmaradottság leküzdéséért folytatott modernizációs törekvéseket egymást váltó radikális rendszerváltásokban jeleníti meg. Ezeket általában a belső fejlődés problémái mellett a külső gazdasági-hatalmi átrendeződések váltják ki, gyakran háborúk és nagyhatalmi átrendeződések nyomán. Az ilyen váltások azonban radikalizmusuk ellenére, vagy éppen amiatt, nem voltak képesek megoldani az elmaradottság és felzárkózó fejlődés problémáját.

Laki László munkásságára mindig jellemző volt, hogy félretolta minden ideológiai és önigazoló politikai elfogultságot, a kendőzetlen valóság feltárására törekedett. Nevezhetjük ezt kutatói ethosának is. A könyv lapjairól nem éppen hízelgő kép tárul az olvasó elé a mai hazai társadalmi állapotokról. Bár olykor szigorú ítéletet alkot a rendszerváltást lebonyolító politikai osztály rövidlátásáról és felkészületlenségéről, elemzései mégsem politikai vádiratok – célja mindenekelőtt a helyzet megértése és diagnosztizálása. Írásai a valósággal való szembenézés igényét hangsúlyozzák, elutasítva a rendszerváltással és annak fejleményeivel összefüggő, gyakran önfelmentő mítoszokat.

A kötet első részében foglalt tanulmányok számos olyan társadalmi problémát vizsgálnak, amelyek már a rendszerváltást megelőzően is a kutatói érdeklődés homlokterében álltak, de aktualitásukat csak fokozta az átalakulás. Ezek között kiemelt helyet kap a foglalkoztatás és a munkaerőpiac gyökeres átalakulása, a természetes önellátás mint kiegészítő jövedelemforrás ismételt felértékelődése a gazdasági recesszió és a szociális válság közepette. Foglalkozik a nők megváltozott szerepkörével a tartós munkanélküliség kialakulása nyomán, a fiatalok perspektívavesztésével, a felemás polgárosodásból kimaradók, a társadalom peremére sodródók helyzetével, a krónikus és tömeges szegénység újbóli jelentkezésével a magyar társadalomban.

A kutatások zömmel a kilencvenes évek és az ezredforduló utáni évtized változásait ölelik fel, melyek mélyrehatóan átformálták a társadalom egész szerkezetét, mindmáig tartóan meghatározva a legtöbb társadalmi réteg életviszonyait. A szerző főbb megállapításai közül érdemes néhányat idézni. Magyarországon a polgárosodás közismerten újra és újra megtorpant, a modern életviszonyok csak egyoldalúan alakultak ki, amit a szerző a felemás polgárosodás fogalmával jellemez. Az államszocializmus örökölte az ország gazdasági fejletlenségét, de az, hogy annak korábbi formáit és ennek részeként a tömegek

szegénységet a gazdaság radikális államosításával vélte megoldani, inkább csak elfedte, más dimenziókba helyezte át a problémákat.

Egyfelől létrehozta az első gazdaságot, melynek keretei közé nagyon is eltérő fejlettségek és újratermelődési logikák kerültek be: erre egy olyan foglalkoztatáspolitikát és szociális ellátórendszert épített rá, melynek nem voltak meg a gazdasági előfeltételei (Kornai János ezt nevezi „koraszülött jóléti államnak”). Másfelől a családok kezén megmaradtak olyan, a társadalomban addig is elterjedt és bevett megélhetési és jövedelemszerzési források és módok – elsősorban is a házhelyekhez és töredékföldekhez kapcsolódva – melyek biztosíthatták az első gazdaságbeli alacsony, de zömében pénzbeli bérek és fizetések kiegészítését, kiváltását vagy növelését (111).

Ez a kettős szerkezet végig fennmaradt az államszocializmus időszakában; és bár az első gazdaság sokat fejlődött, a társadalom munkaképes tagjait teljesen integrálta, és sokat tett az áru- és pénzviszonyok kiterjesztése irányában is, az örökölt fejlődési problémákat – tökelihiány és a keleti integráció és függés miatt – nem tudta meghaladni.

Azonban ezeket a problémákat a szerző szerint a rendszerváltás sem oldotta meg. A piacgazdasággal adekvát intézményi átalakulás úgy ment végbe, hogy „az erőforráshiánnyal küszködő állam, a súlyos gazdasági visszaesés, a külső piacok elvesztése... a privatizáció, a tömeges elbocsátások, a magas infláció stb. körülményei között egyszerűen áthárította a feladatokat a szintén erőforráshiánnyal küszködő más társadalmi intézményekre, elsősorban a családra” (112). Később ezt megtoldja a települési önkormányzatokkal, amelyekre egy csomó állami funkciót terheltek, anélkül, hogy az ellátásukhoz szükséges forrásokat is hozzárendelték volna (236, 374).

Az első gazdaságba történt integráció sérülékenynek mutatkozott, mihelyt eltűnt fölüle a hatalmi-politikai védőernyő. Vele együtt eltűnt a foglalkoztatási és megélhetési biztonság is. A monetarista, neoliberális típusú piacositás azonban nem bizonyult csodaszernek. A rendszerváltást követő tömeges elbocsátások időszakában sokan, akik az első és második gazdaság kettősségében éltek, úgy estek ki az elsőből, hogy az alacsony béreket a munkanélküli járadékkal, rokkant-nyugdíjaztatással, jövedelempótló támogatással váltották ki, azt remélve, hogy felszabaduló munkaerejüket majd a második gazdaságban hasznosíthatják. Ez sajnos ugyanolyan illúzióknak bizonyult, mint az az elgondolás, hogy itt majd rövidesen az egymillió vállalkozó országa lehetünk, tőke, nyersanyag, szükséges ismeretek és megnyíló piacok nélkül.

A leglátványosabb fiaskót a szerző a téeszekbe szervezett nagyüzemi mezőgazdasági termelési rendszerek és értékesítési hálózatok szétzilálásában látja. Miközben a hetvenes-nyolcvanas évekre már nálunk is lezajlott az a fejlett országokra jellemző folyamat, melynek során a parasztság létszáma a foglalkoztatottak körében radikálisan csökkent, egy sajátos iparágá téve a mezőgazdasági termelést, ehhez képest az új kormányzat a modern gazdaságok fejlődési logikájával gyökeresen ellentétes irányzatot erőltetett (157). A kárpótlással és földjuttatással szétaprózott magyar mezőgazdaságról hamar kiderült, hogy nem lehet versenyképes egy globálissá vált, nyitott piacon. A szerző a rendszerváltás egyik legfontosabb kérdését teszi fel, amikor azt firtatja, miért csak a magántulajdon személyhez kötött formáit ismerték el, a szövetkezeti tulajdonról hallani sem akartak?

(Pedig a '89-es alkotmányban még a tulajdonformák egyenlőségét állították.) Egy alapvetően tőkehiányos helyzetben szétaprózták a még meglévő tőkét a mezőgazdaságban, a „zöldbárással” az agrárium legképzettebb rétegét igyekeztek kizárni a magántulajdon megszerzéséből. Megfelelő tőkeerő és szakértelem nélkül azonban versenyképtelen a modern mezőgazdaság. A rendszerváltást követő földreformról írva, megállapítja: „tömeget érintett, de az nem állapítható meg, hogy jelentősebb létszámú csoportokat indított volna el a modern értelemben vett, és így nemzetközileg is versenyképes mezőgazdasági vállalkozóvá válás irányába” (175). Ellenkezőleg, csak újra felerősítette a több lábbon állás régi kényszerét. Ez nem annyira földreform volt, mint inkább a történelem kerekének indokolatlan visszaforgatása, amit csak a revans vágya és a restaurációs indulat diktált.

A kutató új jelenségként szembesült a növekvő szegénységgel a gazdasági válság által sújtott térségekben; vizsgálta a széles körű munkanélküliség hatásait a családok fogyasztási szokásaira, annak összefüggését a bűnözés növekedésével, valamint a nők és a család szerepének megváltozását a tartós munkanélküliség körülményei között. Új megvilágításba kerültek olyan társadalmi kérdések is, amelyeket hagyományosan már Gázsó Ferencsel együtt vizsgált a korábbi években: az ifjúságkutatás, amely a változások generációs vetületét képezi. Az oktatás társadalmi kiegyenlítő szerepe erősen csökkent, a versenyképes tudás megszerzésének terhe a családokra hárult, miközben a szerző szerint „a széles és jómódú középosztályra méretezett politikai-ideológiai családkép olyan fikció, amely a gyerekes családok nagy részére nézve minden realitást nélkülöz arra vonatkozólag, hogy döntően a saját (családi) erőforrásaikra építve képesek lennének gyermekeik versenyképes társadalmi felkészítését biztosítani” (204). Az erőforrások kivonása az oktatási rendszerből csak tovább növeli a funkcionális zavarokat, széles körben nő a legalacsonyabb képzettség reprodukciója. A fiatalok is érzik a társadalmi polarizálódás folyamatát, fenyegeti őket a munkanélküliség, és sokan átélik a marginalizálódást.

A kötet tartalmazza a szerzőnek egy 2008-ban megtartott, „Rendszerváltás és demokrácia” című előadását, amelyben felteszi a kérdést: létezik-e gazdaság és társadalom nélküli demokrácia? Mint írja, a hazai, függő helyzetű újkapitalizmus, amint erre már Andorka Rudolf figyelmeztetett, a latin-amerikai országokból ismert társadalmi és politikai viszonyokat teremt. Márpedig „a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, és az egzisztenciális ellehetetlenülés reálfolyamatai felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét” (239). Naivítás volt feltételezni, hogy pusztán a piacgazdaság bevezetése megoldja az elmaradottság és a világgazdasági korszakváltáshoz való igazodás kettős kihívásából eredő problémákat. „Egy félperifériás társadalomnak alapvetően csak félperifériás demokráciája lehet” – summázza nézetét (240).

Az említett kettős kihívás egy rendszerváltásokon átívelő megoldatlan probléma, amelyet figyelmen kívül hagytak azok, akik egy „licithatárt nem ismerő politikai hazárdjátékba” fogtak a rendszerváltás idején. A valóság azt mutatja, hogy a rendszerváltás után a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, mely egy külföldi tulajdonban lévő fejlett részből és egy alacsony műszaki-technológiai szinten működő, versenyképtelen részből áll, miközben a kettő között alig van kapcsolat. Az ország területi széttagoltságot mutat, és szélsőségesen polarizált társadalom jött létre. Az „államtalanítás” a társadalom magára hagyásában öltött testet; csökkent a közszolgáltatások sora és színvonala,

a politikai elit körében a „zsákmány-elv” hatalmasodott el, a szakigazgatásban a politikai megbízhatóság lett ismét a fő elv. A kutatásokból „egy dezintegrált, fragmentált és anarchizált társadalom képe tárul fel”, amit nehéz sikerként eladni. A legitimációs vákuumot küldetéstudatos politikusok új mítoszok propagálásával hidalják át.

A könyv egy esszével zárul, melyben a szerző mai változásokat egy szélesebb társadalomtörténeti kontextusban helyezi el. Egyfajta „rendszer váltó időutazásra” invitálja figyelmes olvasóját, melynek során áttekinti a magyar társadalomtörténet fordulópontjait, útválasztásait (úttévesztéseit), a modernizáció kihívásaira adott eltérő válaszait, hogy megértsük, hogy miért akad el nálunk újra meg újra a társadalmi progresszió, miért kell mindig mindent újrakezdeni. A szerző bőven merít a hazai progresszió képviselői, írók és gondolkodók korabeli írásaiból, amelyek reflektáltak a magyarországi polgárosodás akadályaira és a társadalmi elmaradottság gyökereire. Egyik érdekes alakja a történetnek Leopold Lajos 1917-es írása, amely a dualizmus kori hazai fejlődéssel kapcsolatban állapítja meg, hogy bár polgárosodás zajlott, de nem „igazi”, hanem „színlelt kapitalizmus” jött létre, amely jelentősen eltér a nyugati, saját belső fejlődésből eredő gazdasági rendszertől. A színlelt kapitalizmus tagadása márpedig csak színlelt szocializmus lehet – e hasonlatból merítette a szerző is könyvének címét.

E gondolatgazdag esszé végén Laki László a 2010-es fordulat utáni új pártállam visszatértét is úgy jellemzi, mint a félperifériás klientúra-kapitalizmus és dezintegrált társadalom logikus végkifejletét, amelyben a politika önjáróvá vált, megszállta a gazdaságot, saját klientúra-építésre használja fel a fejlesztési forrásokat, mint ahogy ellenőrzése alá vonta a társadalmi önszerveződés és érdekkifejezés intézményeit, valamint a médiát. Ez a rendszer azonban előbb-utóbb elkerülhetetlen ellentétbe kerül a külső függést ma leginkább megtestesítő Európai Unió követelményeivel, amellyel szemben propagandisztikus célból egy félreértett szabadságharcot folytat. A „magyar modernizáció abszurd története”, ahogy a szerző jellemzi, azonban csak a könyv lapjain ér véget – a valóságban folytatódik a küzdelem egy jobb világért.

Bayer József

professzor emeritus, az MTA rendes tagja

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOMISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PROBLÉMA

PIROSKA DÓRA –

VÁRHEGYI ÉVÁRÓL

EGRY GÁBOR –

RIGÓ MÁTÉRÓL

MÁRTONFFY MARCELL –

A BIBLIAI HERMENEUTIKÁRÓL

NÉMETH ÁKOS – BARCSI TAMÁSRÓL

MÁRTON MIKLÓS – BERNÁTH LÁSZLÓRÓL

MINK ANDRÁS –

STEFANO BOTTONI

JELENKORTÖRTÉNETI KÖNYVÉRŐL

A TISZTELETKÖRBE:

SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVE

**JAKAB ANDRÁS, MAJTÉNYI LÁSZLÓ
ÉS VÉKÁS LAJOS ÍRÁSA**

SZEMLE

MI A PÁLYA?

ARANYBULLA, TATÁRJÁRÁS, MARX,
GAZDASÁGPOLITIKA, METAFIZIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ,

SZILÁGYI ZSOLT, KISS

CSABA, OBLATH GÁBOR,

KODAJ DÁNIEL

ÍRÁSA

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

M E G J E L E N I K

2024. TAVASZ–NYÁR

F É L É V E N T E

A rendszerváltáskor indult *BUKSZ* – Budapesti
Könyvszemle 36. évfolyama jelenik meg 2024-ben.

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

A *BUKSZ* előfizethető átutalással a K&H Banknál
vezetett számlájára.

Számlaszám: 10402166-21634716-0000-0000

C A F É
B Á B E L

85

MEGJELENT!

N y o m á s

Abstracts

Sociological Tendencies in Hungarian Philosophies of Law

Tamás Barcsi and Tamás Demeter: Sociological Tendencies in Hungarian Philosophies of Law

Abstract: This is an introduction to a special issue exploring sociological tendencies in Hungarian philosophies of law. The paper clarifies the organizing concepts of the historiographical approach that inspired the idea of the present collection. According to this approach, sociological inspiration and affinity are distinctive features of Hungarian philosophy and the idea of a 'sociological tradition of Hungarian philosophy' provides the framework of a narrative that coherently portrays twentieth-century Hungarian philosophy and intellectual history. The paper raises the question whether this approach can be extended to philosophical inquiries into law and introduces the contributions to the special issue from this angle.

Keywords: sociological tradition, Hungarian philosophy, philosophy of law

Endre Nagy: Agost Pulszky's A Sociological Doctrine of the State

Abstract: August (Hung.: Ágoston) Pulszky was the founding father of the sociology in Hungary in the middle of the 19th century. His father who was sentenced to death in effigie (in his absence) for revolutionary activity during the Hungarian Revolution 1848-49, was forced living in emigration, his son studied in secondary schools both in Torino and London. Having given a royal pardon in 1861 the family return to Hungary and August graduated in law. Pulszky swiftly became the head of the department of the philosophy of law and state in 1875. In his lectures he always presented the audience with not only the juridical understanding of the concept in question but he explains the historical background and social context as well. His main book (*A jog- és állambölcsészet aaptanai*, 1885) was based on the methodological doctrines of August Comte and Herbert Spencer, and it carried out an independent social theory that was followed a history of mankind up to the contemporary situation. He-himself wrote his book in English entitled *The Theory of Law and Civil Society* (Fisher Unwin, London 1888). The author after giving an analysis of Pulszky's general theory

of historical development, thenafter he digresses Pulszky's doctrine about the democracy and the labor question.

Keywords: sociology in Hungary, founding role of August Pulszky, theory of state, state intervention and free activity of society, democracy, labour question

László Percz: Barna Horváth and His Sociology of Law: Hungarian Legal Philosophy and the "Sociologizing Tradition" of Hungarian Philosophy

Abstract: The study deals with perhaps the most colorful figure of Hungarian legal philosophy, Barna Horváth, and his most significant work, Horváth's *Sociology of Law*. His train of thought is divided into three parts. It first presents the Hungarian school of legal philosophy of the first half of the 20th century: it reviews the work of Gyula Pikler, Bódog Somló, Gyula Moór and Barna Horváth. Secondly, it analyzes Horváth's "synoptic legal theory" and the content components of his sociology of law in more detail. Thirdly, and finally, it examines the relationship between the Hungarian legal philosophical tradition and the "sociologizing tradition" of Hungarian philosophy. According to his conclusion, the representatives of the Hungarian legal philosophical tradition cannot be placed in the "sociologizing tradition" of Hungarian philosophy.

Keywords: Barna Horváth, Bódog Somló, Gyula Moór, Gyula Pikler, Hungarian legal philosophy, Hungarian philosophy, Hungarian sociology, Tamás Demeter

Ágnes Zsidai: The Eternal and Temporal in Law

Abstract: Barna Horváth's synoptic legal theory is perhaps the most authentic and controversial achievement of twentieth century in Hungarian legal philosophy. He builds his sociology of law in its individual aspects by combining the epistemological-methodological tenets of the neo-Kantian paradigm dominant on the continent of the period with the pragmatic empirical aspect of the Anglo-Saxon legal culture. The synoptic filling of the irrational hiatus between fact (Sein) and value (Sollen), necessity and freedom, the society as such, its underlying objectifications (economy, struggle, power, knowledge, procedure and law itself: from the act of law through legislation and law application to jurisprudence) paradoxically cannot but be seen by the doers and the observers. „What then is *oeuvre* a sociology (of law), in what sense?" – in our study we seek to answer this question.

Keywords: neo-Kantianism, pragmatic-empirical aspect, social objectifications, process, linear/decreasing rate of progress, synopsis

Zoltán Fleck: Are There Sociologising Tendencies in Hungarian Legal Theory?

Abstract: Sociologizing (using sociological concepts and arguments) within the Hungarian philosophical tradition is not typical in legal theory. The reasons for this lack are historical, scientific and political. There is no sociologizing in Hungarian legal theory. The lack of a concept of society and the scarcity of problem-sensitivity are the result of the history of the development of Hungarian society and politics. In principle, legal sciences and legal theory find it more difficult to accept the basic categories of social theory, and legal thought, which is troubled by modernising and orderly traditions, is particularly incapable of doing so. So-

ciologisation, the lack of perception of social problems, has long-term consequences. The treatment of the concept of society in theoretical reflections on law does not reflect the possible paths for the science of sociology. Nor are the results of contemporary Western social science brought into the mainstream of the study of law.

Keywords: legal theory, law and sociology, history of social science, Hungarian history 19-20th century

Csaba Varga: Sociologising Tendencies in our Philosophy of Law?

Abstract: In the philosophy of law, sociologisation is the acknowledgement of the inherent social nature of law. The only discipline for which this social world is the subject is macro-sociological legal theory. Historical research in law also builds on the societal context. Legal anthropology and the study of folk law see this social world as a product of a given culture at its birth, in an undifferentiated social milieu. All such directions are parallel, each with its own right to explain the complexity of law. The most complete legal picture is perhaps provided by the simultaneity of three strands. The *Viennese school* presents law, first and foremost, in its identity as a set of rules made normative. Kelsen's doctrine is a mapping out of the interrelationships that logically bind together into a coherent whole the totality of the legal developments of a territory of any size and of any duration, in principle each act within it, from the creation of rules to their application and their enforcement in the law's name. *Scandinavian realism* pioneered in pointing out that the text does not stand alone, but functions in tandem with the one who speaks and uses it. With this insight, driving and operating factors such as education, socialisation, instinctive response construction, routinisation, ideological enclosure can be identified in the actual use of such sets of signs, which is now capable of functioning and operating like automatisms. Finally, the social space of law, in its infinite context of movement and interaction, with its sources of dynamism and historically changing poles, has been studied with the greatest impact by *Marxism*.

Keywords: normativism, sociology of law, Vienna School, Scandinavian legal realism, Marxism

Mátyás Bencze: 'Law is (Not) Politics!' – The Contribution of the Liberal Conception of Law to the Rise of the 'Illiberal State'

Abstract: It is a commonplace in political science that the rise of the political power that calls itself "illiberal", which is in a hegemonic position today in Hungary, can be traced back to a numerous factors. This paper analyses one of these causes, one that has been little explored so far: the liberal legal discourse that prevailed until 2010. In this paper, I provide a brief ideological and historical overview of the emergence of the hegemony of the liberal legal discourse from the late 19th century onwards, and its practical consequences between 1990 and 2010. My conclusion is that the liberal conception of law contributed to the emergence of the belief that neutral legal institutions, relying solely on the law, can defend citizens' rights and the democratic rule of law against any political attack. The democrats who believed in this myth failed to take into account the sociological (primarily personal) circumstances that influence legal decision-making, and illiberal forces were able to capitalize on their naivety.

Keywords: liberal legal theory, critical legal theory, illiberal state, formalist conception of the rule of law, political nature of legal decision-making

Social representations and ideologies in popular music

Anna Szemere and Ádám Ignác: Music and Man. Shifts in János Maróthy's Utopianism from Socialist Realism to Musicological Microphysics. Part I. (1948–1956)

Abstract: In our three-part study, we address the musicologist János Maróthy's (1925–2001) career path and shifting forms of utopianism. One of the most significant Hungarian scholars in his field, Maróthy's oeuvre was interwoven with the history of East-Central European socialism fraught with profound contradictions, real or imagined prospects, consolidations, and crises.

In the first part of the project, we discuss the period of Maróthy's activities spanning from the 1948 communist takeover to the revolution in 1956. What possibilities and constraints did Stalinist Hungary offer to one of its most promising young talents? Drawing on actor-network theory, we argue that a predominantly favorable set of opportunities arose for Maróthy's varied roles and activities – as scholar, policy-maker, lecturer, critic, and composer by the institutional and ideological regime aiming to fundamentally democratize the country's musical culture. Especially in the first few years, his passion and energy conformed with the *Zeitgeist* of the times. However, the Rákosi-era with its narrow-minded Sovietized academia and Maróthy's own ideological commitments to the communist party rendered his creative accomplishments and critical acumen subject to increasing criticism by his colleagues.

Keywords: János Maróthy, Hungary, state socialism, musicology, popular music studies, actor-network theory

Márton Pál Iványi: Material or Symbolic Value? From the Ghetto's CNN to the Forum of Bragging? Connections and Patterns of Social Stratification, Habitus, and Consumer Culture in Rap

Abstract: From its African-American beginnings, rap has evolved into a multiverse. Our analysis considers major turningpoints in the multifaceted career in America, the post-socialist region, and Hungary, exploring the social and sub-genre stratification observed. Crucial experiences of the American rap scene include the „old school” / ”new school” shift and the mainstreaming driven by commercial interests and subcultural incorporation, propelling the genre to a wider audience and global prominence. For partly different reasons and with a slightly different trajectory, both the post-socialist regional rap scene more broadly and the Hungarian scene more narrowly indicate specific epochal changes and sub-directions. A notable lesson in this context is that the Polish scene, along with Slovak and Serbian rap scenes, has embraced a broader spectrum of society while also relatively narrowing down thematically. Furthermore, concerning Hungarian particularities, it is noticeable that Hungarian rap emerges in a highly differentiated social field, where various habituses and valuesystems intersect. This distinctiveness is evident in the numerous genre variations and their diverse thematic preferences. The role of consumer culture in this social and genre stratification is, therefore, a key factor in our research.

Keywords: rap, music, habitus, class, post-socialism, marginalisation

Abstract: Anna Szemere and András Rónai's book explores Hungarian singer and songwriter Bea Palya's *Én leszek a játékszered* (*I'll Be Your Plaything*) (2010), an album largely consisting of covers, as their contribution to Bloomsbury's 33 1/3 book series. The album enables the authors to simultaneously reflect on contemporary and state socialist Hungarian popular music, to offer insights into the links between popular culture and (post)socialist collective memory, to consider music industry relations from a particular Eastern European perspective, and to also ponder questions of gender, feminism, and ethnicity. From the many issues covered in the book, the review highlights the themes of, firstly, memories, remembering, and nostalgia, and secondly, womanhood, femininity, and gender relations.

Keywords: popular music, Bea Palya, nostalgia, feminism, (post)socialism

Havasréti 60

Dániel Szabolcs Radnai: József Havasréti and the Researches of Popular Music Studies in Hungary

Abstract: The paper presents a significant part of József Havasréti's work as a cultural researcher: his research and publications related to popular music in a historical (biographical, institutional and disciplinary historical) framework. The summary considers the significance of Havasréti's oeuvre in the Hungarian academic context which is presented in a personal tone due to the gesture of greeting.

Keywords: József Havasréti, popular music, Hungarian pop-rock music, subculture studies, Pécs

Replika Dispute

József Rácz: Commentary on Ágnes Báthly and Zoltán Lengyel's Pharmacological Biopolitics

Abstract: This commentary examines the claims made in the article 'Pharmacological Biopolitics' by Ágnes Báthly and Zoltán Lengyel (*Replika* 130), in particular their views on the efficacy of antidepressants, especially the selective serotonin reuptake inhibitors (SSRIs) and antipsychotics. The authors' arguments are examined in light of current scientific evidence, including the meta-analysis by Cipriani et al. (2018), which supports the efficacy of antidepressants. The commentary highlights the importance of incorporating current research and maintaining rigorous scientific standards in the evaluation of pharmacological treatments. It would be beneficial to consider both historical and contemporary studies in order to gain a more comprehensive understanding of the topic.

Keywords: psychopharmacological intervention, chemical restraint, psychiatry, WHO, SSRI antidepressants, benzodiazepines, informed consent, addiction, iatrogenesis

Abstract: In his commentary on our recent study published in Replika, one of the peer-reviewers, the psychiatrist József Rácz explains his heavy concerns about the very publication of our study in the journal. Including excerpts from our editor's reply, we clarify our epistemological standpoint and emphasizing the importance and relevance of social scientific analysis. Thereafter we summarize the content of the current WHO guidance (2021) concerning psychopharmacological interventions in general and specifically on SSRI antidepressants which supports the claims of our criticized paper. Hereon we also raise some concerns on (another type of psychopharmacological medication) benzodiazepines whose usage is on the rise among the local population. Unanimously with the WHO guidance we argue that the addictive features of these medications are something that should be taken seriously before and during the prescription just like the principle of informed consent and if patients willing to find a solution for safely quitting these procedures the support and professional help for this action should be provided.

Keywords: psychopharmacological intervention, chemical restraint, psychiatry, WHO, SSRI antidepressants, benzodiazepines, informed consent, addiction, iatrogenesis

Review

Bayer, József: A Gloss on the Time-travel of System Changes. Review Essay on the Book of „From Sham Socialism to Sham Capitalism”, Written by László Laki (2021, Belvedere, Szeged).

Abstract: The book contains sociological studies and critical analyses on the social process of the system change in Hungary since 1989-1990. The author undertakes two endeavors: he first provides a detailed sociological diagnosis of the social consequences of the system change in Hungary, on ground of empirical investigations lead by the author during twenty years. The book describes the changing living conditions on the countryside, reveals the effects of the economic restructuring on the life of workers, the women and the youth. He reflects as well on the inaptitude of the political class to find satisfying solutions to the vicissitudes of the transformation crises for broad social strata. In the second part of the book, searching for answer of the fiasco, the author reflects on the Hungarian history of recurring, mainly unsuccessful attempts of reforms aiming to overcome the economic and social underdevelopment. Neither the semi-peripheral dependent („sham”) capitalisms uneven embourgeoisement nor the radical, dependent state socialism was able to resolve the problems of development, while the recent system change with its dual economy and social disintegration is undermining the political democracy.

Keywords: system change, denationalisation and social disintegration, uneven embourgeoisement, dependent development, dual economy